

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 2(74)/2014
Серия **ИСТОРИЯ.**
ФИЛОСОФИЯ

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2014 ж.

1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель–май–июнь
30 июня 2014 г.

Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП

**Қарагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.И.Карипбаев,
Б.Е.Колумбаев,
Р.М.Жумашев,
В.В.Козина,
В.В.Евдокимов,
В.С.Батулин,
З.Г.Сактаганова,
Ж.С.Сыздыкова,
Б.Г.Нуржанов,
С.Б.Булекбаев,
Б.А.Амирова,
А.Т.Акажанова,
О.С.Сангилбаев,
К.С.Алдажуманов,
Л.К.Шотбакова,
Г.М.Смагулова,
Р.Ш.Сабилова,
З.Х.Валитова,
А.Н.Жумагельдинов,
А.Н.Муканова,

редактор д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук;
д-р ист. наук;
д-р филос. наук (Россия);
д-р филос. наук;
д-р филос. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р психол. наук;
д-р ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. ист. наук;
канд. психол. наук;
канд. социол. наук;
PhD;
ответственный секретарь
канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 27.06.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 22,0 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 65.

Подписано в печать 27.06.2014 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 22,0 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 65.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Жұмашев Р.М.</i> Еуразиялық бастама – тұрақты даму негізі	4
<i>Сақтаганова З.Ф., Ильясов Ш.А., Өтебаева А.Д.</i> XX ғасыр басындағы іс-қағаз құжаттамалары Дала өлкесінің әкімшілік аппараты тарихының дерегі ретінде.....	7
<i>Евдокимов В.В., Гатаулин А.Р.</i> Қазақстанның қола дәуірі қоғамдарындағы отбасы институты.....	13
<i>Шотбақова Л.Қ., Саметова Г.С.</i> Орыс-ағылшын мүдделері шеңберіндегі Қазақстан (XIX–XX ғғ. басы): мәселе тарихнамасы	20
<i>Қасенов Е.Б.</i> Алаш қозғалысының тарихына байланысты Том және Орынбор облыстарының мемлекеттік мұрағаттарында сақталған деректер.....	27
<i>Кеишула Е.</i> Эстон шахталарының өзгерістерін бағыттаушы ретіндегі өндірістің жаңа технологиялары: темпоральдық, уақыт және күнделіктілік	33
<i>Келесбаев Д.</i> Түркі тілдес мемлекеттердің жоғары білім беру жүйесіндегі сапа мәселесі..	42
<i>Жұмағұлов Е.Т.</i> Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру саясаты: әлемдік тәжірибе және Қазақстан	52
<i>Уәлиева Г.К., Иксанов С.Б.</i> Ортағасырлық Ақтөбе (Лаэти) қалашығының археологиялық зерттелуі	58
<i>Степаненко Н.В.</i> Әскери кезеңнен кейін Қазақстанда арнайы қоныстандырылған поляк халқының жағдайы	64
<i>Каренов Р.С.</i> Қоңырат тайпасының ғылыми негіздегі шежіресіне қатысты мәселелер.....	69
<i>Каренов Р.С.</i> Көрнекті ғалым, шығыстанушы, Қазақстан археологтарының ғылыми мектебінің негізін салушы туралы сөз (Әлкей Марғұланның 110 жылдығына орай)	76
<i>Махачек Л.</i> Словакиядағы жастар: модернизация және постмодернизация	85

ФИЛОСОФИЯ

<i>Кәріпбаев Б.Ы., Смағұлов Д.Н.</i> Қазақстандық бірегейлік құрылымындағы діни тұрғы.....	93
<i>Батурын В.С., Батурина Л.Л.</i> Қазақстан Республикасындағы діни және саяси бірліктің өзара байланысы мен ықпалы	98
<i>Мырзабекова А.Ш.</i> Қазақтардың мәдени сәйкестенуінің дәстүрлі жолы: әлеуметтік-философиялық қыры	105
<i>Айтбаев О.</i> Мораль және діннің ара қатынасы .	116

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Жумашев Р.М.</i> Евразийская инициатива — основа стабильного развития	4
<i>Сактаганова З.Г., Ильясов Ш.А., Утебаева А.Д.</i> Делопроизводственные документы как источник по истории административного аппарата Степного края в начале XX века.....	7
<i>Евдокимов В.В., Гатаулин А.Р.</i> Институт семьи в обществах эпохи бронзы Казахстана...	13
<i>Шотбакова Л.К., Саметова Г.С.</i> Казахстан в сфере российско-английских интересов (XIX — нач. XX вв.): историография проблемы	20
<i>Касенов Е.Б.</i> Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш	27
<i>Kesküla E.</i> Temporalities, time and the everyday: new production technologies as markers of change in an Estonian mine	33
<i>Kelesbayev D.</i> Quality issue in higher education systems of Turkish world	42
<i>Жұмағұлов Е.Т.</i> Политика противодействия коррупции: международный опыт и Казахстан...	52
<i>Ualiev G.K., Ixanov S.B.</i> The archaeological research of medieval settlement of Aktobe (Laeti)..	58
<i>Степаненко Н.В.</i> Положение польских спецпоселенцев в Казахстане в послевоенный период.....	64
<i>Каренов Р.С.</i> Проблемы, касающиеся научно обоснованной родословной племени Коңырат ..	69
<i>Каренов Р.С.</i> Слово о выдающемся ученом-востоковеде, основателе научной школы археологов Казахстана (к 110-летию со дня рождения Алькея Маргулана).....	76
<i>Махачек Л.</i> Молодежь в Словакии: модернизация и постмодернизация	85

ФИЛОСОФИЯ

<i>Karipbayev B.I., Smagulov D.N.</i> Religious aspect in the structure of Kazakhstan identity.....	93
<i>Baturin V.S., Baturina L.L.</i> Interrelation and interference of policy and religion in the Republic of Kazakhstan.....	98
<i>Мырзабекова А.Ш.</i> Традиционный путь культурной идентификации казахов: социально-философский аспект	105
<i>Айтбаев О.</i> Соотношения религии и морали....	116

<i>Сағатова Ә.С., Аринов Е.К.</i> Тәуелсіздік — қазақ халқының ұлттық рухының жаңғыруының мүмкіндігі	122
<i>Жақытбекова Д.А.</i> Туыстық жүйелер арқылы жыныстық қатынастарды қарастыру	129
<i>Михаленя С.</i> Демократиясы дамыған мемлекеттер мен дамып келе жатқан демократиялардағы электоралды сайлаудың үлгілері: салыстырмалы талдау.....	136
<i>Лучия П.</i> Джемелли, Росмини және феноменализмді сотпен қудалаушылық.....	143

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Қапбасова Г.Б., Садықанова Р.Е., Барикова А.Р.</i> Дінге сенушілердің діни экстремизмге деген қатынасын зерттеу.....	152
<i>Мұхтарова Ш.М., Мұқанова С.Н.</i> Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің мәдени-тынығу қызметі арқылы әлеуметтік бейімделуі.....	157

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ

<i>Аймақов Е.Н.</i> Күнделікті өмір тарихы ғылыми зерттеу объектісі ретінде	162
<i>Мұсаев А.Д.</i> Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіндегі исламдық фактор	167

ҒЫЛЫМИ ХРОНИКА

<i>Батулин В.С.</i> Қазақстан философиясы тағдырындағы ерекше мәнді оқиға	172
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	175
---------------------------------	-----

<i>Сағатова А.С., Аринов Е.К.</i> Независимость — возможность возрождения национального духа казахского народа	122
<i>Zhakypbekova D.A.</i> Analysis of gender relations through kinship systems	129
<i>Михаленя С.</i> Модели электорального выбора в странах с развитой демократией и в развивающихся демократиях: сравнительный анализ	136
<i>Lucia P. Gemelli, Rosmini e l'accusa di fenomenismo</i>	143

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Капбасова Г.Б., Садықанова Р.Е., Барикова А.Р.</i> Analysis of believers' attitude to religious extremism.....	152
<i>Мухтарова Ш.М., Муканова С.Н.</i> Социальная адаптация воспитанников детских домов семейного типа через культурно-досуговую деятельность	157

Трибуна молодых ученых

<i>Aimahov E.N.</i> Everyday life as an object of scientific research	162
<i>Мусаев А.Д.</i> Исламский фактор в национальной безопасности Республики Казахстан.....	167

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

<i>Батулин В.С.</i> Знаменательное событие в судьбе казахстанской философии	172
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	175
--------------------------	-----

УДК 32 (574)+(100)

Р.М.Жумашев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: zhumashev@bk.ru)

Евразийская инициатива — основа стабильного развития

В статье исследуются евразийская стратегия Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева и значительный эволюционный путь, который она прошла за 20 лет. Одной из важных вех на пути развития идеи евразийской интеграции стала предложенная Президентом идея о мироустройстве в XXI веке — G-Global, получившая практическое наполнение и реализуемая по ряду важнейших направлений. Культурно-гуманитарная интеграция Карагандинского государственного университета имени Е.А.Букетова осуществляется сегодня по таким направлениям, как: полиязычие, сотрудничество в рамках заключенных договоров, привлечение зарубежных ученых в вузы Казахстана, академическая мобильность студентов и магистрантов, реализация международных научных проектов и т.д.

Ключевые слова: XX век, эволюция, G-Global, культура, интеграция, полиязычие, академическая мобильность, образование.

29 марта 1994 г., выступая в Московском государственном университете им. М.В.Ломоносова, Президент нашей страны Нурсултан Абишевич Назарбаев впервые провозгласил инициативу евразийской интеграции, заключающейся в создании совершенно нового объединения стран-участниц, которое он предложил назвать Евразийским союзом. Идея евразийства, высказанная Президентом, являет собой цельную геополитическую, мировоззренческую и экономическую интеграционную модель, основывающуюся на давних культурных, экономических и политических связях, на общности исторической судьбы.

С первых дней независимости в основе внешнеполитической деятельности Республики Казахстан лежат процессы евразийской интеграции и глобального сотрудничества. С момента провозглашения идеи евразийской интеграции прошло 20 лет. Тогда, в 1994 г., наш Президент предлагал в качестве основополагающего принципа евразийской интеграции тезис о здоровом прагматизме, основанном на экономической целесообразности. И сегодня, в подтверждение этого тезиса, Беларусью, Казахстаном и Россией созданы такие интеграционные структуры, как ЕврАзЭС, Таможенный союз, Единое экономическое пространство. В качестве приоритетных направлений сотрудничества в рамках данных действующих интеграционных структур выделены гуманитарная, культурная и информационная сферы.

Одной из важных вех на пути развития идеи евразийской интеграции стала предложенная нашим Президентом идея о мироустройстве в XXI в. — G-Global, которая сразу нашла поддержку научной и политической элиты различных стран мира. По мнению Нурсултана Абишевича, «идея G-Global направлена на то, чтобы сделать мироустройство более демократичным, что полностью соответствует принципам ООН и отвечает интересам всех стран» [1].

В короткие сроки на диалоговой площадке G-Global неоднократно обсуждались вопросы выхода из глобального кризиса, пути дальнейшего развития мира. И стало ясно, что эти вопросы волнуют не только политиков, но и деятелей науки и культуры, миллионы людей по всему миру. Одним из реальных воплощений идей евразийской интеграции явилось создание в 2008 г. Ассоциации «Евразийский экономический клуб ученых», целью и миссией которой является объединение усилий ученых-экономистов и практиков, представителей общественности и международных организаций для реше-

ния вопросов экономического развития и содействия экономическому и социальному прогрессу мирового сообщества.

Культурно-гуманитарная интеграция осуществляется сегодня по ряду направлений. Один из ее приоритетов — создание единого евразийского образовательного пространства, успешное функционирование которого невозможно без системы образования, нацеленной на формирование конкурентоспособной личности, владеющей современными технологиями, знающей несколько языков, свободно ориентирующейся в актуальных проблемах глобального мира.

В Послании «Казахстанский путь — 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», с которым Глава государства обратился к народу Казахстана в этом году, отмечено: «Развитая страна в XXI веке — это активные, образованные и здоровые граждане. Поэтому важно дать им современные программы и методики обучения, квалифицированные кадры» [2]. Важной составляющей решения этой задачи Президент считает владение выпускниками школ казахским, русским и английским языками.

Сегодня реализация программы триединства языков осуществляется не только в системе школьного, но также профессионального и высшего образования. К примеру, в КарГУ имени академика Е.А.Букетова, являющемся одним из ведущих вузов Казахстана, программа полиязычного образования реализуется на всех уровнях: бакалавриат, магистратура, докторантура. Так, мы одними из первых в Казахстане в 2008 г. открыли Центр полиязычного образования. Сегодня подготовка студентов в полиязычных группах ведется на 11 факультетах университета по 19 специальностям.

Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова активно сотрудничает в рамках заключенных договоров, соглашений и меморандумов с более чем тридцатью вузами и научными центрами Российской Федерации, двумя вузами Республики Беларусь.

Ежегодно ведущие профессора из стран ЕврАзЭС принимают активное участие в программе привлечения зарубежных ученых в вузы Казахстана и посещают КарГУ с циклами лекций по актуальной научной тематике, входят в составы консультационных комиссий по руководству докторскими диссертациями, участвуют в организации и проведении совместных международных конференций и конкурсов.

Партнерами нашего университета по организации стажировок являются Новосибирский государственный университет, Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского, Национальный исследовательский Томский государственный университет, Омский государственный педагогический университет, Институт высокомолекулярных соединений Российской академии наук, Научно-исследовательский институт химии в Нижнем Новгороде, Уральский государственный экономический университет, ООО «Техмаштранс», ЗАО «Группа СвердловЭлектро».

В настоящее время в рамках договора на семестровое обучение в КарГУ приняты 2 студента Омского государственного педагогического университета. В вузах России обучаются 47 человек по наиболее востребованным специальностям, включая такие, как «Учет и аудит», «Менеджмент», «Финансы», «Экономика», «Маркетинг», «Иностранный язык: два иностранных языка», «Химия», «Физика», «Механика» и «Информатика».

В Карагандинском государственном университете в настоящее время реализуются четыре международных научных проекта, из которых три осуществляются с участием ученых стран СНГ, в том числе России.

С 2002 г. КарГУ является членом Ассоциации «Сибирский Открытый университет». В 2011 г. наш университет подписал Соглашение по организации Научно-образовательного консорциума между высшими учебными заведениями, НИИ Республики Беларусь и Республики Казахстан. В прошлом году мы вошли в состав сетевого Института в сфере противодействия отмыванию преступных доходов и финансированию терроризма (ПОД/ФТ), созданного по инициативе Федеральной службы по финансовому мониторингу Российской Федерации.

С 2008 г. по инициативе КарГУ при поддержке Международной академии высшей школы издается научно-технический журнал «Eurasian Physical Technical Journal», на страницах которого публикуют свои научные работы в области фундаментальных и прикладных проблем физики ученые разных стран, в том числе Российской Федерации, Республики Беларусь и Китайской Народной Республики.

Хорошими темпами развивается наше гуманитарное сотрудничество с Китаем, являющимся активным участником многих региональных политических, экономических, образовательных структур, в которые входят и страны СНГ.

Так, только в 2013–2014 учебном году в рамках договора с Шихэцзыским университетом о взаимном обмене обучение в КНР в течение полного учебного года проходят 14 студентов КарГУ, в то же время 15 студентов Шихэцзыского университета обучаются в нашем вузе. Научные стажировки в Синьцзянском университете по специальности «Химия» проходят 3 магистранта Карагандинского государственного университета.

Как мы можем видеть, евразийская стратегия Президента Нурсултана Абишевича Назарбаева прошла значительный эволюционный путь, получила практическое наполнение и реализуется по ряду важнейших направлений.

Логическим завершением евразийской интеграции должно стать создание Евразийского союза, в рамках которого наши страны смогут максимально реализовать свой экономический, культурный, гуманитарный потенциал и сохранить то историческое наследие, которое объединяет наши народы. Именно этот союз может и должен стать прочной основой стабильного развития всего евразийского региона в XXI в. В свете развития глобальных интеграционных процессов как никогда актуально и современно звучит призыв Главы государства из уже далекого 1994 г.: «История дает нам шанс войти в XXI в. цивилизованным путем. Одним из способов является, на наш взгляд, реализация интеграционного потенциала инициативы по созданию Евразийского союза, отражающей объективную логику развития постсоветского пространства и волю народов к интеграции» [3].

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. G-GLOBAL — мир XXI века. — Астана: Деловой мир, 2013. — С. 32.
- 2 Казахстанский путь — 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 17 января 2014 года // Казахстанская правда. — 2014. — 18 янв. — № 11 (27632).
- 3 Назарбаев Н.А. О формировании Евразийского союза государств // Н.А. Назарбаев и евразийство: Сб. избр. выступлений, интервью и ст. Главы государства / Под общ. ред. Е.Б. Садыкова. — Астана: Фолиант, 2012. — С. 23.

Р.М.Жұмашев

Еуразиялық бастама — тұрақты даму негізі

Мақалада Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еуразиялық стратегиясы және оның 20 жыл бойында жүріп өткен маңызды эволюциялық жолы зерттелген. Еуразиялық интеграция идеясының даму жолында тәжірибелік тұрғыдан толықтырылып және бірқатар маңызды бағыттарда іске асырылған маңызды тармақтың бірі G-Global — XXI ғасырдағы бейбітшілік жөніндегі Президентпен ұсынылған идея. Осы тұрғыдан мақалада Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің мәдени-гуманитарлық интеграциясы бүгінгі күні: көптілділік, бекітілген шарттар аясындағы ынтымақтастықтар, қазақстандық жоо орындарына шетелдік оқымыстыларды тарту, студенттер мен магистранттардың академиялық икемділігі, халықаралық ғылыми жобалар және тағы басқа бағыттар бойынша іске асырылып жатқаны баяндалған.

R.M. Zhumashev

The Eurasian initiative — the basis of stable development

In the article the the President of the Republic of Kazakhstan — N.A. Nazarbaev's Eurasian strategy and the considerable evolution way that it was passing during 20 years are investigated. One of the most important milestone on the way of the development of the Eurasian integration became the idea of world order in the XXI century — G-Global, that was considered by the President, received the practical realization (stuff) and it is implemented on a number of the most important directions. The cultural-humanitarian integration of the E.A. Buketov's State University of Karaganda is realized now in the directions of: multilingualism, collaboration in the frame of the signed treaties, attraction of the foreign scientists into the Kazakhstan Universities, students and magistrants' academic manoeuvrability, realization of the international scientific projects and etc.

References

- 1 Nazarbayev N.A. G-GLOBAL - the world of the XXI century, Astana: Business World, 2013, p. 32.
- 2 Kazakhstan's Way – 2050: The overarching goal, common interests, common future. Message from the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, January 17, 2014 // *Kazakhstan Pravda*, 2014, January 18, 11 (27632).
- 3 Nazarbayev N.A. On the formation of the Eurasian Union // *Nazarbayev and Eurasianism: Sat fav. ledge-tions, interviews, and art. Head of State / Under total*. Ed. E.B.Sadykova, Astana: Folio, 2012, p. 23.

УДК 94 (574)

З.Г.Сактаганова, Ш.А.Ильясов, А.Д.Утебаева

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: shamil2009kz@mail.ru)*

Делопроизводственные документы как источник по истории административного аппарата Степного края в начале XX века

В статье исследованы делопроизводственные документы — приказы генерал-губернаторов, послужные, наградные списки служащих административного аппарата Степного края в начале XX в. Данные делопроизводственные документы являются важными источниками по истории деятельности чиновничьего административного аппарата, сыгравшего большую роль в управлении казахским населением Степного края. Авторами проанализированы формулярные списки военных губернаторов и вице-губернаторов Акмолинской и Семипалатинской областей, рассмотрены наградные списки казахских чиновников, которые внесли вклад в формирование казахской управленческой элиты.

Ключевые слова: послужные списки, наградные списки, генерал-губернатор, военный губернатор, вице-губернатор, уездный начальник, волостной управитель, аульный старшина, административный аппарат, чиновник.

Послужные и наградные списки, приказы генерал-губернаторов — это важные делопроизводственные документы, свидетельствующие о прохождении государственной службы служащих административного аппарата. Нами представлены два исторических источника, которые следует рассмотреть по отдельности, так как в послужных формулярных списках в основном числились российские чиновники из высшего звена колониального аппарата Казахстана — от генерал-губернаторов до уездных начальников включительно. В свою очередь, проанализированные наградные списки на «киргизских должностных лиц», как правило, дают информацию о волостных управителях, народных судьях и аульных старшинах Степного края.

В послужных списках отражались следующие данные: 1) фамилия, имя, отчество; занимаемая должность, вероисповедание, знаки отличия, недвижимое имущество; 2) сословие; 3) какое учебное заведение закончил и срок службы; 4) оклад чиновника. Все сведения в послужных списках должны были основываться на документах, подтверждающих их точность. Во избежание ошибок послужной (далее — формулярный) список подписывался чиновниками колониальных органов, точнее, генерал-губернатором и управляющим канцелярией. В первую очередь, обратим внимание на формулярные списки военных губернаторов и вице-губернаторов Акмолинской и Семипалатинской областей и в качестве примера приведем три формулярных списка.

Формулярный список военного губернатора Акмолинской области, генерал-майора Михаила Яковлевича Романова позволяет восстановить некоторые аспекты его жизни и служебной деятельности. М.Я.Романов являлся уроженцем Харьковской губернии. Он окончил Орловское военное училище, далее Павловское военное училище, позднее учился в Николаевской академии Генерального штаба. В 1898 г. поступил на военную службу [1] и приказом Степного генерал-губернатора Н.Н.Сухотина 8 января 1903 г. был назначен военным губернатором Акмолинской области. Имеется информация о его жаловании — на 1903–1906 гг. его оклад составлял 11 000 рублей в должности военного губернатора [2].

Следующий формулярный список — Семипалатинского военного губернатора Александра Семеновича Галкина, где указаны некоторые интересные данные из его биографии. А.С.Галкин родился 23 августа 1855 г., окончил Михайловское артиллерийское училище, а также курс по I разряду в Михайловской артиллерийской академии и в Николаевской академии Генерального штаба [3]. Как видим, А.С.Галкин имел два высших военных образования. Благодаря своему труду и усердию, проявленному на службе, он приказом генерал-губернатора Сухотина был назначен военным губернатором Семипалатинской области. Пробыв в этой должности 5 лет, А.С.Галкин приказом следующего Степного генерал-губернатора И.П.Надарова 11 января 1908 г. был назначен военным губернатором Самаркандской области [4].

Стоит рассмотреть формулярный список служащего среднего звена — помощника Каркаралинского уездного начальника, коллежского асессора М.Т.Татаржинского, который составлен 22 мая 1902 г. В нем сказано: «Коллежский асессор Михаил Тимофеевич Татаржинский, помощник Каркаралинского уездного начальника, сорока лет отроду, вероисповедания православного. Имеет ордена Св.Станислава 3 степени, Св.Анны 3 степени, медали в память царствования императора Александра III и за участие в первой народной переписи 1927 года. Из духовного звания уроженца Киевской губернии. Окончил Плево-Подольское духовное училище. Содержание получает в год: жалованья — 1000 рублей, столовых — 500 рублей, квартирных — 300 рублей, добавочного жалованья — 180 рублей. Всего 1980 рублей» [5].

Особое внимание в послужных списках уделялось графе о недвижимости. В нее должны были вписываться данные о состоящем за чиновником имении (а также за его родителями и женой). Определенное значение имела и графа о наградах, где перечислялись все полученные служащим чины, ордена, денежные пособия, подарки и т.п.

В качестве примера можно привести «Послужной список Семипалатинского вице-губернатора, статского советника Григория Вениаминовича Абаза», составленный 9 августа 1908 г. Здесь имеются следующие сведения: Г.В.Абаза — Семипалатинский вице-губернатор, 43 лет, православного вероисповедания, имел ордена Св.Владимира 4 степени и Св.Анны 2 степени и медали в память царствования императора Александра III и за труды первой всеобщей переписи. Его жалованье за год составляло 2250 рублей, столовых — 2250 рублей, добавочных за сибирскую службу — 480 рублей, в итоге 4980 рублей. Также имеются сведения о происхождении, он был выходцем из дворян Харьковской губернии, за его отцом состоит в Купянском уезде Харьковской губернии: 1500 десятин земли — родовое и приобретенное — 700 десятин земли. Г.В.Абаза учился в Императорском Харьковском университете. Начал службу в 1890 г. в должности и.д. чиновника особых поручений VI класса при Степном генерал-губернаторе [6]. 22 марта 1895 г. он становится временно вице-губернатором Акмолинской области, а в 1905–1908 гг. Г.В.Абаза «исправлял должность Акмолинского губернатора» [7].

Подводя итоги анализа послужных списков военных губернаторов Степного края, следует отметить, что именно в годы губернаторства в обеих областях названных выше чиновников в России произошёл ряд исторических событий: русско-японская война 1904–1905 гг., первая русская революция 1905–1907 гг., столыпинская аграрная реформа, где им была отведена роль в распределении земельных участков Акмолинской и Семипалатинской областей российским крестьянам, прибывающим из центральных губерний Европейской части Российской Империи.

Следующий делопроизводственный документ, представляющий большой интерес, — это наградные списки на казахских должностных лиц, позволяющие установить биографические данные, социальный состав низшего звена администрации Степного края — волостных, управителей, аульных старшин и народных судей. Здесь мы приведем несколько наградных списков в качестве примеров. В наградных списках на казахских должностных лиц записаны следующие данные по графам: 1) должность, чин, имя и фамилия; 2) срок службы; 3) за что представлен к награде; 4) «испрашиваемая награда».

Рассмотрим наградные списки по чиновничьей иерархии казахских служащих: народных судей, волостных управителей, аульных старшин и других. Чекен Алимбаев — народный судья 2-го аула Кызылтаевской волости Каркаралинского уезда, состоявший на службе с 1877 г., орденов не имел. Награжден 1 января 1905 г. «за долголетнюю безпорочную» службу халатом 3-го разряда», Наградной список составлен 21 февраля 1906 г. [8].

Алимбай Кошкумбаев — народный судья 2 аула Сарыбуланской волости Каркаралинского уезда был награжден за безпорочную службу похвальным листом. Наградной список составлен 1 января 1899 г. [9].

Науцабай Тленчин — народный судья 3-го аула Чубартовской волости Каркаралинского уезда, состоявший на службе с 1891 г., был награжден за беспорочную службу похвальным листом [10].

Абеу Кульджанбеков работал народным судьей 1-го аула Акчатавской волости Каркаралинского уезда с 1899 по 1902 гг. Награжден похвальным листом [11].

Перейдем к анализу деятельности волостных управителей. Интересным для нас представляется наградной список Таныбергена Атакалина, в котором сказано, что он находился на государственной службе с 1899 г. Таныберген Атакалин являлся волостным управителем Абралинской волости Каркаралинского уезда. За «отличную, усердную службу, в особенности за безнедоимочное взыскание податей и повинностей, награжден халатом 3-го разряда» [12].

Шайкен Машанов являлся волостным управителем Токраунской волости Каркаралинского уезда. Он служил с 1889 г. по 24 мая 1904 г., наград не имел. Был награжден халатом 3-го разряда за долгую беспорочную службу [13].

Смагул Чолаков исполнял обязанности волостного управителя Акчатавской волости Каркаралинского уезда, не имел наград. Служил с 1899 г., награжден похвальным листом за долгую беспорочную службу [14].

Приказы степных генерал-губернаторов также являются важными делопроизводственными источниками о награждении казахских должностных лиц. Для начала рассмотрим приказы о награждении похвальными листами и халатами 3-го разряда.

В приказе № 43 Степного генерал-губернатора Надарова от 7 марта 1907 г. о награждении казахских чиновников упоминаются народные судьи, волостные управители и аульные старшины Семипалатинской области: «В виду засвидетельствования Губернатором Семипалатинской области отлично-усердной службы и общепользительной деятельности, много награждаются нижепоименованные лица:

ПО УСТЬКАМЕНОГОРСКОМУ УЕЗДУ

Почетным халатом 3-го разряда:

Старшина № 10 аула Чингистайской волости Кытакпай Алимканов;

Волостной управитель Алтайской волости Губарь Джендин;

Почетный блюститель Алтайской аульной школы Сатылтыр Кобджасаров;

Народный судья Алтайской волости Акыш Тленчин;

Народный судья Чиликтинской волости Мыса Рустемо;

Старшина № 4 аула Чингистауской волости Нурбола Тынбаев;

Старшина № 5 аула Чингистауской волости Джекен Тоганов;

Волостной управитель Курчумской волости Мамыр Данияров.

ПО ПАВЛОДАРСКОМУ УЕЗДУ Почвальным листом:

Народный судья Аккелинской волости № 5 аула Салыкпай Акболдаков...

ПО КАРКАРАЛИНСКОМУ УЕЗДУ Почетным халатом I-го разряда:

Моинтинский волостной управитель Садвокас Коппаев.

Похвальными листами:

Рассыльный канцелярии Крестьянского Начальника 2 участка Каке Бекпасов;

Балхашский волостной управитель Омарбек Тлезов;

Нуринский волостной управитель Бокай Сандыбаев;

Народный судья № 1 аула Моинтинской волости Баркынбай Сыргин;

Народный судья № 10 аула Моинтинской волости Хусаин Сагандыков;

Старшина № 8 аула Абралинской волости Омар Маукумов» [15].

В другом приказе Степного генерал-губернатора № 44 от 9 марта 1907 г. упоминаются казахские служащие Акмолинской области: «В виду засвидетельствованной Губернатором Акмолинской области отлично-усердной службы и общепользительной деятельности, много награждаются нижепоименованные лица:

ПО АКМОЛИНСКОМУ УЕЗДУ

Почетным халатом 3-го разряда:

Волостной управитель Нуринской волости Сыпан Макин;

ПО КОКЧЕТАВСКОМУ УЕЗДУ

Почетным халатом 3-го разряда:

Рассыльный Крестьянского Начальника I участка Айса Оразбаев;

Управитель Котуркульской волости Сатыбай Байготеев.

Похвальным листом:

Рассыльный Крестьянского Начальника I участка Сулеймен Муканов;
Рассыльный Крестьянского Начальника 3-го участка Таш Мухамет Тюлегенов.
ПО ПЕТРОПАВЛОВСКОМУ УЕЗДУ

Почетным халатом 3-го разряда:

Рассыльный Петропавловского Уездного Управления Уразала Маужанов;
Рассыльный Петропавловского Уездного Управления Мухамеджан Усербаев.
ПО ОМСКОМУ УЕЗДУ

Почетным халатом 3-го разряда:

Письмоводитель управителя Николаевской волости Ибрагим Манабаев;
Письмоводитель управителя Курганской волости Мухамедияр Илюбаев;
Аульный старшина № 5 аула Омской волости Джетпыспай Джюзюмов.

Похвальным листом:

Аульный старшина № 7 аула Омской волости Нуртаза Булеков;
Аульный старшина № 6 аула Курганской волости Чокай Бабысов» [16].

Помимо приказов о награждении похвальными листами и халатами, встречаются также приказы о награждении серебряными часами с цепью. В приказе по Степному генерал-губернаторству № 114 от 27 июля 1907 г. отмечено: «Киргиз Средней волости Петропавловского уезда Габдулл Дюсембин во внимание заслуг, засвидетельствованных начальством, мною награждается серебряными часами съ такового же цъпочкою. Подписал: Степной Генерал-губернатор Надаров. Верно: Канцелярский чиновник Кустаревичъ» [17].

В следующем приказе за № 128 от 4 сентября 1907 г. говорится: «Киргиз № 1 аула Николаевской волости Омского уезда Касым Джентелин за общепользную деятельность награждается серебряными часами съ такового же цъпочкою. Подписал: Степной Генерал-губернатор Надаров. Верно: Канцелярский чиновник Кустаревичъ» [18].

Заслуживает внимания наградной список аульного старшины № 2 аула Абралинской волости Каркаралинского уезда Оспана Сабыкова. Он имел бронзовую медаль за Всероссийскую перепись 1897 г. и за «отличную усердную службу» был награжден похвальным листом [19].

Итак, делая вывод по наградным спискам и приказам, можно выделить следующее: большинство волостных управителей, аульных старшин и народных судей награждались либо халатами трех разрядов, либо похвальными листами и лишь некоторые из них медалями, а доступ к высшим наградам России им был вообще закрыт. Отметим, что многие казахские чиновники были замешаны в коррупционных делах во время выборов волостных управителей и аульных старшин, собирали высокие налоги и подати с населения. Стоит вспомнить слова из произведения Ахмета Байтурсынова «Обращения киргизской интеллигенции»: «Светочи киргизского народа! Неужели вы для того обучались, чтобы сделаться лишь чиновниками?» Знаете ли, на какие средства вы учились? Разве не видите, что тот киргизский народ, сынами которого являетесь вы, угнетен, изнурен, обездолен и гинет в беспощадных тисках нужды, нет, нищеты. Нет для него света! Неужели этого вы не видите? Разве вы учились для того, чтобы, получив скудное жалованье, существуя впроголодь, сделаться рабом своего желудка. Если вы довольствуетесь тем, что носите светлые пуговицы да погоны. То это не признак ли того, что у вас блестят только погоны да пуговицы!!!» [20].

В данных документах о казахских чиновниках имеются лишь краткие сведения, но, тем не менее, они являются ценным источником для определения и изучения деятельности низшего звена чиновничьего колониального аппарата.

В Центральном государственном архиве РК представлены послужные наградные списки (а также приказы генерал-губернаторов Степного края) помощников начальников уезда, волостных управителей, письмоводителей волостных управителей, фельдшеров, которые тоже заслуживают внимания исследователей. Одним из известных чиновников был Абылайхан Ши-Мухамед Сюк-оглы, являвшийся старшим султаном, надворным советником и переводчиком канцелярии Степного генерал-губернатора. Он автор публикации «Списка членов, состоящих на службе в Акмолинской и Семипалатинской области», где приведены краткие сведения инспекторов, коллежских ассессоров, казначеев, коллежских советников Омской казенной палаты, распределенных по уездам [21]. Известно также письмо-ходатайство Акмолинского губернатора, написанное Степному генерал-губернатору 16 июля 1907 г. за № 17044: «Представляя приговор Анновского сельского схода и наградной список в 2-х экземплярах на киргиза Средней волости Петропавловского уезда Габдуллу Дюсембина, ходатайст-

вую пред Вашим Высокопревосходительством о награждении его «за доброжелательное отношение к русскому населению» испрашиваемую в списке наградой. И.д. Петропавловского уездного начальника признает награждение Дюсембина желательным» [22].

Таким образом, послужные и наградные списки русских и казахских служащих являются одними из оригинальных исторических источников, которые позволяют определить не только биографические данные, но и социальный состав, карьерный рост чиновников Степного края в начале XX в.

Список литературы

- 1 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 148. — Л. 142.
- 2 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 594. — Л. 14.
- 3 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 172. — Л. 42.
- 4 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 172. — Л. 43.
- 5 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 143. — Л. 179.
- 6 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 171. — Л. 25.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 171. — Л. 26.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 6.
- 9 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 6.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 17.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 23–24.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 13–14.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 19–20.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 21–22.
- 15 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 192.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 200.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 233.
- 18 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 249.
- 19 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 15–16.
- 20 ГАКО. — Ф. 1487. — Оп. 1. — Д. 121. — Л. 31.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 128. — Л. 64–66.
- 22 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 2. — Д. 161. — Л. 232.

З.Ф.Сақтағанова, Ш.А.Ілиясов, А.Д.Өтебаева

Іс-қағаз құжаттамалары XX ғасыр басындағы Дала өлкесінің әкімшілік аппараты тарихының дерегі ретінде

Мақалада XX ғасырдың бас кезіндегі Дала өлкесіндегі әкімшілік аппарат қызметкерлерінің қызметтік және марапаттық тізімдері, генерал-губернаторлардың бұйрықтары тәрізді іс жүргізу құжаттарына талдау жасалған. Дала өлкесінің отаршылдық басқару органдарының әкімшілік аппаратындағы шенеуніктердің іс-әрекеттерінің тарихын қарастыруда іс жүргізу құжаттары маңызды дерек болып табылады. Отарлау органдарының қызметкерлері Дала өлкесіндегі қазақ халқын басқаруда үлкен рөл атқарған. Авторлар Ақмола және Семей облыстарының әскери губернаторлары мен вице-губернаторларының формулярлық тізімдерін талдауға көңіл бөлген. Сондай-ақ қазақтардың басқару элитасын қалыптастыруға үлес қосқан қазақ шенеуніктерінің марапаттық тізімдерін де қарастырған.

Z.G.Saktaganova, Sh.Ilyasov, A.D.Utebayeva

Business documents as sources for the history of the administrative apparatus of the Steppe region at the beginning of 20 century

In this article described the business documents — curricula and awarded lists employees of the administrative office of Steppes in the beginning of the 20 century. These business documents are important sources for the history of the bureaucratic administrative office in the parts of colonial administration Steppes. Employees colonial authorities played a major role in the management of the Kazakh population Steppes. The authors paid attention to the analysis formulary lists of military governors and vice — governors of Akmola and Semipalatinsk regions. Also, in the article discusses premium lists Kazakh officials who contributed to the formation of the Kazakh administration elite.

References

- 1 Central state archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), CSA RK, f. 64, op. 2, d.148, l.142.
- 2 CSA RK, f. 64, op. 2, d.594, l.14.
- 3 CSA RK, f. 64, op. 2, d.172, l.42.
- 4 CSA RK, f. 64, op. 2, d.172, l.43.
- 5 CSA RK, f. 64, op. 2, d.171, l.179.
- 6 CSA RK, f. 64, op. 2, d.171, l.25.
- 7 CSA RK, f. 64, op. 2, d.171, l.26.
- 8 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.6.
- 9 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.6.
- 10 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.17.
- 11 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.23–24.
- 12 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.13–14.
- 13 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.19–20.
- 14 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.21–22.
- 15 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.192.
- 16 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.200.
- 17 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.233.
- 18 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.249.
- 19 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.15–16.
- 20 SAKR, f. 1487, op. 1, d.121, l.31.
- 21 CSA RK, f. 64, op. 2, d.128, l.64–66.
- 22 CSA RK, f. 64, op. 2, d.161, l.232.

В.В.Евдокимов, А.Р.Гатаулин

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: gataulin.89@mail.ru)*

Институт семьи в обществах эпохи бронзы Казахстана

Социальная история населения казахстанских степей бронзового века — одна из дискуссионных. В частности, малоизученной остается семья эпохи бронзы, как основная демографическая общность с главной — прокреационной, а также воспитательной и экономической социальными функциями. На основе интерпретации археологических источников, в том числе полученных в последние десятилетия, с привлечением методов палеодемографии, статистики, сравнительной этнографии был выдвинут ряд гипотез о типах, составе и структуре семьи. В статье даются краткий обзор и обобщение накопленного опыта исследований в сфере реконструкции семейных коллективов первобытного социума — малой (нуклеарной) и большой (расширенной, неразделенной, патриархальной) семьи.

Ключевые слова: андроновская культура, археология, большая (расширенная) семья, бронзовый век, малая семья, общество, палеодемография, социальная реконструкция, сравнительная этнография, традиционное общество.

Проблема выделения низовой ячейки доклассовых обществ эпохи бронзы Казахстана, Урала и Южной Сибири поднималась в науке еще в 50-е — 60-е годы XX столетия. Основными критериями ее выделения являются данные раскопок поселений (размер и устройство жилищ) и могильников (наличие выделяющихся планиграфически групп погребений, а также «парных» и «коллективных» могил). Наиболее распространенными в эпоху бронзы, судя по археологическим данным, были большие по площади жилища и относительно компактно сгруппированные могильники. Такие объекты археологи, соответственно, определяют как места проживания и погребения членов первобытных коллективов, включавших в себя парные брачные группы — малые, нуклеарные семьи.

Нуклеарная семья включает в себя «родителей с детьми, не состоящими в браке» [1; 81]. Расширенная (большая, неразделенная, патриархальная) семья включала в себя три и более поколений или же две и более нуклеарные семьи, образованные «взрослыми детьми, состоящими в браке и проживающими вместе с родителями и ведущими общее хозяйство» [1; 81].

Рассмотрим возможности определения состава и численности указанных семейных ячеек социума бронзового века на основе археологических материалов казахстанского региона, учитывая данные раскопок поселений и могильников.

Достаточно четко определяемой потестарной единицей по материалам поселений следует считать большую семью, занимавшую отдельное, как правило, многокамерное (монументальное) жилище большой площади. Такие жилища встречаются на всем протяжении эпохи бронзы в различных археологических культурах Казахстана и Южного Урала. К «большим» жилищам следует отнести следующие типы построек:

– «Большие» дома синташтинских поселений, разделенные глинобитными и деревянными перегородками на несколько секций-отсеков и совпадающие с ними по размерам и площади жилища петровского типа [2–4].

– Большие полуземлянки алакульских поселений площадью от 100 до 200 м², в которых насчитывается до восьми очагов [1; 25].

– Федоровские жилые постройки полуземляночного типа, имевшие до 4 очагов и площадь от 80 до 180 м² [1; 32].

– Крупные жилища позднебронзового века — полуземлянки, площадь которых достигала 200–400 м² [1; 41]. Сюда же можно отнести и алексеевско-саргаринские жилища площадью до 160–250 м², в которых находилось до девяти очагов различных конструкций [5; 200].

Жилища имели свои особенности в разные периоды бронзового века и в разных географических ареалах, однако общими их чертами являются значительная площадь, большое количество очагов и, по крайней мере, в некоторых случаях — разделение жилого пространства на отдельные отсеки — «комнаты» [6; 80]. Очевидно, что такие дома населяли довольно многочисленные коллективы, что говорит в пользу проживания в них родственно-хозяйственных объединений, известных как большие семьи, в состав которых были включены несколько малых, нуклеарных семей. Состав и численность

коллективов, вероятно, населявших такие жилища, возможно определить на основе анализа их функций.

Известный архитектор Ле Корбюзье отмечал, что «дом — это машина для жилья». В этой фразе заключается утилитарный взгляд на жилище как пространство, обеспечивающее оптимальное, комфортное существование человека. Жилое помещение несет в себе ряд определенных функций, удовлетворяющих потребности человека. Изучение функций древнего жилища позволяет определить его хозяйственное и социально-культурное назначение. Рассмотрим особенности «больших» жилищ казахстанского региона бронзового века.

В большинстве жилищ исследователи отмечают две части, определяемые как жилая и хозяйственная. Очевидно, что такие жилища совмещали ряд функций, во многом зависевших от типа, структуры и численности семейных коллективов, их населявших. Можно отметить следующие функции такого жилища:

– бытовая (место для сна и отдыха, место приготовления и приема пищи) — маркируется «рядовыми» очагами, необходимыми для повседневных бытовых нужд. В некоторых жилищах могли располагаться также глинобитные лежанки и нары, а также специальные возвышения-столики [6; 82];

– хозяйственная (место производства материальных благ (мастерская и пр.) либо помещение для содержания скота) [6; 82]. Колодцы в домах, известные как андроновцам, так и их предшественникам — синташтинцам, могли использоваться и как источники питьевой воды [6; 80], и как производственные сооружения [3; 37–38];

– культовая (наличие ритуального места со священным очагом) [6; 81, 84].

Несомненно, что места для реализации последних двух функций были общими для всех жителей дома, в то время как «бытовые» участки дома были предназначены для более мелких групп. В работе [7; 16] отмечено: «Можно определить численность большой семьи, выдвигая гипотезу, что каждое (или почти каждое) очажное сооружение в жилище «принадлежало» малой семье» [7; 16].

Таким образом, жители «большого дома» — это сплоченный коллектив, состоящий из малых (скорее всего, брачно-родственных) групп, ведущих общее хозяйство и связанных общим идеологическим началом, что отражалось в обустройстве внутри жилища ритуального места (священного домашнего очага) [6; 81, 84]. Подобные типы жилых построек имеют довольно широкое сходство по многим показателям в ряде археологических культур степного пояса Евразии периода развитой и поздней бронзы [6; 83, 84], а значит, могут обнаруживать сходные элементы этнопотестарной структуры, присущие древнему населению указанного ареала. «По типу и поселений, и жилищ культуры XVII–XII в. до н.э. степи и лесостепи Евразии составляют единую зону... Социальная функция этих жилищ — служить местом обитания большого коллектива, ведущего общее хозяйство (вероятно, большой патриархальной семьи или патронимии)» [6; 84].

Под социальной функцией жилища, объединяющей все перечисленные выше, мы понимаем «системообразующий принцип связи структурных единиц» (в данном случае — элементов жилища), благоприятный для «приспособления социальной системы и достижения состояния интегрированности» [8].

На основании сказанного выше большую семью бронзового века Казахстана можно условно соотносить с таким археологическим критерием, как «большой дом». В состав такой семьи входило несколько нуклеарных, малых семей. На теоретическом уровне это обстоятельство признается всеми исследователями. Какие сущностные черты малой семьи можно выделить на основании археологических данных? Одной из проблем в решении этого вопроса является отсутствие четко фиксируемых маркеров нуклеарной семьи по материалам раскопок поселений. Часть ученых связывают статусное положение малых семей с особенностями обустройства их «семейной зоны» в интерьере жилищ. Е.Е.Кузьмина отмечала: «Размеры жилищ и их внутренняя планировка диктовались социально-экономическими условиями: в степях долго сохранялась большая патриархальная семья... для которой был необходим однокамерный дом, а в Передней Азии рано обособились малые семьи, для проживания которых предназначались отдельные маленькие комнаты» [6; 87]. Таким образом, на основании отсутствия разделения жилища на «комнаты-отсеки» малых семей делается вывод об интегрированном социально-хозяйственном положении таких семейных коллективов в рамках большой патриархальной семьи. Некоторые казахстанские археологи, напротив, видели в нуклеарных семьях малые хозяйственные коллективы, имевшие тенденцию к самостоятельности. Они связывали начало обособления малых семей эпохи бронзы с уровнем развития хозяйства, дающего возможность их более независимого существования. «Развитие общественных отношений, укрепление экономического

положения большой семьи привело к довольно быстрому накоплению богатств в руках отдельных малых семей... и их постепенному обособлению и самостоятельности» [12; 286].

Тезис Е.Е.Кузьминой о целом «однокамерном» жилище большесемейного коллектива, в котором между отдельными малыми семьями не существовало четко зафиксированных границ, не подтверждается рядом фактов. Так, например, поселения Южного Приуралья развитой бронзы показывают несколько иную картину жизни малых семей, что связано с делением жилой зоны «больших домов» на небольшие отсеки, «внутренние камеры», фиксируемые археологами по остаткам столбовых ям, как, например, в части жилых построек Синташтинского поселения [2; 71,74,76,80,82].

Жилая часть помещений поселения Устье, как предполагает Б.Н.Виноградов, делилась на отсеки, отапливаемые переносными жаровнями [4; 137].

Дом на поселении бронзового века Асы I «состоял из нескольких отсеков, отделенных перегородками» [9; 103].

Нельзя исключать, что какая-то часть опорных столбов, как правило, довольно многочисленных в жилищах эпохи бронзы Северного и Центрального Казахстана, относилась к легким разделительным конструкциям-перегородкам. Для этих регионов характерны также жилища с несколькими очагами и кострищами. Каждый или почти каждый из этих объектов, мог «принадлежать» отдельной малой семье: «В жилище проживали... нуклеарные семьи, имеющие каждая свой очаг...» [1; 79]. Отметим также и преимущественное расположение таких «бытовых» очагов вдоль стен жилищ, что довольно целесообразно при разделении внутреннего пространства дома на секции, одной из сторон которых была несущая массивная стена, а другие стороны могли ограничиваться легкими стенками.

Перечисленные факты наводят на мысль, что в традиции домостроительства всех казахстанских обществ бронзового века выделение «отдельной» территории для малой семьи было нормой, независимо от степени ее экономической самостоятельности. Поэтому выводы некоторых исследователей о том, что жилища разделялись перегородками на «секции, предназначенные для самостоятельных семей», только в конце бронзового века, «в результате разложения рода и выделения из него хозяйств отдельных семей» [9; 124], можно распространить на всю эпоху бронзы казахстанского региона.

Таким образом, можно предположить, что, оставаясь членами большесемейного коллектива (общины), включенные в него малые семьи, живущие под одной крышей, имели закрепленную за ними часть жилища, не всегда фиксируемую, вероятно, в силу особенностей внутренних конструкций. Семейные секции, возможно, отгораживались легкими перегородками из органического материала — древесины, шкур животных и пр., которые не сохранились.

Учитывая среднюю численность нуклеарной семьи эпохи бронзы (7–8 человек) [10; 95] и наличие в составе большой семьи трех малых в период средней бронзы и пяти — в период поздней бронзы, можно предположить, что размеры «больших домов» коррелируются с численностью проживавших в них семейных коллективов.

Состав и численность малой семьи эпохи бронзы можно приблизительно определить по материалам погребений. А.А.Ткачев отмечает, что одним из принципов погребального обряда было «соединение покойного с ранее умершими родственниками, что вело к образованию групп внутри могильника» [11; 21].

Для населения Казахстана объектами, маркирующими наличие малой семьи в эпоху бронзы, можно считать парные разнополюе захоронения в одном или в сдвоенных каменных ящиках, наиболее четко зафиксированные в могильниках Центрального Казахстана [11; 22, 12; 286–287, 13; 42]. А.Х.Маргулан пишет о материалах ограды 5 могильника Бельсар: «Судя по украшениям, в ящике 3 погребена взрослая женщина, а в ящике 4 — взрослый мужчина. Вполне вероятно, что они составляли семейное ядро. Не случайно в одной ограде со взрослыми погребены и дети» [13; 42]. Еще в 1960-е годы казахстанские исследователи пришли к выводу о принадлежности таких могил супружеским парам. Малая семья существовала на протяжении всего бронзового века в форме парного брака, но самостоятельность в степях Сарыарки начинает приобретать на поздних его этапах. По мнению ряда исследователей, в это время в регионе произошло становление моногамной формы брака, что было связано с развитием хозяйства и повышением роли мужчины в общественном производстве [12; 287]. Исследователи отмечают, что характерный для моногамной семьи обряд захоронения «возник среди андроновских племен Центрального Казахстана, которые по темпам развития несколько опережали соседние племена» [12; 286]. «Возникновение малой семьи на определенном этапе развития было закономерным явлением для андроновского общества» [12; 287].

Сходная точка зрения на выделение отдельной малой семьи высказана А.А.Ткачевым. Он считает парное разнополое захоронение признаком идеологически оформленного брачного союза, заключенного между представителями двух экзогамных кровнородственных групп, однако, в отличие от предшественников, не связывает обряд парного захоронения с моногамным браком, в котором женщина играла подчиненную роль [11; 22, 23].

Численность малой (нуклеарной) семьи бронзового века, рассчитанная для племен Центрального и Северного Казахстана, составляет 7–8 человек [7; 16]. Можно считать, что малая семья состояла из супружеской пары, 4–5 детей и, возможно, неженатого брата или незамужней сестры главы семьи.

Низовой этнопотестарной единицей в эпоху бронзы была большая (сложная, расширенная, неразделенная) семья, называемая большинством исследователей патриархальной [6; 12]. Как отмечалось выше, многие специалисты считают археологическим «детектором» такой семьи традиционное «большое», «монументальное» жилище [6; 98, 14]. «Для социальной среды андроновского общества характерно существование большесемейных общин, с кровнородственными связями. В строительной традиции это нашло выражение в сооружении больших по площади жилищ...» [14].

Сложная семья могла проживать и в «целых жилых комплексах, представленных многокамерными жилищами» [10; 97]. Небезынтересно отметить, что для периода средней бронзы Южного Приуралья, Центрального и Северного Казахстана характерны цельные, многокамерные большие жилища, в то время как в позднебронзовый период наряду с такими жилищами распространяются и сочлененные «жилые комплексы», ярко представленные на поселениях Сарыарки: Икпень I (средний слой), Атасу I, Бугулы I, Майоровка, Аккезен и др. [5; 18–29, 13; 165, 177–184, 187–190, 194–196, рис.119]. В Сарыарке существовала также традиция постройки т.н. «длинных домов», которые имели иерархично структурированную архитектуру, например, в домах поселения Аккезен. «Главное помещение, принадлежавшее, вероятно, главе большой патриархальной семьи, расположено в центре и состоит из трех комнат — сравнительно большой центральной (30 м²) и двух средней величины (по 18 м²)». Центральный блок с ритуальным очагом фланкировали жилые помещения, в которых могли размещаться малые семьи. «Обитателями этого длинного дома, безусловно, были члены одной патриархальной семьи» [13; 195, 196].

Академик А.Х.Маргулан отмечал, что «в эпоху бронзы структура жилища определялась коллективной формой хозяйства и принципом родовой организации. Разросшиеся в то время патриархальные семьи жили под общей кровлей с общим очагом. Принцип коллективной собственности на средства производства вызвал к жизни сооружение общественных кладовых и помещений для скота» [13; 164]. Этим обстоятельством объясняется появление в регионе многофункциональных жилых комплексов, объединявших две и более постройки.

В заключение рассмотрения «больших» жилищ приведем еще одно доказательство их функционирования как мест проживания большесемейного коллектива, ведущего общее хозяйство. Хозяйственные ямы, имевшие производственное назначение, чаще всего встречаются в больших жилищах поселений Верхнего Притоболья и расположены преимущественно в центральной части жилищ [17; 36]. Орудия труда, найденные в этих ямах, служили как для обработки сельскохозяйственной продукции, так и для производственных целей [17; 36]. Таким образом, жители «большого дома» имели одну площадку производственного назначения, что соответствует пониманию большой семьи, проживавшей в жилище, как объединения нуклеарных семей, ведущих общее хозяйство [1; 81].

По материалам погребений большую семью выделяют на основе планиграфически обособленных погребальных комплексов. В Центральном Казахстане, например, такими маркерами служат большие «многомогильные» ограды в пределах родовых кладбищ [12; 285].

Кладбищами больших семей можно считать и отдельные погребальные комплексы, размещенные под насыпями курганов или в больших оградах, выделяющих такие комплексы на родовом некрополе. В Сарыарке к ним можно отнести, например, ограды могильников Нуртай (ограда 4, курган 22), Бозенген (курганы 8, 12, 24), [5; 165–167, 183–185, 205–214, 223–233], которые включают по несколько парных семейных захоронений, одиночные могилы членов общины и серию детских погребений.

Памятниками большой семьи в социумах средней бронзы могли быть и отдельные некрополи, например, такие как синташтинский грунтовый могильник СII, где похоронены представители нескольких поколений близких родственников. «Могильник... весьма небольшой и функционировал, вероятно, сравнительно непродолжительное время, являясь местом захоронения... большой патриархальной семьи» [2; 331].

В то же время, мы полагаем, что некоторые «малые» ограды вполне могли быть местами захоронения отдельных нуклеарных семей, с погребениями супружеских пар и их детей, например, погребения Синташты (погребение 2 могильника СМ, где представлена семья из матери, погребенной по обряду своего рода, двух ее детей и кенотафа, символизирующего погребение отца) [50; 118], ограды могильника Бозенген (ограда 9) [5; 211] и др.

Известная ограниченность археологических данных, как источника информации о нематериальной стороне жизни общества, заставляет обратиться к альтернативным возможностям реконструкции семейных коллективов прошлого. Одним из наиболее распространенных методов в подобного рода исследованиях на сегодняшний момент является сравнительно-этнографический. Несмотря на значительную степень условности и гипотетичности, исследователи-андроноведы в течение последних десятилетий активно используют этот метод. Ученые ищут этнокультурные параллели между древним населением евразийских степей и известными этнографически этносами и их культурой [6]. В отношении обществ эпохи бронзы Казахстана следует подробно остановиться на гипотезе об индоевропейском (индоиранском) происхождении носителей андроновской культуры и других культур бронзового века Казахстана и Южного Урала [6].

Наиболее детальную и аргументированную историческую гипотезу об индоевропейском происхождении андроновских племен развила в своих трудах Е.Е.Кузьмина [6, 15, 16]. Ее гипотеза основана на проведении широких этнографических и сравнительно-исторических параллелей между современными индоиранскими этносами и племенами андроновской общности [15, 16; 8]. Весомую роль в ее исследованиях играют письменные источники, содержащие сведения о древнейшей истории индоиранских народов. Е.Е.Кузьмина проводит культурно-исторические и этнографические параллели по целому ряду составляющих элементов изучаемых традиционных обществ, многие из которых мы используем в реконструкции семьи бронзового века:

- тип андроновского жилища (заглубленные в землю каркасно-столбовые жилые постройки с двускатной или пирамидальной крышей) находит параллели с традиционным жилищем ряда областей Индии и Памира, а также с описаниями домов древних индоариев в ведических источниках и Авесте [15; 51, 52];

- социальная функция традиционного дома скотоводов евразийских степей (включая андроновцев) как места проживания большой неразделенной семьи, что находит отражение в древнеиранской литературе;

- современные традиционные общества индоиранского происхождения (осетины, памирцы, некоторые народности Индии и др.) и носители андроновской культуры, а также древние индоевропейцы, которые сопровождали строительство дома особыми заклинаниями и ритуальным жертвоприношением [15; 53].

- к общим чертам индоиранского и андроновского домостроения следует отнести наличие в доме особых семейных «мужских» и «женских» очагов [15; 54], запрет на развеивание золы из очага и связанное с ним устройство священных очагов и зольников на поселениях [16; 18]. Эти традиции совпадают у андроновцев и индоиранских этносов не только формально, но и по своему сакральному значению [15; 54].

Большая семья в эпоху средней бронзы и андроновское время, по подсчетам в работе [10; 87, 88] объединяла в среднем три малые семьи, а на поздних этапах эпохи — от четырех до шести. Для лучшего понимания ее состава мы полагаем небезыңтересным рассмотреть этот коллектив как объединение нескольких поколений. Объединение двух поколений семей (прежде всего, родительских пар) должно представлять в вертикальном отношении непропорциональную структуру. Так, если малые семьи 2-го колена (сыновья отца-главы семьи со своими семьями) состояли из 7–8 человек, то семья самого отца могла состоять из него самого и его жены — хозяйки дома. Таким образом, три малые семьи, входящие в состав большой (2 семьи сыновей и старшая родительская пара), будут насчитывать минимально:

$$7(8)*2+2=16(18) \text{ человек.}$$

С учетом возможности проживания в большой семье одиноких (неженатых или овдовевших) родственников старших родителей по боковой линии и их детей, получим примерно:

$$16(18)+2(3)=18(21) \text{ человек,}$$

что совпадает с расчетами в работе [7, 17; 10, 87].

В Северном и Центральном Казахстане в период поздней бронзы (время культур валиковой керамики) большая семья состояла минимально из 40–42 человек [10; 96].

Есть и другие мнения касательно численности большой семьи. Исследователи отмечают, например, что на этапе поздней бронзы в долине Кызылкент, где находилось крупнейшее из известных в Казахстане поселений, «каждый жилой дом населяла одна семья. Скорее всего, это были расширенные семьи, состоявшие из 12–14 человек» [9; 100].

Таким образом, археологические материалы позволяют говорить о том, что минимальной общественной ячейкой казахстанских социумов бронзового века была малая семья, входившая в состав большой (расширенной, неразделенной) семьи. Количество членов семейных коллективов варьируется у различных авторов и остается достаточно условной величиной, менявшейся в зависимости от региональных и экологических условий. Усредненная численность малой семьи составляла 7–8 человек и, вероятно, была довольно стабильной на всем протяжении эпохи. Минимальная усредненная численность большой семьи составляла 20 человек в период развитой бронзы и около 40 — в период поздней бронзы. Малая семья во время средней бронзы была интегрирована в большесемейный коллектив, что было связано с уровнем развития хозяйства. Каждая малая семья, возможно, имела в жилище отдельную площадь (секцию, «комнату»?...). В период поздней бронзы начинается процесс хозяйственного обособления малой семьи от большесемейного коллектива, о чем могут свидетельствовать массивные перегородки в интерьере жилищ и особенности погребального обряда того времени (появление парных разнополых захоронений). Верификация приведенных выше выводов, полученных по археологическим материалам, частично подтверждается сравнительно-этнографическими данными о составе патриархальной семьи и традиционном жилище большесемейной общины у древних и современных индоиранских этносов.

Список литературы

- 1 *Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В.* Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. — 138 с.
- 2 *Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.* Синташта: Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. УрО РАН, Челяб. гос. ун-т. — Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. — 408 с.
- 3 Аркаим. Исследования. Поиски. Открытия — Н.О.Иванова, Г.Б.Зданович. — Челябинск: Творч. об-ние «Каменный пояс», 1995. — 224 с.
- 4 Древнее Устье: укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье / Отв. ред. Н.Б.Виноградов. — Челябинск: Абрис, 2013. — 484 с.
- 5 *Ткачев А.А.* Центральный Казахстан в эпоху бронзы. — Ч. 1. — Тюмень: ТюмГНГУ, 2002. — 289 с.
- 6 *Кузьмина Е.Е.* Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. — М., 1994. — 463 с.
- 7 *Евдокимов В.В.* Народонаселение Степного Притоболья в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1984. — 21 с.
- 8 Социологический словарь [Электронный ресурс] // Мир словарей [сайт]. URL: http://mirslavarej.com/content_soc/socialnaja-funkcija-10704.html (дата обращения 19.02.2014).
- 9 *Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К.* Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. — Алматы: Казак университеті, 2006. — 355 с.
- 10 *Евдокимов В.В.* Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. — Алматы: Институт археологии, 2000. — 140 с.
- 11 *Ткачев А.А.* Бронзовый век Центрального Казахстана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — 26 с.
- 12 *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата: Наука, 1966. — 435 с.
- 13 *Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата: Наука, 1979. — 360 с.
- 14 *Лысенко Ю.А.* Домостроительство андроновских племен Урало-Иртышского междуречья / Дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 2003. — 143 с.
- 15 *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе: Илим, 1986. — 132 с.
- 16 *Кузьмина Е.Е.* Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Новосибирск, 1988.
- 17 *Евдокимов В.В.* Хозяйственные ямы в интерьере жилищ эпохи бронзы Верхнего Притоболья // Материалы респ. науч.-практ. конф. «Жуасовские чтения-17». — Караганда: ЖШС «TENGRİ Ltd», 2013. — С. 33–36.

В.В.Евдокимов, А.Р.Гатаулин

Қазақстанның қола дәуірі қоғамдарындағы отбасы институты

Қола ғасырының қазақстандық дала халқының әлеуметтік тарихы проблемалық және дискуссиондық мәселе болып қалады. Осы дәуірдің отбасы мәселесі негізгі демографиялық жиынтық ретінде, яғни, рекреациялық, тәрбиелік және экономикалық әлеуметтік қызметтерді қамта отырып, әлде болса көп зерттелмеген проблема болып отыр. Кейінгі он жылда және археологиялық дерек көздерін қайта зерттеу негізінде палеодемография, статистика, салыстырмалы этнография әдістері көмегімен отбасы түрі, құрамы және құрылымы жөнінде болжамдар жасалды. Сондай-ақ алғашқы әлеуметтік ұжымдарды қайта жаңғырту саласындағы зерттеулер тәжірибесін жинақтап шолу нәтижесінде кіші (нуклеарды) және үлкен (кеңейтілген, бөлінбеген, патриархалдық) отбасының мәселелері зерттелді.

V.V.Evdokimov, A.R.Gataulin

Family institute in societies of Bronze Age of Kazakhstan

Social history of the population of Kazakhstan steppe Bronze Age remains a problematic and controversial. In particular, it remains little-known family of the Bronze Age, as a basic demographic community with the main — reproduction, as well as educational and economic social functions. Based on the interpretation of archaeological sources, including those obtained in the past decade, involving paleodemography methods, statistics, comparative ethnography was a number of hypotheses about the types, composition and structure of the family. The article provides a brief overview and synthesis of research experience in the field of reconstruction of family groups of primitive society — small (nuclear) and large (extended, undivided, patriarchal) family.

References

- 1 Evdokimov V.V., Varfolomeev V.V. *Bronze Age Central and Northern Kazakhstan*, Karaganda: book. publ. KarSU, 2002, p.138.
- 2 Gening V.F., Zdanowicz G.B., Gening V.V. *Sintashta Archaeological Monuments Aryan tribes Ural-Kazakhstan steppes. RAS, Chelyabinsk. Reg. Univ., Chelyabinsk: S.-Ural. book. publ, 1992, p. 408.*
- 3 *Arkaim. Research. Searches. Discoveries.* N.O.Ivanova, G.B.Zdanowicz, Chelyabinsk: Stone Belt, 1995, p. 224.
- 4 *Ancient Estuary: a fortified settlement of the Bronze Age in the Southern Trans-Urals.* / Ed. N.B.Vinogradov, Chelyabinsk: Abris, 2013, p. 484.
- 5 Tkachev A.A. *Central Kazakhstan in the Bronze Age, Part 1*, Tyumen: TSOGU, 2002, p. 289.
- 6 Kuzmina E.E. *Whence came the Indo-Aryans? Material culture of community and tribal Andronovo origin of Indo-Iranians*, Moscow, 1994, p. 463.
- 7 Evdokimov V.V. *Population Tobol steppes in the Bronze Age. Author's abstract of thesis // ...cand. historical sciences*, Kiev, 1984, p. 21.
- 8 Sociological dictionary [electronic resource] // World dictionaries [site]. URL: http://mirslouvrei.com/content_soc/socialnaja-funkcija-10704.html (date of treatment 19.02.2014).
- 9 Baipakov K.M., Taimagambetov J.C. *Archaeology Kazakhstan: Textbook for students*, Almaty: Kazakh University, 2006, p. 355.
- 10 Evdokimov V.V. *Historical environment of the Bronze Age the steppes of Central and Northern Kazakhstan*, Almaty: Institute of Archaeology, 2000, p. 140.
- 11 Tkachev A.A. *The Bronze Age in Central Kazakhstan: Author's abstract of thesis // ... cand. historical sciences*, Moscow, 1991, p. 26.
- 12 Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbayev A.M. *The ancient culture of Central Kazakhstan*, Alma-Ata: Nauka, 1966, p. 435.
- 13 Margulan A.H. *Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan*, Alma-Ata: Nauka, 1979, p. 360.
- 14 Lysenko Y.A. *Fellowship Andronovo tribes Ural-Irtysh interfluvium*, Almaty, 2003, p. 143.
- 15 Kuzmina E.E. *Ancient herdsmen from the Urals to the Tien Shan*, Frunze: Ilim, 1986, p. 132.
- 16 Kuzmina E.E. *Material Culture Andronov community and tribal origins of Indo-Iranians. Author's abstract of thesis ...doctor of Historical Sciences*, Novosibirsk, 1988.
- 17 *Evdokimov Household pits in the interior of the Bronze Age dwellings Upper Tobol // Materials rep. scientific-practical. conf. «Zhuasovskie reading - 17»*, Karaganda: TENGRI Ltd., 2013, p. 33–36.

Л.К.Шотбакова, Г.С.Саметова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букедова (E-mail: shotbakovazz@mail.ru)

Казахстан в сфере российско-английских интересов (XIX – нач. XX вв.): историография проблемы

Одной из сложных дискуссионных проблем в истории Казахстана, требующей сегодня углубленного изучения, переоценки, является проблема о соперничестве России и Англии на Востоке и, в частности, в Средней Азии. Проблема эта являлась предметом научного осмысления русской наукой еще с начала XVIII в. В русской дореволюционной, советской и зарубежной, прежде всего, английской историографии и историологии сложилась почти двухвековая традиция в изучении и исследовании обозначенной проблемы. Основные отличия концепций указанных историографических школ заключаются в разных оценках роли и места Казахстана в геостратегических планах двух мировых держав того периода, а именно России и Великобритании.

Ключевые слова: Средняя Азия, Россия, Англия, историография, зарубежная историография, соперничество, экспансия, геополитика, колониальная политика, ведомство.

История изучения англо-русского противостояния в Средней Азии напрямую связана с историографией присоединения среднеазиатских ханств к России. Первые попытки осмысления причин и характера русско-английского противоборства в Средней Азии относятся к 1860-м гг.

Российская и зарубежная историография насчитывает довольно большое количество работ, посвященных политической, дипломатической, военной, экономической и прочим сторонам соперничества.

Развернувшееся во второй половине XIX в. противостояние Британской и Российской империй в Средней Азии вызвало интерес историков, являвшихся современниками событий. Исследователи уделяли внимание поиску причин соперничества держав, оценивали происходившие события, определяли позиции Великобритании и России и перспективы развития англо-русских взаимоотношений, выявляли мотивы движения империй в Среднюю Азию.

К историографическим проблемам данного вопроса обращались и представители востоковедения. Обзор трудов по изучению стран Востока принадлежит выдающемуся историку В.В.Бартольд [1]. Одна из задач этого ученого состояла в том, чтобы оценить вклад его соотечественников в исследование прошлого Средней Азии. Автор доказал, что в России XIX в. в изучении Востока были достигнуты более значительные успехи, чем в Западной Европе. Основное внимание В.В.Бартольд уделил истории географического и этнографического исследования края. Большую научную ценность представляет составленная В.В.Бартольдом библиография вопроса.

В советской историографии В 1920-е – вначале 1930-х гг. утвердилось мнение о завоевательном характере колониальной политики России в Средней Азии, направленной на захват источников сырья и рынков сбыта для русских промышленных изделий, которая встречала активное противодействие Англии.

Особо выделяется историография второй половины 1950–1980-х гг. Важное место в работах тех лет занимает выяснение мотивов продвижения России в Среднюю Азию, изучение социально-экономического и политического развития среднеазиатских государств, раскрытие прогрессивных последствий присоединения их к Российской Империи. Колониальная политика Великобритании на Среднем Востоке становится предметом специальных исследований Н.А.Халфина, Ф.Х.Юлдашбаевой, Г.А.Хидоятова, О.И.Жигалиной [2]. Особое место занимают труды Н.А.Халфина, в которых получили разработку проблемы политики Великобритании в центрально-азиатском регионе, присоединения Средней Азии к России, национально-освободительной борьбы среднеазиатских народов против британской экспансии. В монографии «Провал британской агрессии в Афганистане (XIX – нач. XX в.)» Халфин впервые в советской исторической литературе наиболее полно освещает вопрос о британской агрессии в Средней Азии. Из факторов, побуждавших Россию проникать в Среднюю Азию, автор ставит на первое место экономические [3].

Советскими историками были основательно изучены многие стороны англо-русского противостояния в Средней Азии в первой половине XIX в.: торговое соперничество, дипломатическая борьба,

ее формы и методы. Учеными детально раскрыты задачи, ход и результаты русских миссий в Среднюю Азию в первой половине XIX в. в связи с началом англо-русского противостояния в крае. В советской историографии англо-русского соперничества в Средней Азии были широко освещены вопросы, связанные с определением ущерба, нанесенного английской конкуренцией русскому производству, и роли буржуазии в среднеазиатском вопросе. Фактический материал о торговом соперничестве, приведенный в исследованиях М.К.Рожковой, Л.С.Семенова, А.Я.Соколова и других историков [4], не дает возможности точно определить место английских товаров на среднеазиатских рынках, но свидетельствует о том, что Англия во второй четверти XIX в. предпринимала решительные шаги, направленные на завоевание этих рынков. Это побуждает более детально изучать условия, ход и последствия англо-русского торгового соперничества с тем, чтобы выяснить степень его влияния на экономические и политические отношения России и Англии со Средней Азией в 50–60-х годах XIX в.

Проблемы присоединения Средней Азии к России в период англо-русского соперничества рассмотрены в монографии М.И.Тихомирова, коллективной статье И.С.Брагинского, С.Раджабова и В.А.Ромодина. Исследованием политики Великобритании в Средней Азии во второй половине XIX — начале XX в. занимались Л. Гордон, Е.Л. Штейнберг, Ф.Х.Юлдашбаев, А.Я.Соколов [5]. Анализируя методы и средства британской политики в регионе, историки акцентируют внимание на её агрессивном характере. Исследования Б.И.Искандарова, Н.Л.Лужецкой, Т.Г.Абаевой [6] посвящены истории Памира, Восточного Туркестана и Бухарского эмирата в период англо-русского соперничества. В работах А.Г.Аполлова, Л.С.Семенова, Н.А.Ерофеева [7] обосновывается вывод о том, что, несмотря на острые противоречия России и Англии по ближневосточным и среднеазиатским вопросам, экономические, политические и культурные связи этих государств не прерывались.

Геополитические интересы России и Великобритании в Средней Азии и сопредельных странах изучались А.Л.Поповым, Г.А.Хидоятовым, Г.А.Ахмеджановым, О.И.Жигалиной [8]. Этими исследователями подчеркивалось важное геостратегическое положение Хивы, Бухары и Коканда.

Политика экспансии России на юг Казахстана и в Среднюю Азию объективно способствовала превращению военных чиновников в научных исследователей, поэтому определенный круг работ по данной проблеме принадлежал военным историкам. Это были обстоятельные труды русских офицеров на основе изучения архивных, печатных материалов и личных поездок авторов в изучаемые регионы. К числу таких работ относятся труды русских офицеров: А.Н.Куропаткина, Л.Ф.Костенко, М.И.Венюкова, М.А.Терентьева, Г.А.Серебренникова и других. Многие из их работ были напечатаны в «Сборнике географических, топографических и статистических материалов по Азии», издававшемся военно-учебным кабинетом Главного штаба [9].

Помимо сведений военного характера, эти труды содержат довольно ценные фактические материалы по экономике, торговле, внешнему и внутривосточному положению Казахстана, а также ряд исторических сведений, почерпнутых из разных источников. Подробно рассмотрены в работах русских офицеров причины и мотивы продвижения России в Среднюю Азию и Казахстан.

Важной особенностью восприятия русскими исследователями, в том числе и военными историками, процесса движения на Восток являлось доминирование определенных стереотипов. Основываясь на европоцентристской концепции мира, они определяли все встречающиеся на пути колонизаторов этнические, государственные объединения не более как «банды». Восточные народы в глазах завоевателей представлялись дикими и необузданными. Отличительной чертой имперского сознания в отношении Востока было убеждение, что любая, кроме европейской, система ценностей, ложна или таковой вовсе не существует. В основе этих взглядов лежало мнение о невысокой степени развития цивилизации у восточных народов.

Другим важным фактором, который оказал существенное влияние на трактовку русскими исследователями причин и мотивов продвижения России на Восток, была та культурно-историческая среда, в которой происходило формирование взглядов исследователей. К этому времени окончательно сформировались мировоззренческие основы имперской доктрины Российского государства. Формирование взглядов русских исследователей данного вопроса происходило в условиях, когда в общественной мысли концептуально доминирующими были геополитические основания как в природно-географическом, так и в духовном (культурном) порядке [10; 51].

Выяснению причин проведения активной завоевательной политики Россией на территории среднеазиатских государств и территории Старшего жуза Казахстана были посвящены статьи военных историков Н.П.Глиноецкого, М.И.Венюкова, Л.Л.Мейера, А.Н.Грена, монографии М.А.Терентьева, А.К.Гейнса, Н.И.Гродекова, Л.Ф.Костенко [11]. В своих трудах военные историки одной из главных

определяющих причин русской экспансии в Среднюю Азию, в том числе и в Казахстан, называли территориальную близость и геополитическое положение этого региона. При описании русского завоевания Казахстана в русской дореволюционной историографии проблеме геополитического положения этого региона отводится особое место. Этот момент особо отмечен в трудах дворянских историков XVIII в. и военных историков XIX в.

Завоевательная политика России на Востоке в XVIII–XIX вв. обуславливалась в первую очередь военно-стратегическими мотивами. В планах внешней политики России Казахская степь занимала особое место в силу своего выгодного стратегического положения «ключа и врат всем азиатским странам и землям».

Большинство авторов XIX в. связывало продвижение на Восток с необходимостью установления стабильной границы на своих рубежах. Военные историки М.И.Иванин, А.К.Гейнс, М.И.Венюков, Я.П.Гавердовский [12] объясняли строительство укреплений на границах с Казахской степью «реальной опасностью» нападений со стороны кочевых племен. Л.Ф.Костенко писал: «Не честолюбивые замыслы и никакие другие своекорыстные расчеты руководят Россией в ее поступательном движении в Среднюю Азию, но исключительно только желание умиротворить тот край, дать толчок ее производительным силам и открыть кратчайший путь для сбыта произведений Туркестана в европейскую часть России» [13; 191]. Проникновение русских в этот регион, по мнению Я.П.Гавердовского, заключалось в том, что казахи доставляли много беспокойств русским вдоль южной границы Сибири — от Урала до Алтая [14; 215].

Ряд русских офицеров называют противостояние России и Англии в азиатском регионе одной из существенных причин завоевания Южного Казахстана и Семиречья. Расширение сферы английского влияния на Востоке расценивалось военными историками М.И.Венюковым, А.К.Гейнсом, М.А.Терентьевым и другими как непосредственная угроза интересам России. Среди работ, посвященных этой проблеме, можно особо выделить работы М.А.Терентьева, в которых подробно рассматривается политика царского правительства — в Казахстане, Великобритании — в Индии, англо-русское соперничество в центральноазиатском регионе. Проблема англо-русского соперничества в период русской экспансии в Центральной Азии являлась предметом специального исследования М.А.Терентьева в книге «Россия и Англия в Средней Азии» [15; 187].

Отдельно стоит отметить взгляды М.И.Венюкова по этому вопросу, который в своих статьях «Общий обзор расширения русских пределов в Азии и способов обороны их», «Материалы для военного обозрения русских границ в Азии» и др. дал развернутую характеристику причин поступательного движения России в этом регионе [16]. Ярый колонизатор, сторонник территориального завоевания и поступательного движения в Среднюю Азию и Южный Казахстан, он призывал Англию совместно «цивилизовать» Азию. Все русские исследователи единодушны во мнении, что соперничество между Россией и Британией за гегемонию в Средней Азии достигло кульминации в период завершения завоевания центральноазиатских государств Россией. Имея далеко идущие агрессивные планы, Россия, продвигаясь в Среднюю Азию, опасалась своих западноевропейских соперников по колониальным захватам, прежде всего, Англию. В книге «Туркестан-колония» («Очерки истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии») П.Г.Галузо писал: «Продвижение войск царской России в казахскую степь началось еще в первой половине XVIII века. Русские цари продвигались в страну настойчиво и почти непрерывно, но продвигались, надо сказать, с некоторой оглядкой...» [17; 15]. П.Г.Галузо также подчеркнул факт неравноправного партнерства России и Казахстана и отметил чрезвычайную заинтересованность империи в «присоединении» инородцев края.

В общем, эти исследователи раскрывают историю русской экспансии через призму внешнеполитической деятельности России. У военных авторов доминирует трактовка политики России как «оборонительной», направленной против «угрозы» продвижения Британии в Центральную Азию.

Наиболее полное и всестороннее изучение получила история военно-колониальных действий царизма в 40–60 годах XIX в. в Южном Казахстане.

Начиная со второй половины XIX в. выходят работы, посвященные проблеме продвижения российской армии по территории Южного Казахстана и Семиречья в 40–60 годах XIX в. Авторами этих работ являлись офицеры царской армии и чиновники местной администрации, непосредственные участники этих событий: Л.Ф.Костенко, М.И.Венюков, А.Куропаткин, М.А.Терентьев, Н.Н.Торнау, И.Ф.Бларамберг, М.Хорошкин, В.Е.Недзвецкий, М.Юдин. Они освещали отдельные события в период военного продвижения России по Казахстану, главным образом те операции, в которых русская армия одержала победу: взятие Ак-Мечети в 1853 г., Узун-Агачское сражение 1860 г. Эти работы но-

сят описательный характер военных действий российской армии в регионе. Военные действия отряда штаб-капитана Гутковского и подполковника Карбышева весной 1850 г. против кокандской крепости Таучубек, находившейся при впадении реки Алматы в реку Каскелен, расположенной на территории казахов Старшего жуза, нашли освещение в воспоминаниях деятеля западносибирской администрации генерала И.Ф.Бабкова. Он отмечает, что продвижение российских отрядов в южные районы Казахстана встретило серьезное сопротивление как местного населения, так и кокандцев, распространивших свою власть на эту территорию [18; 32].

История взятия крепости Ак-Мечеть подробно была описана в работах И.Ф.Бларамберга, А.Н.Куропаткина, Л.Ф.Костенко. По мнению военного историка генерала А.Н.Куропаткина кокандцы спровоцировали продвижение русских войск к Ак-Мечети: «Осенью 1851 г. активизировали свои действия кокандцы и подвластные им казахи со стороны низовий реки Сыр-Дарьи. Кокандские киргизы в 1851 г. отбили у наших 50000 голов скота. Оставить безнаказанным такой грабеж значило признать свою слабость перед кокандцами. Этого не могло допустить Оренбургское генерал-губернаторство» [13; 78]. Перед началом военной акции военное ведомство должно было провести съемку местности правого берега Сыр-Дарьи. Воспользовавшись отказом кокандского коменданта крепости Ак-Мечеть пропустить съемочный отряд, русские власти начали военные действия. Военные операции русских войск летом 1852 г. по взятию близлежащих к Ак-Мечети кокандских крепостей Кош-Курган и Чим-Курган подробно описал в своих «Воспоминаниях» И.Ф.Бларамберг, который в чине полковника руководил этой акцией и за успешное ее выполнение получил звание генерал-майора. Он особо отмечает в своей работе помощь местного казахского населения движению своего отряда, так как разрушение кокандских крепостей освобождало их от непосильного гнета и поборов. Он пишет: «Киргизы Куан-Дарьи благодарили, что я освободил их от врагов и разрушил разбойничьи гнезда» [19; 33]. Осада и взятие крепости Ак-Мечеть отрядом самого оренбургского губернатора В.А.Перовского описывается в работе Л.Ф.Костенко «Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности» [20; 13]. Все эти авторы дружно признавали, что с взятием крепости Ак-Мечеть российские власти окончательно укрепили свое положение в низовьях Сыр-Дарьи, и Младший жуз окончательно вошел в состав империи, и что это позволило закончить образование Сырдарьинской пограничной линии, которая обеспечила охрану южных границ России и создала основу для дальнейшего ее продвижения в Южном Казахстане.

Вопросы завоевания Заилийского края со стороны пограничной линии Западно-Сибирского генерал-губернаторства были описаны в работах Д.И.Романовского, М.А.Терентьева и Л.Ф.Костенко. В «Заметках по среднеазиатскому вопросу» Д.И.Романовский описал историю возведения в урочище Алматы Заилийского укрепления Верное, ставшего очередным опорным пунктом царских войск для дальнейшего продвижения в Среднюю Азию: «С возведением этой крепости сужается расстояние между крайними пунктами правого и левого флангов пограничных линии в казахской степи, поэтому Особый комитет 1854 года, обсуждавший устройство наших юго-восточных пределов, в котором принимали участие оба тогдашние генерал-губернаторы — оренбургский, генерал-адъютант граф Перовский и сибирский — генерал от инфантерии Гасфорд, пришел к постановлению о соединении Оренбургской и Сибирской линии» [21; 26].

Многие русские офицеры объясняют русское завоевание этого региона, прежде всего, ослаблением политического и экономического положения большинства народов Средней Азии — казахов, киргизов и др.

Особое место в изучении и интерпретации истории англо-русских отношений в Средней Азии в XIX – начале XX в. принадлежит британской историографии. Начиная с первых десятилетий XIX в. постепенно была создана так называемая «оборонительная» концепция восточной политики Великобритании, которая лежит в основе большинства публикаций.

Авторы работ по истории международных отношений в Азии и на Среднем Востоке британские политики и военные Г.Роулисон, Д.Боулджер, Ч.Марвин, Ч.Мак-Грегор, Дж. Керзон и другие убеждали в том, что главной задачей России со времён Петра I была подготовка похода на Индию. При этом внешняя политика России в Средней Азии трактовалась как первые шаги к завоеванию «жемчужины» Британской империи. Политика Великобритании в Центральной Азии представлялась оборонительной, направленной против агрессивных действий Российской Империи в регионе.

Программа «наступательного курса» была изложена в 1868 г. Генри Роулисоном в «Меморандуме по центральноазиатскому вопросу». Позже меморандум вошёл в его книгу «Англия и Россия на Востоке» [22], в которой автор предпринял попытку доказать агрессивные намерения России в отно-

шении Индии. По мнению Роулисона, продвижение России в Среднюю Азию представляло угрозу Индии, и поэтому Британская империя должна оборонять свою «жемчужину». С этой целью необходимо подчинить и расчленив Афганистан, оккупировать Персию и подчинить её военно-политическому и экономическому контролю Великобритании. Идеологи «наступательного курса» Ч.Марвин и Д.Боулджер подчёркивали важность Герата и Кандагара. По их мнению, оккупация и укрепление Герата и подчинение Персии в военно-политическом отношении сделают её орудием британской политики в Центральной Азии. Генерал Ч.Мак-Грегор считал, что источником противоречий в Центральной Азии является агрессивная политика России. В записке «Оборона Индии» [23] он предложил детальный план военно-дипломатических мероприятий, главной целью которого являлось расчленение Российской Империи. В целом в работах представителей «наступательного курса» последней трети XIX в. теоретически обосновывается необходимость военно-политического и экономического проникновения Великобритании в Центральную Азию. Продвижение России в Среднюю Азию и утверждения об агрессивном характере её политики использовались для прикрытия экспансионистских планов Великобритании в отношении центральноазиатского региона.

Ряд британских историков и идеологов принадлежали школе «закрытой границы». Значительное место в своих трудах они уделяли продвижению России в Среднюю Азию и на основе анализа международной обстановки, экономических и политических условий делали выводы о невозможности русского похода в Индию в 60–90-х годах XIX в. Несмотря на некоторые различия в концепциях двух школ британской историографии 60–90-х годов XIX в., они пропагандировали одну цель — установление господства Великобритании в Азии.

Апологией британской колониальной политики являются работы А.Краусса, влиятельного публициста Ангуса Гамильтона, Х.Э.Эгертона, В.Чироля [24]. Первые коллективные работы британской историографии посвящены истории британской внешней политики. В этих многотомных изданиях также оправдывается британская восточная политика и утверждается тезис об агрессивности политики царской России в отношении Средней Азии. По мнению британского историка К.Ф.Эндрюса, и Россия, и Великобритания опасались друг друга в Азии, и именно британское правительство вело наступательную, агрессивную политику. Биографии британских государственных деятелей периода англо-русского соперничества в Центральной Азии принадлежат А.Ч.Эвальду, Ч.Э.Паркер-Родсу, Д.Уильямсону, У.Мейнеллу, Т.П.О'Коннору, Э.Фицморису, У.Ф.Монипенни, Г.Максвеллу, М.Вольфу [24].

В целом зарубежная историография богата исследованиями разнообразных аспектов англо-русского противостояния в Средней Азии в XIX – начале XX в. Как видно, в британской историографии довольно сильные позиции сохраняет созданная ещё в первых десятилетиях XIX в. «оборонительная» концепция интерпретации британской политики в центрально-азиатском регионе.

Как показывает обзор исторической литературы, зарубежная и отечественная историографии насчитывают значительное количество исследований по проблемам англо-русского соперничества в Средней Азии в XIX – начале XX в. Несмотря на это, отдельные аспекты англо-русского соперничества в Средней Азии в интересующий нас период нуждаются в более детальном изучении.

Список литературы

- 1 *Бартольд В.В.* История изучения Востока в Европе и России. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1925. — 295 с.
- 2 *Халфин Н.А.* Английская колониальная политика на Среднем Востоке (70-е гг. XIX в.). — Ташкент: Госиздат УзССР, 1957. — 326 с.; Юлдашбаева Ф. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70–80-е гг. XIX в.). — Ташкент: Госиздат УзССР, 1963. — 296 с.; Хидоятов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.). — Ташкент: Фан, 1969. — 528 с.; Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке: XIX — начало XX вв.: Анализ внешнеполитических концепций. — М.: Наука, 1990. — 166 с.
- 3 *Халфин Н.А.* Провал британской агрессии в Афганистане (XIX–нач. XX в.). — М.: Мысль, 1959. — 299 с.
- 4 *Рожкова М.К.* Экономические связи России со Средней Азией (40–60-е гг. XIX в.). — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. — 239 с.; *Семенов Л.С.* Россия и Англия: Экономические отношения в середине XIX в. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. — 165 с.; *Соколов А.Я.* Торговая политика России в Средней Азии и развитие русско-афганских торговых отношений. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1971. — 232 с.
- 5 *Тихомиров М.Н.* Присоединение Мерва к России. — М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. — 239 с.; Раджабов З.Ш. Развитие науки в Таджикской ССР. — М.: Изд-во вост. лит-ры, 1964. — 189 с.; Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. — М.: Воениздат, 1951. — 212 с.; Юлдашев М.Ю. Новый архивный источник по истории Средней Азии // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. — М., 1951. — № 1. — 102 с.; Соколов О.Д. М.Н.Покровский и советская историческая наука. — М.: Мысль, 1970. — 275 с.

- 6 *Искандаров Б.И.* Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. — Душанбе: Изд-во АН ТаджССР, 1963. — 352 с.
- 7 *Аполлов А.Г.* Русско-английские торговые отношения в конце 50–х гг. XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1953. — 112 с.; Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20–х гг. XIX в. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. — 165 с.; Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских 1825–1853 гг. — М.: Наука, 1982. — 322 с.
- 8 *Попов А.Л.* Из истории завоевания Средней Азии // Исторические записки. — М., 1940. — № 9. — С. 87; Хидятов Г.А. Британская экспансия в Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1981. — 202 с.; Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии: История и историография колониальной политики царизма в Туркестане. — Ташкент: Фан, 1995. — 156 с.; Жигалина О.И. Среднеазиатский вопрос в английской историографии 60–90-х гг. XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1973. — 47 с.
- 9 Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. — Вып. XVI. — СПб., 1885. — 300 с.
- 10 *Туровский Р.Ф.* Русская геополитическая традиция // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Политические науки. — 1996. — № 5. — 178 с.
- 11 *Венюков М.И.* Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией. — СПб.: Изд-во В.Безобразова и комп., 1873. — 575 с.; Глиноецкий Н.П. Причины, побуждающие русское правительство время от времени действовать наступательно на границе со Средней Азией. Взятие Токмака и Пишпека // Военный сб. — 1860. — № 11. — 53 с.; Мейер Л.Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. — СПб.: Изд-во Э.Веймара, 1865. — 414 с.; Грен А.Н. Заметки об укреплениях в Оренбургском крае вообще и Сыр-Дарьинской линии в особенности // Инженерный журнал. — 1861. — № 1–2. — 63 с.; Терентьев М.А. Россия и Англия в Средней Азии. СПб.: Изд-во И.И.Меркульева, 1875. — 352 с.; Гейнс А.К. Дневник 1865 г. Путешествие по киргизским степям. — Т.1. — СПб.: Собрание литературных трудов, 1897. — 211 с.; Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области // Юридический быт. — Т.1. — Ташкент: Типо-лит. С.И.Лахтина, 1889. — 544 с.; Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. — СПб.: Изд-во В.Безобразова и комп., 1870. — 417 с.
- 12 *Венюков М.И.* Очерк политической этнографии стран, лежащих между Россией и Индией. — СПб.: Изд-во В.Безобразова и комп., 1877. — 268 с.; Гейнс А.К. Дневник 1865 г. Путешествие по киргизским степям. — Т. 1. — СПб.: Собрание литературных трудов, 1897. — 211 с.; Иванин М.И. Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 году // Записки РГО. Кн. 1–11. 1849. — 437 с.; Гаввердовский Я.П. Обзорение киргиз-кайсацкой степи. Рукопись Санкт-Петербургского отделения Института истории. Коллекция 115. — № 495. — 178 с.
- 13 *Костенко Л.Ф.* Очерки Семиреченского края // Военный сборник. — Т. 88. — 1872. — 249 с.
- 14 *Гаввердовский Я.П.* Обзорение киргиз-кайсацкой степи. Рукопись Санкт-Петербургского отделения Института истории. Коллекция 115. — № 495. — 178 с.
- 15 *Терентьев М.А.* Россия и Англия в Средней Азии. — СПб.: Изд-во И.И.Меркульева, 1875. — 352 с.
- 16 *Венюков М.И.* Общий обзор расширения русских пределов в Азии и способов обороны их // Военный сборник. — 1872. — № 12. — 157 с.; Венюков М.И. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Военный сборник. — 1872. — № 10–12. — 284 с.; — 1873. — № 1–2. — 252 с.
- 17 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. — Т. 3. — Алматы: Атамур, 2010. — 765 с.
- 18 *Бабков И.Ф.* Воспоминания о моей службе в Западной Сибири (1859–1875 гг.). — СПб.: Изд-во Э.Веймара, 1912. — 248 с.
- 19 *Бларамберг И.Ф.* Воспоминания. — М.: Мысль, 1978. — 426 с.
- 20 *Костенко Л.Ф.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. — СПб.: Изд-во В.Безобразова и комп., 1890. — 464 с.
- 21 *Романовский Д.И.* Заметки по среднеазиатскому вопросу. — СПб.: Издание редакции журнала «Всемирный путешественник», 1868. — 582 с.
- 22 *Rawlinson H.* England and Russia in the East. — L.: Science, 1875. — 316 p.
- 23 *Мак-Грегор Ч.* Оборона Индии: В 2-ч. — Ч. 1–2. — СПб.: Военная типография, 1891. — 513 с.
- 24 Историческая наука в XX веке: Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Деметьева и А.И.Патрушева. — М.: Наука, 2002. — 654 с.

Л.Қ.Шотбакова, Г.С.Саметова

Орыс-ағылшын мүдделері шеңберіндегі Қазақстан (XIX–XX ғғ. басы): мәселе тарихнамасы

Қазақстан тарихында күрделі пікірталастық мәселеге айналып, бүгінгі күні тереңірек зерттеуді, қайта баға беруді талап ететін мәселенің бірі — Ресей мен Англияның Шығыс елдеріне, жеке алғанда Орта Азия мемлекеттеріне деген қызығушылық мәселелері болып саналады. Бұл мәселе XVIII ғ. басында-ақ орыс ғылымының ғылыми-зерттеу құралына айналды. Революцияға дейінгі және кеңестік орыс тарихнамасында, сонымен қатар бүгінгі тарихтануда бұл аталған мәселені зерттеп, танып-білу үшін екі ғасырға жуық дәстүр қалыптасқан.

L.K.Shotbakova, G.S.Sametova

Kazakhstan in anglo-russian sphere of interests (XIX – beginning of XX centuries): historiography, problems

One of the most controversial issues that requires depth study today in history of Kazakhstan relates to the problem of rivalry between Russia and England in East, particularly in Middle East. Such problem has been the main issue of Russian science since the beginning of XVIII century. There were two centuries of tradition of studying and researching such problem in Russian prerevolutionary and soviet historiography and historical study.

References

- 1 Bartold V.V. *History of the study of Eastern Europe and Russia*, St. Petersburg: tipografiya M.M.Stasyulevicha, 1925, p. 295.
- 2 Chalfin N.A. *English colonial policy in the Middle East (70-ies of the XIX century)*, Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1957, 326 p.; Yuldashbaeva F. *From the history of British colonial policy in Afghanistan and Central Asia (70–80th years of XIX century)*, Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1963, 296 p.; Chidoyatov G.A. *From the history of Anglo-Russian relations in Central Asia in the late 19th century (60–70 years)*, Tashkent: «Fan» Uzbekskoi SSR, 1969, 528 p.; Zhigalina O.I. *Britain in the Middle East: the XIX — beginning of XX centuries: the Analysis of the foreign policy concepts*, Moscow: Nauka, 1990, 166 p.
- 3 Chalfin N.A. *The failure of British aggression in Afghanistan (XIX-beg. of XX century)*, Moscow: Mysl, 1959, 299 p.
- 4 Rozhkova M.K. *Russia's economic ties with Central Asia (40-ies of the XIX century)*, Moscow: Izd-vo akademii nauk SSSR, 1963, 239 p.; Semenov L.C. *Russia and Britain: Economic relations in the mid-19th century*, Leningrad: Izd-vo LGU, 1975, 165 p.; Sokolov A.Y. *Trade policy of Russia in Central Asia and development of Russian-Afghan trade relations*, Tashkent: gosizdat UzSSR, 1971, 232 p.
- 5 Tixomirov M.N. *The accession of Merv to Russia*, Moscow: Izd-vo Vostochnoi literatury, 1960, 239 p.; Radzhabov Z.Sh. *The development of science in the Tajik SSR*, Moscow: Izd-vo Vostochnoi literatury, 1964, 189 p.; Shteinberg E.L. *The history of British aggression in the Middle East*, Moscow: Voenizdat, 1951, 212 p.; Yuldashev M.Y. *A new historical source on the history of Central Asia // Short reports of the Institute of Oriental studies of the USSR Academy of Sciences*, Moscow, 1951, № 1, 102 p.; Sokolov O.D. *M.N.Pokrovsky and Soviet historical science*, Moscow: Mysl, 1970, 275 p.
- 6 Iskandarov B.I. *Eastern Bukhara and the Pamirs in the second half of the 19th century*, Dushanbe: Izd-vo AN TadjhSSR, 1963, 352 p.
- 7 Apollov A.G. *Russian-British trade relations in the late 50–60s of the 19th century / Dis. kand. ist. nauk*, Moscow, 1953, 112 p.; Semenov L.S. *Russia and international relations in the Middle East in the 20-ies of the XIX century*. Leningrad: Izd-vo LGU, 1963, 165 p.; Erofeev H.A. *Foggy Albion. England and the English, Russian eyes 1825–1853's*, Moscow: Nauka, 1982, 322 p.
- 8 Popov A.L. *From the history of the conquest of Central Asia // Istoricheskie zapiski*, Moscow, 1940, № 9, p. 87.; Chidoyatov G.A. *British expansion in Central Asia*, Tashkent: «Fan» Uzbekskoi SSR, 1981, 202 p.; Achmedzhanov G.A. *Russian Empire in Central Asia: History and historiography of the colonial policy of tsarism in Turkestan*, Tashkent: «Fan» Uzbekskoi SSR, 1995, 156 p.; Zhigalina O.I. *The Central Asian question in English historiography from the 60-ies of the XIX century / Avtoref. dis. kand. ist. nauk*, Moscow, 1973, 47 p.
- 9 A collection of geographic, topographic and statistical materials on Asia / Edition XVI, St. Petersburg, 1885, 300 p.
- 10 Turovskij R.F. *Russian geopolitical tradition // Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya politicheskie nauki*, 1996, № 5, 178 p.
- 11 Venyukov M.I. *Sketch of political Ethnography of the country lying between Russia and India*. St. Petersburg: Izd-vo V.Bezobrazova, 1873, 575 p.; Glinoeckii N.P. *Reasons why the Russian government from time to time to be Pro-active on the border with Central Asia. The capture of Tokmak and Pishpek // Voennyi sbornik*, 1860, № 11, 53 p.; Meier L.L. *Kirghiz steppe Orenburg Department*, St. Petersburg: Izd-vo E.Veimara, 1865, 414 p.; Gren A.N. *Notes about the fortifications in the Orenburg region in General and Syr-Darya line in particular // Inzhenernyi zhurnal*, 1861, № 1–2, 63 p.; Terentev M.A. *Russia and Britain in Central Asia*, St. Petersburg: Izd-vo I.I.Merkuleva, 1875, 352 p.; Geins A.K. *Diary 1865 Journey through the Kirghiz steppes*, T. 1, St. Petersburg: Sobranie literaturnyx trudov, 1897, 211 p.; Grodekov N.I. *The Kyrgyz and karakilis Syr-Darya region // Legal life*, T. 1, Tashkent: Tipo-lit. S.I.Laxtina, 1889, 544 p.; Kostenko L.F. *Central Asia and incarcerated her Russian citizenship*, St. Petersburg: Izd-vo V.Bezobrazova i komp., 1870, 417 p.
- 12 Venyukov M.I. *Sketch of political Ethnography of the country lying between Russia and India*, St. Petersburg: Izd-vo V.Bezobrazova i komp., 1877, 268 p.; Geins A.K. *Diary 1865 Journey through the Kirghiz steppes*, T. 1, St. Petersburg: Sobranie literaturnyx trudov, 1897, 211 p.; Ivanin M.I. *Trip on the Mangyshlak Peninsula in 1846 / Zapiski RGO*. Kn. 1–11. 1849, 437 p.; Gaverdovskii Y.P. *Review of the Kirghiz-kisatsky steppe*. The manuscript of the St. Petersburg branch of the Institute of history. Collection 115, № 495, 178 p.
- 13 Kostenko L.F. *Essays Semirechensk region // Voennyi sbornik*, T. 88, 1872, 249 p.
- 14 Gaverdovskii Y.P. *Review of the Kirghiz-kisatsky steppe. The manuscript of the St. Petersburg branch of the Institute of history*. Collection 115, № 495, 178 p.
- 15 Terentev M.A. *Russia and Britain in Central Asia*, St. Petersburg: Izd-vo I.I.Merkuleva, 1875, 352 p.
- 16 Venyukov M.I. *A General overview of the expansion of Russian territories in Asia and ways of their defense // Voennyi sbornik*, 1872, № 12, 157 p.; Venyukov M.I. *Materials for military review of the Russian borders in Asia // Voennyi sbornik*, 1872, № 10–12, 284 p., 1873, № 1–2, 252 p.

- 17 *History of Kazakhstan from ancient times till our days*, Т. 3, Almaty: Atamura, 2010, 765 p.
- 18 Babkov I.F. *Memories of my service in Western Siberia (1859–1875's.)*, St. Petersburg: izd-vo E.Veimara, 1912, 248 p.
- 19 Blaramberg I.F. *The memories*, Moscow: Mysl, 1978, 426 p.
- 20 Kostenko L.F. *Central Asia and incarcerated her Russian citizenship*, St. Petersburg: Izd-vo V.Bezobrazova i komp., 1890, 464 p.
- 21 Romanovskii D.I. *Notes on Central Asian question*, St. Petersburg: Izdanie redakcii zhurnala «Vsemirnyi puteshestvennik», 1868, 582 p.
- 22 Rawlinson H. *England and Russia in the East*, Leningrad: Science, 1875, 316 p.
- 23 *Mak-Gregor Ch. Defence of India: in 2 parts, Ch.1–2*, St. Petersburg: Voennaya tipografiya, 1891, 513 p.
- 24 *Historical science in the 20th century: historiography of the history of new and newest time of the countries of Europe and America* / Pod red.: I.P.Dementeva i A.I.Patrusheva, Moscow: Nauka, 2002, 654 p.

УДК 94 (574)

Е.Б.Касенов

Казахстанский университет «Болашақ» (E-mail: elaman_kasenov@mail.ru)

Материалы государственных архивов Томской и Оренбургской областей по истории движения Алаш

В статье предлагается обзор материалов по истории движения Алаш, сохранившихся в центральных архивах Томской и Оренбургской областей Российской Федерации. В данных документах, хронологически охватывающих период с 1913 по 1921 гг., прослеживаются: деятельность лидеров движения Алаш, живших в этих городах; события, связанные с изданием и издателями газеты «Казах»; организационные мероприятия по осуществлению всеказахского курултая; попытки установления взаимоотношений правительства Алаш-Орды с Временным Сибирским правительством и т.д. Анализ сохранившихся материалов отчетливо показывает, что царская администрация непрерывно наблюдала за лидерами и членами национального движения.

Ключевые слова: Алаш, «Казах», источники, национально-освободительное, А.Байтурсынов, А.Ермеков, Томск, Оренбург, движение, независимость.

В современном мире независимая государственность является необходимым условием сохранения и устойчивого развития этноса, его языка, культуры, традиции и обычаев. Истоки независимости Казахстана лежат в глубине веков. Исторические факты и сама диалектика роста национального сознания свидетельствуют о том, что казахский народ стремился к независимости на протяжении многих веков. Мы должны признать, что наша независимость объективно обусловлена и продиктована всем ходом истории. Это результат не одномоментных действий разных сил или деятельности одного поколения политиков. В приобретении Казахстаном независимости в 1991 г., несомненно, огромная заслуга принадлежит нескольким предыдущим поколениям наших предков. Особенную роль в этом плане сыграли лидеры национального движения Алаш, которые в исторически сложных условиях начала XX в. смогли аккумулировать весь свой духовный и интеллектуальный потенциал для создания основ будущего независимого государства — нынешнего Казахстана.

Актуальность изучения исторического прошлого казахов никогда не сходила с исследовательской арены. Еще в начале XX в., один из представителей национальной интеллигенции А. Диваев, отмечал, что значение истории очень велико, особенно в период национальной независимости, «когда каждый имеет влияние на судьбу государства, чтобы избежать ошибок прошлого и изучить причины успехов предшественников...» [1, л. 1]. Сегодня исторические примеры государствообразующего характера, такие как национально-освободительные войны и движения, являются важным элементом в укреплении суверенитета нашего государства.

В отечественной исторической науке важное значение имеет изучение истории казахского народа с привлечением аутентичных источников. В этом отношении архивы Томской и Оренбургской областей обладают определенным потенциалом: содержат исторические источники и документы по истории движения Алаш, сведения о представителях национальной интеллигенции на-

чала XX в. Всем известно, что с Томском связана судьба видного ученого Г.Н.Потанина, где сегодня находится его библиотека.

Оренбург до 1925 г. входил в состав Казахстана и являлся не только первой столицей, но также местом сосредоточения представителей казахской интеллигенции, ряд которых оказались здесь не по своей воле. Так сложилось, что желание имперских властей оградить «неблагонадежных» лиц в «верности Российской Империи» от контакта со своим народом и постоянно держать их на контроле ускорило развитие национальной печати и, как ее следствие, процесс политического движения в Казахстане. Именно в Оренбурге А.Байтурсыновым было начато издание газеты «Казах», которая превратилась в трибуну национально-освободительного движения Алаш. Кроме того, данная территория всегда входила в состав кочевий казахского народа. В дальнейшем она отошла в состав России по ряду причин, в подробности которых мы не будем вдаваться. И тем не менее до начала XX в. Оренбург для казахов и Российской Империи имел узловое значение — не только был административным центром по проведению колониальной политики в Казахстане и Средней Азии, но также являлся местом соприкосновения культуры казахов с русской, татарской, башкирской, турецкой и другими культурами. Ко всему этому нужно добавить, что Оренбург имел также важное значение для казахов и как один из образовательных центров.

После перевода столицы из Оренбурга в Кызыл-Орду из архива Оренбурга был вывезен основной материал, касающийся деятельности партии Алаш и государственных органов Советского Казахстана. Тем самым малоизученность и недостаточность фактологического материала по проблеме Алашского движения определяют необходимость поиска аутентичных источников, объективно отражающих историю партии Алаш, правительства Алаш-Орды и их членов.

В силу названных выше моментов необходимо отметить, что Государственный архив Оренбургской области содержит богатейший архивный материал, касающийся различных моментов новой и новейшей истории Казахстана. Однако, несмотря на то, что Оренбург был первой столицей, центром зарождения партии Алаш, а затем и правительства Алаш-Орды (здесь были проведены всеказахские съезды), материалов, свидетельствующих о важной вехе развития национальной государственности казахов, при беглом обзоре фондов не было выявлено. Будто бы ничего подобного в истории казахов и не было, и Оренбург был всегда русским городом.

Если нет документов, свидетельствующих об исторических событиях государствообразующего примера, выходит, и все знания и разговоры об истории создания партии Алаш и правительства Алаш-Орды являются вымыслом и неправдой? Это дает основание отнести данную проблему к ряду идущих вразрез с установленной «советской колониальной» идеологией. Согласно такому положению предполагалось постепенно фальсифицировать историю, которая в конце концов способствует стиранию исторической памяти казахского народа, в результате чего открываются новые горизонты в русификации и колонизации казахского народа и казахской земли.

Автору пришлось по крупицам из различных фондов и документов собирать данные об истории и деятелях национально-освободительного движения Алаш. Целесообразно было поработать с документами двух периодов: дореволюционного — документы, датируемые концом XIX и началом XX вв., и советского — материалы, датируемые 1920–1928 гг. В результате такой работы было просмотрено очень большое количество дел, в составе которых все-таки имелись сведения по изучаемой нами проблеме. Нам посчастливилось обнаружить несколько папок, посвященных газете «Казах», ее главному редактору А. Байтурсынову, и дело М. Дулатова, которые в соседнем здании архива хранились отдельно (особая картотека и опись).

К сожалению, мне было, отказано в работе с делами: ф. 10 оп. 2, д. 243 «Сведения по обвинению Байтурсунова в агитации киргиз»; ф. 10, оп. 4, д. 10/9 «Дело Дулатова М.». По определению сотрудников архива, эти дела находятся в очень ветхом состоянии, поражены каким-то «грибком» и помещены в специальный саркофаг.

Сведения, относящиеся к проблеме Алаш, отражены в следующих делах: «Материалы в отношении А. Байтурсунова» (ф. № 10, оп. № 4, ед. хр. № 397); «Дело 1913 года № 12, Том 3-й Оренбургского губернского жандармского управления по мусульманскому движению» (ф. № 21, оп. № 2, ед. хр. № 618); «Дело о политической деятельности редакций газет «Вахт» и «Казак»» (ф. № 10, оп. 4, ед. хр. № 10/9 — 39); «О наложении административного взыскания на редактора газеты «Казак», издаваемой в г. Оренбурге на киргизском языке, Ахмеда Байтурсунова» (ф. № 10, оп. № 4, ед. хр. 442/а); «Выписки из протоколов заседаний малого президиума Киргизского центрального исполнительного комитета» (ф. № 1, оп. № 1, ед. хр. № 264 — 2 листа); «Выписки из протоколов

заседаний Президиума Киргизского Центрального Исполнительного Комитета» (ф. № 1, ед. хр. № 269); «Постановления и выписки из протоколов заседаний Президиума ВЦИК, КирЦИК, КирСНК, Циркуляр ВЦИК о религиозных культах» (ф. № 1, оп. № 1, ед. хр. № 545); «Протоколы заседаний Президиума Казакского ЦИК и переписка с КирЦИКом о ведении делопроизводства на киргизском языке, о реорганизации Советского аппарата. Список нацчленов КазЦИКа 5-го Всеказацкого съезда Оренбургской губернии» (ф. № 1, ед. хр. № 694); «Материалы о борьбе РКК с контрреволюционными националистическими группировками» (Р 2418, оп. 1, д. 39); «Список членов киргизской партии «Алаш» по Тургайскому избирательному округу» (ф. № 11, оп. 7, д. 157/1).

Имеющиеся в этих делах материалы свидетельствуют о различных этапах движения Алаш и о его представителях. Как уже отмечено, ряд сведений раскрывают события, происходившие вокруг газеты «Казак» и его главного редактора А. Байтурсынова. Известно, что в отношении А. Байтурсынова и газеты «Казак» со стороны властей предпринимались судебные и штрафные санкции, с деталями этих дел мы в принципе знакомы. Примечательно, что, изучая эти дела, мы видим, что за представителями национальной интеллигенции начала XX в. всегда велась слежка, агентурные сведения направлялись в жандармерию и формировались в особые дела. Помимо сведений о деятельности А. Байтурсынова, в этих донесениях содержится информация: с кем он встречался, кто из казахов к нему приходил на работу или домой, статьи какого характера печатаются в газете и прочие сведения [2–5].

Для историков Оренбург и в целом проблема движения Алаш в первую очередь ассоциируются с Первым общеказахским съездом, с образованием партии Алаш и, конечно же, с газетой «Казах» — рупором национально-освободительного движения Алаш, где ее лидер Алихан Букейханов публиковал свои статьи, ставшие фундаментом движения за государственность. Судя по архивным материалам Оренбурга, национально-освободительное движение казахов начала XX в. колониальные власти рассматривали в русле развития всего мусульманского движения России.

Особенно колониальные власти отслеживали ситуацию вокруг проведения «общекиргизских съездов» [5]. В частности, в этом деле имелись сведения о А. Байтурсынове, Ж. Сейдалине, Р. Марсекове, А. Букейханове, Б. Каратаеве как о «зачинщиках» «общекиргизского съезда» в Оренбурге. Судя по этим документам, администрация Российской Империи уже в августе 1913 г. была информирована не только о возможном Общеказахском курултае, но и о том, какие вопросы намерены были вынести на повестку съезда лидеры национального движения.

В донесении заведующего Розыскным пунктом в г. Верном от 7 июля 1913 г. также утверждается, что по «агентурным сведениям среди киргиз всех областей, которые они заселяют, идет пропаганда о необходимости общекиргизского съезда» [5]. Согласно донесению инициатором этого съезда является проживающий на тот момент в Троицке присяжный поверенный Джиханша Сейдалин. В этом донесении также фигурируют имена Раимжана Марсекова, Бахытжана Каратаева и Барлыбека Сыртанова.

Судя по переписке чиновников жандармерии, имелись более 15 списков лиц, которые активно принимали участие в подготовке и проведении съезда казахов в 1912–1913 гг. И по каждой фамилии были представлены сведения. К сожалению, ни эти списки, ни сами сведения пока еще не найдены, а имеются лишь упоминания о них в других донесениях.

Следует отметить, что колониальные власти неотрывно вели наблюдение за лидерами движения, собирали о них все сведения, включая различные разговоры, ходившие о них среди народа. Кроме того, были в курсе, кто и на какие темы публикует свои статьи в газете «Казах», чему свидетельствуют переводы статей А. Букейханова, М. Дулатова и других лидеров движения Алаш с казахского на русский язык [5; 195–197].

Помимо этих данных, особые сведения о деятельности А. Букейханова, А. Байтурсынова и М. Дулатова отложились в деле «О политической деятельности редакции мусульманской газеты «Вакт» и «Казак» [3]. Данное дело было заведено в 1916 г., в период, когда еще не началась кампания по призыву на тыловые работы мужчин из числа мусульманского населения, но в обществе уже упорно эта проблема обсуждалась. Она получила широкую огласку не только среди народа, а также бурно обсуждалась на страницах газеты «Казах», где представители национальной интеллигенции выражали свою озабоченность в случае призыва к воинской повинности казахов. И не случайно в начале 1916 г. Мусульманская фракция была усилена за счет увеличения числа представителей от различных областей, которая, в случае поднятия этого вопроса в Думе, намеревалась не допустить

или же облегчить воинскую повинность в отношении казахского народа. От Оренбургской области на совместных совещаниях принимал участие А.Байтурсынов.

Проблема воинской повинности казахов настолько получила общественную огласку, что колониальные власти тут же взяли на контроль национальных лидеров — А.Байтурсынова, М.Дулатова и А.Букейханова, а также и саму газету «Казах». Судя по архивным материалам, чиновники жандармерии не обнаружили публикаций на страницах газеты «Казах», призывающих открыто отказаться от воинской повинности, вследствие чего не было оснований предавать их суду.

В целом материалы в этих делах дают разрозненные сведения о различных этапах движения Алаш и его представителях, что определяет необходимость более детального исследования и выявления новых источников по данной проблеме. В этой связи необходимо детально изучить фонды архива г. Самары, где сохранились документы связанные с деятельностью А. Бухейханова. Кроме того, в архиве Оренбурга встречаются отдельные сведения, связанные с деятельностью М.Саматова и М.Ауэзова, работавших в тот момент в составе Киргизского Центрального Исполнительного Комитета.

Интересные материалы по истории Казахстана содержатся в архиве Томской области. В Томске образование получили: врач Амре Айтбакин, Асылбек Сейтов, Мурат Сейтов, Алимхан Ермаков, Каньш Сатпаев, Арыктай Каюпов и многие другие. Кроме того, как было отмечено выше, в научной библиотеке Томского университета сегодня хранится библиотека Г.Н.Потанина, собирателя казахского фольклора, друга Ш.Валиханова, М.Шорманова, А.Букейханова, А.Ермекова, а также духовного лидера сибирского движения областников. Более того, Г.Н.Потанин был нередким гостем у казахов Баянаула, Каркаралы, Токрауына [6] и т.д.

В рамках данного исследования мы обратимся к документам, хранящимся в Государственном архиве Томской области Российской Федерации. Фонд Государственного архива Томской области содержит ряд документов, связанных с историей Казахстана начала прошлого столетия. В первую очередь, это документы, связанные с жизнедеятельностью А.Ермекова [7]. Папка содержит: аттестат зрелости от Семипалатинской гимназии министерства народного просвещения; удостоверение, данное А.Ермекову Темирчинским волостным управителем от 25 мая 1905 г., для представления при поступлении в гимназию, письмо из Томского технологического института директору Семипалатинской гимназии о причинности отсутствия балла по физике в аттестате А.Ермекова; свидетельство врача Томского технологического института; удостоверение, выданное Акмолинским областным народным советом Алаш-Орды от 13 марта 1919 г., о том, что А.Ермаков не подлежит воинской повинности; расписка А.Ермекова, о получении этих документов; а также мандат, выданный Комиссариатом Народного Просвещения Кирреспублики.

Еще один материал, который вызывает интерес исследователей — это дело брата Ж.Акпаева — Абдул-Хамита Акпаева, хранящийся под грифом: «Дело студента факультета общественных наук Абдул-Хамит Акпаева» [8]. Документ содержит в себе ходатайство Киртатасекции при Семипалатинском Губбюро Р.К.П. на имя ректора Томского университета о принятии «киргиза Семипалатинской губернии Каркаралинского уезда Беркаринской волости, аула № 4, окончившего школу второй ступени в гор. Семипалатинске» Абдул-Хамита Акпаева.

А.Ермаков — создатель основ казахской математической школы — был первым среди казахов, поступивших в Томский технологический институт. Хотя он был репрессирован, но успел очень много сделать в области математики. По свидетельству архивных материалов, большинство студентов Томского университета дореволюционных лет были православными, небольшое число католиков, мало мусульман. Для приема евреев в институт, к примеру, была установлена 5-процентная норма [9]. В дореволюционный период в институт поступил только один казах — Алимхан Ермаков, окончивший в 1912 г. Семипалатинскую мужскую гимназию с золотой медалью. Во время учебы в 1913–14 гг. в Томском технологическом институте императора Николая Второго состояние здоровья А.Ермекова оставляло желать лучшего. По этой причине он не имел возможности усилить занятия и учебу пришлось отложить. Так, по заключению врача Томского технологического института А.Ермаков в 1913–1914 гг. страдал малокровием и хроническим воспалением бронхов [7]. Учебу в Томском технологическом институте он смог продолжить лишь в 1920 г., куда был направлен Народным комиссариатом Просвещения Кирреспублики. Данное ведомство в это время возглавлял известный казахский общественный деятель, поэт Ахмет Байтурсынов. Для этого комиссариатом Просвещения за подписью Ахмета Байтурсынова был выдан «Мандат», своего рода документ, который давал право беспрепятственно продвигаться А.Ермекову на всех видах транспорта [7, л.8]. Диплом гор-

ного инженера, первым из казахов, он смог получить только после революции — в 1923 г. Но инженером он не стал, а был первым казахским профессором-математиком.

Являясь членом партии Алаш, А.Ермеков вел активную деятельность и в правительстве Алаш-Орды не только в сфере внутренней политики, но и в установлении союзнических отношений с кадетами, свидетельством чему служат результаты переговоров об установлении связи Алаш-Орды с Временным Сибирским правительством [10], в которых активное участие принимал и А.Ермеков. Сибирское правительство было представлено на этом заседании следующими лицами: управляющий министерством народного просвещения, он же председатель данной комиссии В.Сапожников, члены: представители военного ведомства генерал В.Л.Попов, Товарищ Министра Внутренних дел В.Д.Михайлков, представитель Министерства земледелия и колонизации А.М.Ярмош [10]. Алаш-Орду же представляли А.Букейханов, Тохтамышев и А.Ермеков [10].

Документ также содержит в себе разговоры по прямому проводу (Омск – Самара) представитель Алаш-Орды с Сибирским правительством от 1918 г, выписки из журнала заседаний совета министров, телеграммы разного рода (в том числе телеграмма о зверском убийстве большевиками в Маханчах Отуншы Альжанова) [10, л. 17] и др.

Среди материалов фонда государственного архива Томской области сохранилась копия протокола заседания Общекиргизского съезда в г. Оренбурге 5–13 декабря 1917 г. [11]. Примечательность данного документа заключается в том, что при визуальном осмотре, в верхней части протокола обнаружена надпись чернилами (или карандашом) следующего содержания: «22/VIII.1918 представлен лично А.Т.», а на оборотной стороне последнего листа красным карандашом на арабской графике вычерчено «Магжан Жумабаев». По этому поводу нам лишь остаётся делать различные предположения.

В заключение необходимо отметить, что именно фактологическое знание предшествует теоретическому. Поэтому указанный выше архивный материал, являющийся важным подтверждением государственного развития казахского народа, поможет по крупицам восстановить историческую память народа.

Список литературы

- 1 Диваев А. Главный среднеазиатский музей в беглом обзоре дилетанта // Рукописный фонд ЦНБ НАН РК. Инв. № 1164. Папка 9. — Л. 1–29.
- 2 Материалы в отношении А. Байтурсунова / ГАОрО. Фонд № 10. Опись № 4. ед. хр. № 397.
- 3 Дело о политической деятельности редакций газет «Вакт» и «Казак» / ГАОрО. Фонд № 10. Опись 4. ед. хр. № 10/9 — 39.
- 4 О наложении административного взыскания на редактора газеты «Казак», издаваемой в г. Оренбурге на киргизском языке, Ахмеда Байтурсунова / ГАОрО. Фонд № 10. Опись № 4. ед. хр. 442/а.
- 5 Дело 1913 года № 12. Том 3.: Оренбургского губернского жандармского управления по мусульманскому движению / ГАОрО. Фонд № 21. Опись № 2. ед. хр. № 618.
- 6 Потанин Г.Н. На притоке реки Токрау // Сибирская жизнь. — 1914. — № 82.
- 7 Дело об А.Ермекове // ГАТО РФ. Фонд 194. Оп. 3. Д. 306.
- 8 Дело студента факультета общественных наук Абдул-Хамит Акпаева // ГАТО РФ. Фонд Р.815. Оп. 6. Д.11. Л. 3.
- 9 Лазовский И. Многих национальностей // Красное знамя. — 1989. — 23–34 дек.
- 10 Текущие дела военного совета, переписка с правительством Алаш-Орды о формировании киргизской армии и объединенных сил Алаш-Орды и временного Сибирского Правительства // ГАТО РФ. Фонд Р.72. Оп. 1. Д. 5. Л. 19.
- 11 Протоколы Военного совета Временного Сибирского правительства // ГАТО РФ фонд Р.72 Оп.1. Д. 3. Л. 7.

Е.Б.Қасенов

Алаш қозғалысының тарихына байланысты Том және Орынбор облыстарының мемлекеттік мұрағаттарында сақталған деректер

Мақалада Алаш қозғалысының тарихына байланысты Том және Орынбор облыстарының мемлекеттік мұрағаттарында сақталған деректер жөнінде баяндалды. Бұл деректерде 1913–1921 жылдар аралығындағы тарихи оқиғалар қамтылған. Мақаланың негізіне алынған мұрағат дерек көздерінде Орынбор және Том қалаларында болған Алаш қозғалысының өкілдері, «Казак» газетінің шығуы, Жалпы казак құрылтайын ұйымдастыру, Алаш Орда үкіметінің Уақытша Сібір үкіметімен байланыс орнату әрекеттері жайлы тарихи деректер орын алған. Сақталған мәліметтер негізінде, орыс патша әкімшілігі үзіліссіз ұлттық қозғалыстың өкілдері және барысы тұрасында деректерді жинастырып отырғаны айқындалды.

Ye.B.Kasenov

The materials of state archives in Tomsk and Orenburg regions about the history of Alash movement

This article deals with the historical of Alash movement, which have been kept in central archives in Tomsk and Orenburg regions of Russian Federation. These documents envelope a chronological period from 1913 up to 1921, in which all leaders activities have been looked up, those who lived in these cities, and the events connecting with the edition and the publishers of «Kazakh» news-paper, all measures on realization all Kazakh curulty and the attempts of establishing relations of the Government of Alash-Orda with the temporary Siberia Government etc. According to the analysis of the remaining materials, it is seen that Royal administration of Russia constantly observed for the leaders and members of the national movement of Alash-Orda.

References

- 1 Divaev A. *Home Central Museum in cursory review amateur*, Handwritten fund of the Central scientific library of the National academy of science RK. Number 1164. Folder 9. — L. 1–29.
- 2 *Proceedings against A.Baytursunova*, State Archive of the Orenburg region. Fund number 10. Inventory number 4. u xp. Number 397.
- 3 *The Case of the political activities of the newspaper «Wacht» and «Kazakh»*, State Archive of the Orenburg region. Fund number 10. Inventory 4. u xp. Number 10/9 - 39.
- 4 *Administrative penalties on online newspaper «Cossack», published in Orenburg in the Kyrgyz language Ahmed Baytursunova* / State Archive of the Orenburg region. Fund number 10. Inventory number 4. u xp. 442 / well.
- 5 Case number 12 in 1913. Vol. 3: Orenburg provincial gendarmerie under Muslim movement, State Archive of the Orenburg region. Fund number 21. Inventory number 2. u xp. Number 618.
- 6 Potanin G.N. *Siberian life*, 1914, 82.
- 7 The Case of the A.Yermekova, State Archive of the Tomsk region, Russia. Fund 194. Op. 3. D. 306.
- 8 Case student in the faculty of social sciences Abdul Hamit Akpaeva, State Archive of the Tomsk region, Russia. R.815 Fund. Op. 6. D.11. L. 3.
- 9 Lazovski I. *Red Flag*, 1989, December, 23–34.
- 10 Current affairs of the military council, correspondence with the government of Alash Orda formation Kyrgyz army and the combined forces of Alash Orda and Siberian Provisional Government, State Archive of the Tomsk region, Russia. Fund R.72. Op. 1. D. 5. L. 19.
- 11 Minutes of the Military Council of the Provisional Siberian Government, State Archive of the Tomsk region, fund op.1 R.72. D. 3. L. 7.

E.Kesküla

Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle (E-mail: keskuela@eth.mpg.de)

Temporalities, time and the everyday: new production technologies as markers of change in an Estonian mine

This paper explores the relationship between men and mining technology in an Estonian oil-shale mine. It traces the linear time of socialism and postsocialism, arguing that for Estonian miners, the end of socialism might not have been as radical of a change as changing the mining technology in early 2000s. The introduction of the new technology changed the nature and perception of miners' work, as well as the opportunities of controlling the everyday tempo of work. Furthermore, the introduction of new technology had implications to the job security and health of miners.

Keywords: tempo of work, multiple temporalities, labour process, postsocialist temporalities, mining, new technology, health and safety, mine workers, Estonia.

Introduction

The older employees of the nationally-owned underground oil shale mine in North-East Estonia have experienced a lot of changes in their lives. After a lot of crumbling, the Soviet Union collapsed in 1991 and the independence of Estonian Republic was declared. The Russian-speaking mine workers suddenly experienced a double shock of losing their privileged status as workers and as Russian speakers. High unemployment, accompanied with social problems including the spread of HIV and drug use in the region touched every family and neighbourhood in some way, making life more unpredictable. Besides uncertainty in social and economic life, the newly-founded state put all those who were not descendants of the First Estonian Republic which existed between the two world wars, in an uncertain situation by not giving them citizenship. Provided with grey alien passports, watching industry after industry closing as the economy was being restructured, the miners were left in a very uncertain situation.

The mines, however, kept working the way they had before. The peak of production had been in the early 80's after nuclear power plants had eased the need for energy. Although the need for oil shale decreased after 1991, no mines were closed. Almost the same number of staff kept working in the mines, the changes mostly affected the auxiliary parts of the company, like kindergartens that were now transferred to the municipality. The company director had been working in the system all his life, and did little to change the management of the company. The changes were affected the form rather than the content — the mine director abolished what he considered the old Soviet holidays like Miners' Day and Women's Day. The same trade union leader kept leading the trade union, with the disappearance of the Communist party, the local politicians quickly formed new parties and were still running the town. The same miners, engineers and managers kept doing their work as they had before. A few of them went to illegal private business and were killed during the power struggles of the local «businessmen»- Mine surfs used for ventilating the underground tunnels proved to be excellent places for disposing the bodies. But the work day for the ordinary miners looked the same as it had before. Driving to the mine on the company bus, descent to the underground on an underground train, playing cards. Hard physical work on hand drills, shovelling oil shale to conveyor belts where it had fallen off the clumsy scraping conveyor, cutting holes to the seam with a massive cutting device invented in Ukraine in the 1960s. The same piece rate system that had been in place in the Soviet era.

Things started changing only in 1999, when the old director, 72 years old by then was replaced with a new energetic leader. The radical changes he implemented included closing several mines, selling the remaining parts of the company not related to the production, demanding that engineers wear shirts and ties to the meetings instead of dirty work clothes, reinstating the Miners' Day. In addition to that, he implemented new technology in the mine where I did my fieldwork, an underground mine called «Estonia.»

In this paper, I explore the multiple temporalities present in the life of these miners. Besides the monumental, historical and linear time marked by the changing systems of political economy, there is the time of the mine. In the mine time, there is the linear time that is periodised as the time before and after the introduction of the new technology, *novaya tekhnika*, as the miners call it. Both of these times have an impact on the everyday time of the mine, affecting the meaning of work, the labour process and the tempo of work, the big

changes reshaping and penetrating the everyday. The linear national time that tells the story of nation states, is very similar to that of anthropologists who talk about socialism and postsocialism. Not disregarding the huge changes in the region described above, I suggest that in the everyday life of the miners, the introduction of the new technology was just as significant shift as that of rejoining the capitalist world. The mine, with its seams of brown oil shale and white lime stone, can similarly be seen as different and coexisting layers of time. The socialist and the capitalist exist side-by side in work organisation, one more visible in some aspects than in others, co-existing and intertwining, and intertwining with the cyclical time of the production process, breaking down the idea of a linear time from socialism to postsocialism. To understand how the changes have affected the mining community, I look at their everyday work, the routine, the mundane that is supposed to comfort and protect them from the agency of time and history. As Nancy Ries puts it, «Surely the everyday is a refuge from history, even from time itself. And alongside power, history and time are those things that most violate the everyday» (Ries 2002) [1].

To better describe the idea of multiple temporalities the intersection of history and the everyday, Ssorin-Chaikov's (2006) [2] concept of heterochrony becomes useful. Ssorin-Chaikov describes time as different temporalities where «a linear historicist time is part of the picture but it borders and even partially overlaps with other temporalities». His example of heterochrony is the exhibition of Stalin's birthday gifts as a crossing point of several temporal disjunctures that are constituted as a relation to temporalities that extend beyond the scope and the terms of this site. Similarly to his exhibition, I use an object to describe the intersection and different paces of time and the everyday. The mining machinery, on one hand part of the wider capitalist project of increasing profit and making the mine more efficient, is on the other hand the miner's closest companion. The mining machinery is the reason for re-organising the labour process and professions, on the other hand the miner spends more time with it than with his wife. The machine feeds him, has its moods, dictates the tempo of the work and gradually steals his health. In this interaction between the miner and his machine, the rhythms of the everyday are created, the temporalities of the past and memories are played out. I look at work and the machines to give a wider meaning to the current changes going on in the North-Eastern periphery of Europe and what they say about work in capitalist late modernity in general. The changes in the means of production in the mine bring along other changes and clashes in temporalities.

Of Machines and Men

The new technology meant renewing most of the machinery in the mine and replacing rail transport and conveyers with more contemporary wheeled machines. The underground train that took miners to their workplace was replaced with yellow Mercedes minibuses, still good for playing cards. The hand drills and face-cutting machines were replaced with machines that look like giant yellow trucks with drills on them, that the miner operates from levers, buttons and a mini-computer attached to the machine. If a hand drill could drill two meters into the face area, the drilling-car could do up to seven. Clumsy scraping conveyors that were transporting oil shale from the face area to bigger belt conveyors, were replaced with more flexible wheeled loaders with buckets that could take up to four cubic meters of oil shale to the bigger conveyor belt in one go.

This was a massive change for miners who have a very particular intersubjective relationship with their machines. Mollona (2009) [3] has shown how machines are not seen as external tools of production in a steel factory in Sheffield. Rather, they are «symbolic extensions of the workers' bodies, metaphorical appendages of their sexuality, powerful technologies of enchantment and markers of social status» (p.35) [3; 35]. This is similar in the «Estonia» mine. Each miner has one main machine that they are using, and miners sometimes jokingly say that is dearer to them than their wives. The intersubjective relationship between the man and the machine is present, for instance, in the memoirs of the hero of socialist labour, miner Aksel Pärtel, who started implementing mechanised mining machinery in the 1970s. He describes a capricious machine sent from a Soviet factory that made equipment for coal mines. It took him and his brigade weeks of work to rebuild the machine so that it was suitable for oil shale mining. Nevertheless, the machine had the habit of breaking down just as important officials were visiting. Over time, Pärtel and his colleagues mastered the stubborn machine and even when new and better machines were introduced, the old one still remained the most comfortable and dearest to them (Pärtel 1972). Many of the older men who had to invent new ways to make the machinery function better love it for the creativity the machines allow in their work. For example, in a local newspaper interview, the head mechanic of the mine was explaining how to invent something new, and to improve the repair and maintenance of mechanisms is his real vocation. He added that if he was not so attached to the machines, he would be a doctor and repair people the same way as he now repairs machines.

But the relationship is not however only that of romantic love. The machine is the feeder of the mine and helps him to earn his living, working piece rate. Therefore, miners push the machines as much as they can, occasionally breaking cables or other parts in the rush to earn more money. The miners also think that underground servicemen are never repairing the machines fast enough and that it is terribly unfair when part of their salary is cut when they have repeatedly broken the machine. They are bitter about the wearing out of the machines, as is sometimes expressed quite visually. For example, a miner had written «*Bez tormozov*», without breaks, on his loading machine that had a problem with breaks wearing and not being as sensitive as they used to be in the beginning. Thus, the miners are always balancing on the border of working in the fastest and most efficient way or pushing the machine over the edge. Besides being the mechanised extensions of bodies that the workers apply embodied skills to, they seem to have a mind of their own, which the worker needs to tame to make the machine cooperate. The machine can be your best team mate or the unreliable comrade, breaking down in the middle of the greatest rush. The relationship with the machines is very much related to the speed and the tempo of the work which I will touch upon later on in this paper. Next, I will explore the changes of meaning that the new technology brought along in the everyday life of the miners.

Meanings of *novaya technika*

First of all, the story of introducing *novaya technika* is the story of progress. All production managers and engineers were telling me about the increased efficiency of work. Also miners themselves were mentioning efficiency, for example blasters were proudly telling me how they can now blast four rather than two meters of face area in one go. «We now have *novaya technika*, we have contemporary machines, the work is much more efficient now, cleaner, faster and warmer», was something that I heard from everyone, that after months of repetition sounded like a refrain to the whole song about miners' life and work. The way the work has changed was put very well by an old miner, born in 1922, who was telling me about visiting «Estonia» after the implementation of the new technology. «The work that I did and what my son does now is different from each other like earth and sky. He could wear a shirt and tie to the mine if he wanted to. But the way I was sweating, taking off even my undershirt, with a spade in my hand, it was like Gulag, only without the guards.» The Russian expression «different like earth and sky», was something that I heard often when miners were describing their work now and before 2000s, the current was definitely a progress. The head mechanic of one of the production departments was telling how now they are constantly learning about the new technology but in fact the Soviet Union collapsed because the old people in power were reluctant to introduce new technology and did not let the keen youth do it. When the Soviet Union produced their Ladas and Moskwiches without any changes, in the West, cars change every few years. In his opinion, this kind of development and progress was also important to run the mine successfully. This is an example of the crossing over of the political history and history of the technology, where the development of technology seems to have crucial importance for the development of political history.

Despite the story of progress, miners do not acknowledge openly that the new technology has changed the meaning of being a miner. Miners still talk about mining as being really hard work. This usually goes together with the other refrain to the miners' song, which goes like this: «Our work is so hard, our pay is so low, it was better in the past and it is better everywhere else.» So miners still define their profession in terms of hard work. The old miner was exaggerating a little bit when telling that one can now work in a shirt and tie. But nevertheless there is a huge difference whether to work on a heavy, vibrating and moody hand drill or to sit in a comfortable seat, pushing buttons, directing the mechanical drill to the right place in the face area. Drilling still causes as much dust as it did before and makes work on the drilling machine, being hidden in the golden-brown haze, wearing a respirator for 7 hours, rather unpleasant. Nevertheless, the aspect of physical labour that has been the main marker of miners' work, has now been removed. One of the operators of such drilling machine was explaining that to operate it, one first has to know how to drive a car. This was more important than having any kind of physical strength. If earlier the miner was paid for hard physical work, then now he is paid to carefully operate the new expensive machinery. When the miner goes home after the shift, he would not be exhausted from the physical work the way he was before. The new technology has completely changed the meaning of being a miner in terms of that is seen as «hard work». This is another example where multiple temporalities co-exist, as miners embrace their new technology but stick to the old image of miner as a someone who does hard physical work.

«The mines have invested hundreds of millions of Estonian kroons to buying new mining technology. Today we have fewer, but more powerful and reliable machines, productivity is higher than it was by several times. This means that there are fewer repair works. As the machines are more complicated and require

higher qualifications from servicemen, we have decided to use the help of the specialists from the machine production factory. Buying the service and repair provision from the purveyor is a widespread practice today.» was the message in the local newspaper in October 2009, together with the announcement that further 150 service workers will be made redundant. Overall, this means that servicemen are losing their role as the developers and carers for the equipment, the doctors of machines. As outsourcing the service is often seen as a cheaper option and the company is trying to reduce the number of auxiliary workers, the trend is that bigger repair works will in the future be done externally and the servicemen whose job was to come up with creative solutions and take care of machines, in a way look after them as one would look after a domestic animal, will be disappearing. Hence, the meaning of work after the new technology is not changing only for miners who actually operate the new machines but also support staff. Altogether, it means further stratification between different mine workers. Miners, the lords of labour are becoming the well-off specialists while the servicemen are losing their important role, being outsourced, deskilled and living in constant fear of restructuring and lay-offs. Here, the introduction of new technology and together with it, new labour organisation, will be changing also the relationships and hierarchies between different workers. Because of the big changes, the everyday will be physically less tiring for miners and more boring, fuller of fear of lay-offs for the servicemen. These are the big changes that will connect or tie in with the changes of time and history. Labour in Estonia, is following the global trend, becoming more precarious, less physical and more stratified. Directly linked to the introduction of new technology, the machines help to explain the bigger changes that are taking place.

What has happened to the tempo of work after the introduction of *novaya tehnika*?

There are changes at the everyday level of work that the new technology and new times have brought along. For this, another temporality needs to be used, the everyday rhythm of work. I use the concept of tempo, or rhythm, based on the work of Pierre Bourdieu. Looking at the rhythms of gift-giving, Bourdieu (1977) [4] focuses on the time between a gift and a counter-gift. Reciprocating too early or too late can lead to the breakdown of the social relationship. «Even if an action is heavily ritualised, as in the dialectic of offence and vengeance, there is still room for strategies which consist of playing with time, or rather tempo, of the action.» It is even more true in less strictly regulated situations where agents have many possibilities of manipulating the tempo of the action, «holding back or putting off, maintaining suspense or expectation, or on the other hand, hurrying, hustling, surprising and stealing the march...» (p. 6) [4; 6]. In other words, even in the most stringent social situations, the agent can play with tempo for his own benefit.

Bourdieu's concept of tempo is similar to Michael Herzfeld (2004: 106; 2009) [5; 106,] who sees it, looking at artisans' or chefs' work, as rhythms of bodily movement, the artisan's control of the rhythms of work to cultivate a display of unhurried competence. Herzfeld focuses on the aspects of playing with time as a strategy used in the production of objects. This is similar to controlling tempo in the process of production, workers' strategies of controlling the process to a certain extent and de-totalising the huge system of production. This creates an intersection of the linear historical time, the time of the new machines, the cyclical time of production with its speeding-up and slowing down and the workers and his machine's individual tempo, playing with time.

If you were to enter the mine on a random afternoon, and look at how men work, the tempo of the work would really seem daunting to you as an onlooker. The loading machines, TORO-s, drive along the tunnel connecting the face area and the conveyer belt in an incredible speed. Seeing the big machine driving towards you, its bucket full of oil shale, pieces falling off, falling under its wheels and then bouncing off in every direction, the machine kicking up dust, you would want to be careful and step away from their path. Especially when they are driving back from the conveyer belt, because they drive in reverse gear, not seeing what is behind them. *Bez tormozov*, without breaks, like someone had written on one of the machines. Why this mad racing? Is it capitalism that is making the miners work faster? Not really. Miners who were paid piece rate in the Soviet era and are paid piece rate now have always aimed to work the fastest they can, to earn as much as the can. The socialist competitions, heroes and records motivated men to work quickly.

Ssorin-Chaikov (2006) [2] looks at Bourdieu's idea of rhythm in the context of political gifts, including the Stakhanovite workers' gifts of labour, giving their time to do overtime as a gift to the leader, or to socialism.

Stakhanovism took the form not merely of the fulfilment of plans — on time, in theory — but of their 'over-fulfilment' in terms of the quantity of what was produced or, more importantly, of the time necessary

to fulfil the plan. The over-fulfilment of a plan of industrial output was its fulfilment 'ahead of time' (*dosrochno*) (P 362) [2; 362].

The rushes did not take place only occasionally to produce birthday gifts to leaders but due to constant shortages of raw materials and spare parts, actually happened at the end of every month as Burawoy (1988) [6] has shown in his Hungarian ethnography. Differently from the ideal of E.P. Thompson's (1967) industrial time, the tempo and amount of work would not stay stable and dictated by the clock, but would rather increase significantly at the end of the month. In the case of large production demands, the same happens in production now and irregular tempo over which the worker has little control is similar in capitalist and socialist societies (see also Burawoy and Lukács 1992: 71) [7; 71]. Being a part of the production cycle, the worker has the power to stop it but does not do so because of the piece rate system. On the other hand, it the Stakhanovite movement shows the importance of time in the Soviet system of production. The rushes to occasionally speed up time for production, jumping ahead of time, or Bourdieu's strategy of giving time to someone as a gift were central in the production. But the Soviet system did not only encourage shaping or bending time, it also wanted to measure time, to slice it into scientifically proven morsels taken up by a particular task in the production process.

In the Soviet Estonian mining company, there was a whole department focussing on developing norms and chronometrics, the science of precisely measuring the workers' movements. Vera Shereptsova, who joined this department as a young mine engineer still recalls the scientific process of recording miners' time with pride, as she told,

We observed workers by standing next to them throughout a shift and constantly writing down what they were doing. We did that for a month, observing different workers and how long it took them to do a particular task. We then made a long line with times, removed the outliers and wrote down the descriptions of the different parts of the labour process and the whole process. Then the mine checked it again, whether we had taken into consideration all the additional and support work in the labour process and whether our calculations corresponded to reality.

Vera and her team came up with norms — an average time that a particular process should take and an average amount of work that a miner should do during his shift. This was not however entirely based on the data that was gathered looking at the miner at work. «We calculated the norm by adding breaks into the miners' day. The real miners who were observing did not understand that they needed to eat, because they thought they should work, work, work. We couldn't base the norm on their work, because they kept on working.» They considered that people do the work with different speed, the time it takes to follow the rules of health and safety, ventilating the face area after explosions, preparatory work. Studies of Soviet workplace usually mention Lenin's love for Taylorism (cf. Dunn 2004) [8]. And similarly to a capitalist production process, workers' time was measured, its use at the workplace prescribed. There is a desire to control not only the labour process, but the rhythm of work, down to the last detail of when one should work and when one should have a rest. The miners however, resist it, because «they did not understand that they needed to eat, because they thought they should work, work, work.»

When interviewing people like Vera, managers and underground foremen, I was usually told that miners have no way of controlling the production process, because all parts of it are very connected to each other and for the mine to work, all tasks have to be done on time. I was also told that due to the piece rate system, miners always want to work more and come and ask for extra work when they have finished one part. But in reality, as miners told me, in a tight environment regulated by the production process and pay system, there is still however room for playing with the tempo.

Miners have to calculate the number of pieces they do very carefully. If they do too much, the management sees that they are doing very well and reduce piece rates or warn them by decreasing the monthly bonus. Miners cannot work fast until they have done a certain number of pieces and then slack off because the underground foreman would then encourage them to work more or find them another task. Therefore, it is important to calculate how quickly to work. Thus it needs some experience and careful calculating to balance the good salary and keeping the piece rates as they are. Even if a miner would want to take it easy and do less, it will have to be done in a measured constant slow pace, not to be caught by the underground foreman. A common strategy is to work hard during the first half of the month to ensure a decent salary and then relax a bit but to keep a particular tempo so that no one could give you any additional work outside your own task on a particular machine. The act of balancing, controlling the micro tempo is what miners can still do. In the case of time workers, consider the following example.

In his book «Men, stone and machines» (1972), a hero of Socialist labour, Aksel Pärtel, describes his problems with workers who were not paid piece rate but fixed salary based on time. When experimenting with the new mechanised way of mining, a brigade of five time workers was sent to him to set up a conveyer belt.

They knew how to work in exactly one tempo and balance on the edge that differentiates idling from the kind of work which has a small but perceivable benefit for society. The first thing they did at the start of the shift was to have a thorough rest. It is not easy to sleep with eight degrees and underground dampness. One has to be with very strong health or be completely drunk. The second reason was not likely. It was not possible that all the members of the brigade were pissed every morning. One tipsy guy could somehow sneak into the mine under the cover of others, but not a whole bunch. Therefore, we can induce that they had a strong health and their body functions had adapted to the underground conditions overly well.

Due to fewer workers and stricter control, this kind of rhythm of work is not possible anymore. Currently, the servicemen's work days are usually busy and fast but due to fixed salary, they can afford breaks, meals, occasional joking and chatting. They know exactly how much a routine job would take them. If no unplanned emergency repairs are needed, they have enough time for both work and leisure. If something happens with a machine, the steady rhythm of servicemen's work is broken. They need to rush to repair the machine and stay for an extra shift if a repair is urgently needed. However, some servicemen were transferred to another department formally, to cut their salary. They still kept working in the same department side-by-side with their colleagues but for a smaller salary. To express their anger and dissatisfaction, these men were doing the bare minimum they could, as slowly as possible, slightly reminding Pärtel's time workers from the 1970s.

The introduction of the new machinery has not particularly changed the changing rhythms of the production process that still tend to be faster at the end of the month. It also still allows some room for playing with the tempo for miners and servicemen, often trying to slow down the pace towards the end of the month. Some of the similar behaviour patterns, trying to slow down work, are still present but for different reasons — if Pärtel's sleeping brigade was not particularly motivated to work in the situation of full employment, then the current servicemen are not motivated due to the restructuring that they have undergone. But one aspect that has changed due to the introduction of new machinery, is the overall, general speeding up of work.

First of all, this is due to the nature of the machines. Using contemporary machinery, for example loaders like TOROs, mean that it is possible to work at a higher speed. Back and forth, back and forth they go for the whole shift, stopping only if the conveyer belt stops or the miner needs a little pause for coffee or sandwiches. «of course we have breaks, for lunch, for cigarettes, although you are not supposed to smoke in the mine, all kinds of breaks. But imagine going back and forth the whole shift, of course you are tired by the end of the day, even though it is not physical work,» loaders would tell me. Old miners who have visited «Estonia» and looked at the new technology confirm that it is physically not so tough, but the tempo is morally very draining. And that they would not be able to work on that machinery anymore, because it needs attentiveness and fast reactions.

The big, historic time was as if speeding up during the 1990s, when the whole political, economic and social situation of Estonia changed. In 2000, there was a sort of stabilisation, where life started to fall into place, before the economic crisis in 2008. In the mine, however, the tempo only rose in the early 2000, marking the new era of the faster everyday. Talking about bag-weavers, in a Greek village, Michael Herzfeld (2009) [5] explains,

In trying to understand the new pressure under which these new producers must work, it is useful to recall Veena Das's recent (2007) insights into how people experience time as having agency — as being able to do things to them. We might wish to quibble that it is not time, but the market, that oppresses these village bag-weavers. Nevertheless, the market, by imposing a linear quantification of work time, creates the *impression* that time is pressing rather than merely passing. (P. 111) [5; 111].

It is the linear time of newly-introduced capitalism, the local time of introducing new machinery that is now speeding up the time of the everyday, changing and shaping the pace of work, giving the miners the impression, as if time was not simply passing anymore, but pressing and speeding up.

Health, balancing health and *tekhnika bezopasnosti*

The miners' work is always balancing on how much one can take out of the *novaya tekhnika* versus how much to follow *tekhnika bezopasnosti*. *Tekhinka bezopasnosti*, or health and safety rules, the technique

of safety in Russian and Estonian, is the set of rules that miners have to follow to work without putting their own or others' lives in danger. There are however rules that no one follows. For example, to drive the wheeled loader TORO back to the face area, according to *tekhnika bezopasnosti*, one would have to turn around the machine to drive it back. This would however slow down the loading process considerably and no one does that. The young miner who did, was forced to leave his job rather quickly, as the salary of loaders is divided between everyone in the shift and the experienced miners did not want to see a drop in their salary because of some slow guy who stuck to the rules. The blasters are supposed to mark the area of blasting with plastic cones to forbid anyone to enter the area. «When there is no management around, to be honest, I simply do not use the cones, because it takes time to lay them out and pick them up later again, but I am paid by amount of blasting that I do in my shift...» Memoirs of the record-breaking brigade leaders from the Soviet time indicate that health and safety rules were not always followed then either, there was even an agreement in the management that the health and safety inspector would not be visiting the brigade of the fastest tunneling miners during the month when they were supposed to break the record.

Although miners were always trying to work as fast as possible, and the rules of *tekhnika bezopasnosti* were always ignored to a certain extent, *novaya tekhnika* and new ways of organising work have encouraged it even further. Blasters were transferred to piece rate system together with introducing the new technology and the blaster who admitted ignoring health and safety above, actually believed that it is dangerous and wrong for blasters to work piece-rate. Therefore, the general speeding up of the production process also affects the miners' attitude to health and safety and encourages them to take more risks. Time is not only faster, ignoring all the safety measures that Vera Shereptsova had to write into the miners' work process even during the old technology, it is also the time loaded with more risks, more potentials for the rhythm of the everyday to be broken by an accident.

There are also other health implications after the new technology. When the old technology had used electric power, electricity cables were feeding the machines that were operating, the new ones are powered by diesel. This means that the air is filled with diesel fumes that the old ventilation system of the mine cannot cope with and that the miners breathe in. It is easier to work but harder to breathe, the men told me. «Especially Monday mornings», a miner told me, «because they switch on the ventilation only on Monday morning, but our shift starts at midnight Sunday night. So there have already been the drillers and the blasters and when you come to work in the morning, you feel as if you are in a bag, cannot see or breathe anything».

Diesel fumes contain heavy metal fumes that are poisonous. The head of one of the production department was explaining to me that on the way up from the mine and on the way home, miners do not fall asleep because they are that tired, but because they cannot get enough oxygen in the mine when working and are sedated from this lack after seven hours of work. All the workplace accidents were in his opinion caused by the impact of breathing in diesel fumes and then not being able to be attentive and awake enough to safely operate machinery. Some of the miners go as far as saying that the work is now more damaging to health than it was on the old machines. «*Pyl, gaz, shum*», or dust, gas and noise, was the third refrain, that I heard throughout my fieldwork and had to agree with as the fummy, sour smelling gas would really make one dizzy if staying by the working machines for too long. This refrain joined up with the «We now have *novaya tekhnika*» and «miners are paid too little», forming the logic that although everyone is happy about the progress of not having to do physical work anymore, the conditions in the mine are still horrible, still make the work of the miner hard and miners should be paid more, because the work is hard, and the efficiency of production is higher and also workers should therefore get a higher salary.

Everyone in the mine knows about the diesel fumes, and the lack of ventilation. External health and safety inspectors usually visit the mine in the mornings, before the heavy machinery starts their afternoon shift and think that everything is fine. Even if they found problems, who would be able to force Estonia's biggest, nationally-owned mining company to make radical changes. Currently, the fumes mostly cause discomfort, the cough and sleepiness added to the everyday. The technology is too new to be able to present statistics about miners' lung diseases or present cases where an accident happened because of the fumes rather than, as the management claims, the miner being hung over, careless or greedy.

Conclusion

In the mine, multiple temporalities exist together. There is the linear time of socialism and postsocialism, evoking nostalgia in miners who, despite harder working conditions back then, remember the socialist times of full employment and social guarantees, as a time when everyone was kinder and friendlier to each other. Nevertheless, anthropologists of postsocialism have emphasised from the 1990s onwards, that there is

no clear rupture between socialism and postsocialism, as political scientists have often stated, and it is more fruitful to talk about gradual transformations, instead of unilinear transition, or rupture (Burawoy and Verdery 1998; Verdery 2002) [6, 9]. The case of Estonian miners shows that the rupture might not lay in the breaking point of socialism versus capitalism, but appear elsewhere for the representatives of a certain profession. I have argued that for the underground miners who were still working, introducing the new technology in the mine was just as large of a change. Not only did it change the level of control over the tempo that miners had, but changed the whole image of the miner. The broad-shouldered, muscled hero holding a hand-held drill, penetrating the virgin face of the mine has been replaced with a technical expert. Pushing the buttons does not require the same kind of physical strength, but rather knowledge, patience, tolerance of routine.

The new technology encourages pride in the men who are intimately tied to their machines. It changes the nature of their job and encourages nostalgia for the way miners used to be seen. It makes work easier physically, but also speeds it up and encourages more potential accidents and permanent damage to workers' health. All these changes point to multiple temporalities, that of modernity, where work is easier and technology is developing, to that of capitalism, where work is more efficient and fewer men are needed. There is the national time changing the meaning of being a miner and a Russian, the time of memories of heroes and breaking records. These all form different layers and break the routine of the everyday, the tempo of work and bodily movement. They point to the hidden terror of the everyday work, the love-and-hate relationship between men and their machines.

As these temporalities are not fixed, the story of socialism fades in the memories, and postsocialism becomes an empty category, just as the new technology is becoming the old technology. The average life span of those machines is supposed to be five years, and this is if it is working in dry and less dusty environments unlike the mine. Many machines in «Estonia» are seven years old and older, constantly breaking down and affecting the everyday and the tempo of work. The damp conditions of the mine are eating the machinery quickly and although people still talk about the breakthrough in the historic time of the mine and the introduction of the *novaya tekhnika*, in the everyday, more and more, miners and servicemen are facing the everyday struggle with corrosion and the old technology. This calls for new temporal layers and new ruptures to the everyday.

Besides the different layers of linear time of socialism-postsocialism, old technology-new technology, there is the cyclical time of production. Production moves from mine development to the preparation of face area, to drilling, to blasting, to loading, to separating the oil shale from the rock. Every 24 hours, the same cycle is repeated never stopping, unless a breakdown somewhere along the line causes the halt of the whole cycle and industrial downtime. Within the cyclical time, the same movements are repeated — drill-move on, drill move on, or the pendulum swings of the loading machinery going back and forth. The miners has very little control of the monumental linear time be it the national time of political economy or the company time of changing machinery. The cyclical time, the time perceived as if having an agency, pressing the miners to move faster, nevertheless allows little space to manoeuvre with the tempo, speeding up and slowing down as they need to, allowing the small illusion of agency, the illusion that man can beat time.

References

- 1 Ries Nancy. Anthropology and the Everyday, from Comfort to Terror // *New Literary History*, № 33, 2002, p. 725–742.
- 2 Ssorin-Chaikov, Nikolai. On heterochrony: birthday gifts to Stalin, 1949 // *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 12, 2006, p. 355–75.
- 3 Mollona Massimiliano. *Made in Sheffield: an ethnography of industrial work and politics*, New York: Berghahn Books, 2009.
- 4 Bourdieu Pierre. *Outline of a theory of practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- 5 Herzfeld Michael. *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*, Chicago: University of Chicago Press, 2004.
- 6 Burawoy Michael, Katherine Verdery. *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1998.
- 7 Burawoy Michael, János Lukács. *The radiant past: ideology and reality in Hungary's road to capitalism*, Chicago: University of Chicago press, 1992.
- 8 Dunn Elizabeth. *Privatizing Poland: baby food, big business, and the remaking of labor*, Ithaca: Cornell University Press, 2004

9 Verdery Katherine. Whither postsocialism? Pp. 15–28 in *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Eurasia* / edited by C.M.Hann, New York: Routledge, 2002.

10 Burawoy Michael. Piecework Hungarian style. in *On Work* /edited by Ray Pahl: Blackwell. 1988.

11 Rhythm, Tempo, and Historical Time: Experiencing Temporality in the Neoliberal Age // *Public archaeology: archaeological ethnographies*, 8 (2–3), 2009, p. 108–23.

12 Hompson E.P. Time, work discipline and industrial capitalism // *Past and Present*, 38, 56–97, 1967.

Е.Кешкула

Эстон шахталарының өзгерістерін бағыттаушы ретіндегі өндірістің жаңа технологиялары: темпоральдық, уақыт және күнделіктілік

Мақалада адам мен эстон мұнай-сланцтік шахтасындағы тау-кен ісі технологиясы арасындағы жағдай зерттелген. Социализмнен постсоциализмге дейінгі уақыт аралығын қамтитын жұмыста эстон таукеншілері үшін социализмнің аяқталуы, XIX ғасырдың басында тау-кен ісі технологиясының өзгеруі сияқты күрт аяқталған өзгеріс болған жоқ. Жаңа технологияның енгізілуі шахтер жұмысының мәні мен түсінігін және күнделікті жұмыс қарқынын қадағалау мүмкіншіліктерін өзгертті. Сондай-ақ жаңа технологияның енгізілуі еңбекті қорғау мен шахтер денсаулығы мәселесін көтерді.

Е.Кешкула

Новые технологии производства в качестве показателей изменений на эстонской шахте: темпоральность, время и повседневность

В статье изучено влияние новых технологий горного дела на труд шахтеров в эстонской нефтесланцевой шахте за отрезок времени от социализма до постсоциалистического периода. Доказано, что для эстонских горняков окончание социализма могло быть не столь радикальной переменной, как изменение технологии горного дела в начале XIX в. Введение новой технологии изменило сущность и понимание шахтерской работы, так же как и возможности контроля ежедневного темпа работы. Более того, введение новой технологии затронуло охрану труда и здоровья шахтеров.

D.Kelesbayev

*Gazi Üniveritesi, Ankara (e-mail: dimahs_kz@inbox.ru)***Türk dünyası yükseköğretim sistemlerindeki kalite meselesi**

Türk Dünyası (TD), uluslararası düzeyde bulunduğu konumu geliştirebilmek amacıyla birçok alanda olduğu gibi eğitim, özellikle yükseköğretim alanında işbirliklerini güçlendirerek evrensel ölçüleri yakalama uğraşındadır. Uluslararası düzeydeki eğitim kalitesinin göstergeleri açısından TD'nin eğitim kalitesini yükseltmeye yönelik alması gereken uzun mesafesi var olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmamızda TD'nin eğitim sistemindeki kalite meselesine çözüm bulmak ve eğitim kalitesini iyileştirilmesine yardımcı olmak ve bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla eğitim sistemini bir bütünlük içinde ele alan sistematik bir kalite iyileştirme aracı olarak Kalite Fonksiyon Yayılımı (KFY) ele alınmıştır. Çalışma kuramsal bir çalışmadır, yani bir üniversiteye kuramsal olarak uygulanacaktır ve ileride TD üniversitelerinde KFY uygulaması yapmak isteyen araştırmacılara ve TD'nin eğitim sistemine yol gösterici niteliktedir. Ayrıca, TD'nin eğitim sisteminde KFY'nin başarıyla uygulanması, bilgi toplumuna uygun bir yüksek kaliteye ve uluslararası standartlara sahip eğitim sisteminin oluşturulması açısından çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Kalite, Eğitim Kalitesi, Kalite Fonksiyon Yayılımı, Üniversiteler.

Giriş

Günümüz işletmecilik anlayışında kaliteye verilen önem her geçen gün artmakta ve artık sektör ve boyut farkı gözetmeksizin geniş bir perspektifteki tüm işletmelerde ele alınarak başarı ile uygulanmaktadır. Dolayısıyla kalite yönetimi günümüz yönetim anlayışında olmazsa olmaz gerekliliklerden biri olarak algılanmakta ve işletmelerin kurumsal performanslarını iyileştirmelerinde bir araç olarak görev almaktadır. Diğer taraftan eğitim ve kalite, birbirini etkileyen karmaşık kavramlardır ve kapsamlı tanımlamaları bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Fakat, eğitim sadece sosyal bir ilgi alanı değil, temel bir ekonomik konudur. Eğer öğrencilerimiz bugün rekabet edemezlerse, şirketlerimiz yarın nasıl rekabet edecekler? [1; 196] deyiimiyle endüstrinin eğitime bakış açısını yansıtabiliriz. Bu çerçevede eğitim öğretim faaliyetleri rekabetçi şartları karşılayacak şekilde düzenlenmelidir.

Eğitim hizmetlerinin kalitesini iyileştirmek ve geliştirmek, tüm sektörlerde olduğu gibi eğitim sektöründe de en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, TD da, uluslararası düzeyde bulunduğu konumu geliştirebilmek amacıyla birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da işbirliklerini güçlendirerek evrensel ölçüleri yakalama uğraşındadır. Uluslararası düzeyde eğitim kalitesi göstergeleri açısından TD'nin eğitim kalitesini yükseltmeye yönelik alması gereken bir mesafe olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı da, TD'nin eğitim sisteminde ortak mesele durumunda olan eğitim kalitesini iyileştirilmesine ve yükseltilmesine yardımcı olmak ve bu alanda ya da bu amaçla yapılan çalışmalara katkıda bulunmaktır. Bu doğrultuda, yükseköğretimde öğrencilerin taleplerinden yola çıkarak üniversitelerde yürütülen derslerin ve verilen eğitim hizmetlerinin kalitelerini iyileştirmek için eğitim sistemini bir bütünlük içinde ele alan sistematik bir yaklaşım ve kalite iyileştirme aracı olarak KFY önerilmektedir. Genel olarak bu çalışmada, KFY hakkında detaylı teorik ve pratik bilgiler sunulmuştur. Bu çerçevede üniversitelerdeki hizmet anlayışının ve oralarda verilen hizmetlerin öğrenci istek ve ihtiyaçlarını dikkate alınarak yeniden tasarlanması ele alınmıştır. Dolayısıyla, bu çalışmanın ana konusu, KFY yönteminden yararlanılarak bir üniversitenin müşteri konumunda olan öğrencilerin istek ve ihtiyaçlarına yönelik bir hizmet anlayışının olup olmadığını ortaya çıkarmak ve çıkan sonuca göre üniversitelerin izlemesi gereken politikalar üzerine tartışmaktır diyebiliriz.

1. Hizmet Kavramı ve Eğitim Hizmetleri

Bazı araştırmacılar, hizmet kavramıyla ilgili genel kabul görmüş bir tanımın bulunmadığını, diğer bir kısım araştırmacılar da böyle bir tanımın geliştirilemeyeceğini belirtmiş olsa da, hizmete ilişkin tarihi gelişim sürecine baktığımızda altı aşama geçirdikleri ve bu aşamalarda hizmete ilişkin tanımlarında değiştiği görülmektedir (bkz. Tablo 1).

Hizmetlerle ilgili sonraki dönemlerde yapılan tanımların bazılarını şöyle sıralayabiliriz. Grönroos'a [2; 27] göre dokunulmaz yapısı olan, müşteri ve hizmeti sağlayan arasındaki etkileşimin anında olması ve müşterilerin problemlerine çözüm olarak sağlanan bir faaliyet dizisidir. Collier'e [3; 237] göre üretildiği yerde tüketilen bir eylem, bir performans, sosyal olay ya da çabadır. Zeithaml ve Bitner'e [4; 5] göre hareketler, süreçler ve performanslardır.

Tablo 1

Tarihi Süreçte Hizmet Tanımları [5; 2]

1	Fizyokratlar (- 1750)	Tarımsal Üretim dışındaki tüm faaliyetler
2	Adam Smith (1723–1790)	Somut (dokunulabilir) bir ürünle sonuçlanmayan tüm faaliyetler
3	J.B.Say (1767–1832)	Ürünler fayda ekleyen, tüm imalat dışı faaliyetler
4	Alfred Marshall (1842–1924)	Yaratıldığı anda varlık bulan mallar (hizmetler)
5	Batı Ülkeleri (1925–1960)	Bir malın biçiminde değişikliğe yol açmayan hizmetler
6	Çağdaş	Bir malın biçiminde değişikliğe yol açmayan bir faaliyet

Hizmetlerin geneline bakıldığında, tanımlarda da görüldüğü gibi hizmetleri ürünlerden ayıran temel bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerin çok iyi anlaşılması, hizmet işletmelerinin kendilerine has üretim, yönetim ve pazarlama stratejilerini belirlemeleri açısından önemlidir. Ürün ve hizmet arasındaki farklar aşağıdaki Tablo 2’de gösterilmektedir (bkz. Tablo 2).

Tablo 2

Ürün ve Hizmetlerin Arasındaki Temel Farklar [2; 28]

Ürünler	Hizmetler
Somut	Soyut
Homojen	Heterojen
Üretim ve dağıtım tüketimden ayrıdır	Üretim, dağıtım ve tüketim eş zamanlı süreçlerdir
Bir şeydir (bir nesnedir)	Bir faaliyet ya da süreçtir
Temel değer fabrikada üretilir	Temel değer alıcı ve satıcı etkileşimlerinde üretilir
Müşteriler genellikle üretim sürecine katılmaz	Müşteriler üretime sürecine katılır
Stoklanabilir	Stoklanamaz
Sahiplik transfer edilebilir	Sahiplik transfer edilemez

Hizmetler çok farklı ve geniş bir yelpazede yer almaktadır. Hizmetler uluslararası bir banka zincirinden bir kuaföre, eğitimden sigortacılığa kadarki çok farklı ve geniş alanlarda görülmektedir. Burada, bir tür hizmet olan eğitim, davranış değişimi, bireyin belirli hedefler yönünde maksatlı olarak kendi yaşantısı yoluyla davranışlarını değiştirmesi, bireysel yeteneklerin çeşitli yönlerden birey ve toplum için uygun ve dengeli olarak geliştirilmesi sürecidir diye tanımlanmaktadır [6; 4]. Eğitim insanın tüm hayatı boyunca devam eden bir süreç olmakla birlikte hayatının farklı dönemlerinde belirli bir eğitim almasını sağlamak üzere eğitim kurumları faaliyet göstermektedir. Burada, yükseköğretim, mesleki alanda araştırma yapmayı amaçlayan, refah toplumunun oluşmasında birer ihtisas mektebi rolünü üstlenmişlerdir, yani yükseköğretim, temel olarak bilginin üretildiği, aktarıldığı yer olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda yükseköğretim kurumları toplumda en üst düzeyde eğitim veren, araştırmalar yapan, toplumun sorunlarına evrensel ve ulusal düzeyde çözümler arayan ve birçok alanda topluma politika önerileri ile yol gösteren kurumlardır [7; 134]. Bu aşamada karşımıza ilk olarak üniversiteler çıkmaktadır. Üniversiteler ise eğitim hizmetini üreten kurumlardır. Eğitim sektörü içinde yer alan üniversiteler bugün hem kendi aralarında hem de uluslararası düzeyde rekabet etmektedirler.

2.Kalite Kavramı ve Eğitim Hizmetlerinin Kalitesi

Kalite konusu ile ilgili literatür incelendiğinde kalitenin farklı tanımlarına rastlanılmaktadır. Bu nedenle, herkesin genel olarak uzlaşacağı bir kalite tanımı yapılması olanaksızdır. Değişik kalite tanımlarının yapılması kalitenin çok boyutlu olmasından kaynaklanmaktadır. Kalite dünya çapındaki uzmanlar ve bu alanda öncü olarak kabul edilen önemli isimlerce çok çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin: W.E.Deming, kaliteye müşteri bakış açısıyla değinmiş ve «Müşterinin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarını sürekli karşılayabilmektir» demiştir [8; 43]; J.M.Juran’a göre kalite; «Amaca ve kullanıma uygunluktur ve kusursuzluk arayışına sistemli bir yaklaşımdır» [9; 42]; P.Crosby’ye göre ise kalite; «Şıklık değil, gereksinimlere uygunluktur» [10; 27]; Feigenbaum için kalite; «Müşteri ihtiyaçlarını mümkün olan en ekonomik seviyede karşılamayı amaçlayan mühendislik, imalat, kalite sürekliliği ve pazarlama özelliklerinin bileşimidir» [11; 7]. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere günümüzde kalite anlayışında müşteri bakışı önem kazanmıştır. Bu açıklamalar ışığında kaliteyi, «müşteri istek ve ihtiyaçlarını tasarım aşamasından

başlayarak tam ve sürekli olarak karşılamak ve ürün ya da hizmetleri en ekonomik bir şekilde üretmektir» şeklinde tanımlayabiliriz.

Eğitim toplumun yaratıcı gücünü ve verimini artıran, bireye yeteneklerini geliştirme olanağı veren, sosyal adalet ve fırsat eşitliğini gerçekleştiren en etkili araçtır [12; 158]. Eğitim kalitesi ise, eğitim hakkında bir değer takdiridir. Diğer bir deyişle eğitim hizmetlerinin kalitesi, eğitimsel ve öğretimsel tüm çalışmalarda en kaliteli ve mükemmel seçkinliği yakalamak için bir kurumun bütün çalışanlarının sürekli gelişim kültürünü benimsediği bir felsefe olarak tanımlanabilir [13; 27]. Başka bir tanıma göre eğitimin kalitesi hem sunulan hizmeti hem de ulaşılan sonucu kapsar. Burada, eğitim kurumlarının temel amacı, hizmet sürecinin hem girdisi hem de çıktısı konumundaki öğrencilerin tatmin edilmesi ve topluma nitelikli işgücü kazandırılmasıdır. Topluma nitelikli işgücünün kazandırılması ise, sunulan hizmetin kalitesine bağlıdır [12; 157]. O halde, odağında öğrencinin yer aldığı bu hizmet alanının önem vermesi gereken temel nokta öğrenci ve öğrenci memnuniyetidir. Dolayısıyla, birçok alanda süregiden rekabette önemli bir unsur haline gelen kalite kavramı «kalite, müşterinin istediğidir» biçiminde tanımlanmaya başlandığından bu yana üniversiteler hizmetlerinin müşteri konumunda olan halihazırdaki ve gelecekteki öğrencilerini daha çok dikkate alır duruma gelmişlerdir. Dolayısıyla öğrencileri memnun etmek için eğitime ve yükseköğretimin sunduğu hizmete olan öğrencilerin istek ve ihtiyaçları karşılanmalı, yani istek ve ihtiyaçları gidermelidir. Buradaki memnuniyet, kaliteli eğitim ve kaliteli hizmet ile yakından ilişkilidir [12; 158].

3.KFY Tanımı ve Tarihi Gelişim Süreci

Literatüre baktığımızda KFY yönteminin farklı yazar ve bilim adamları tarafından çeşitli tanımlamaları yapılmıştır. Örneğin: Hauser ve Clausing [14; 64] KFY'ni, «müşterilerin satın almayı ya da satın almayı devam ettirmeyi istedikleri ürünün ya da hizmetin tasarımı, üretimi ve pazarlanması için işletmenin yeteneklerine odaklanılmasını ve bu yeteneklerin koordinasyonunu sağlayan bir planlama ve iletişim yöntemidir» şeklinde tanımlamıştır. Bu kavramı bulan Akao [15; 3] tarafından KFY, «müşteri memnuniyetini sağlamak amacı ile müşterilerin taleplerini tasarım hedeflerine ve üretim safhasında kullanılacak temel kalite güvence noktalarına dönüştüren tasarım kalitesini geliştirme yöntemi» olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan da görüldüğü gibi KFY, rekabet gücü kazanabilmek amacıyla girdisini müşteri istek ve ihtiyaçlarını oluşturan, esnek ve anlaşılması kolay bir süreçtir. Bu süreçte temel amaç müşteriyi memnun etmektir.

KFY'nin tarihi gelişim sürecine bakıldığında, KFY'nin temelleri Dr. Yoji Akao'nun kimya alanında yapmış olduğu Kalite Güvence çalışmalarına ve Dr. Shigeru Mizuno'nun 1950'li yıllarda yürüttüğü Kalite Mühendisliği çalışmalarına dayandığı görülmektedir. KFY'nin ilk bir tasarım yaklaşımı olarak sunumu 1966 yılında Japonya'da Akao tarafından olmuştur [16; 8]. Başlangıçta teorik çalışma olan KFY, 1972 yılında Mizuno ve Furukawa'nın da katılımlarıyla «Mitsubishi Heavy»e ait Kobe tersanesinde uygulamaya geçirilmiştir. Böylece bugün KFY adı verilen yöntemin temelleri atılmıştır [17; 2]. KFY konusundaki ilk makale de Akao tarafından 1972'de ayda bir yayınlanan «Standardization and Quality Control» dergisindeki «Development and Quality Assurance of New Products: A System of Quality Deployment» başlıklı yazıydı. Bu konudaki ilk kitap ise 1978 yılında Akao ve Mizuno'nun birlikte editörlüğünü yaptıkları «Quality Function Deployment: An Approach to Company — Wide Quality Control» adlı kitap olmuştur [15; 2–3]. KFY konusunda ilk kitap olarak nitelendirilen bu eser 1994'te Glenn Mazur tarafından «QFD: The Customer — Driven Approach to Quality Planning and Deployment» adıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. KFY ile ilgili olarak yaşanan diğer bir ilk de yöntemin 1981 yılında Ohfuji, Noda ve Ogino şirketleri tarafından hizmet işletmelerinde (spor komplekslerinde, büyük alışveriş merkezlerinde ve çeşitli perakende mağazalarında) uygulanmaya başlanmasıdır [18; 467]. Türkiye'de ise literatüre geçen ilk KFY uygulaması beyaz eşya üreticisi olan Arçelik tarafından 1994 yılında bulaşık makinesi için yapılan uygulamadır [19; 61]. Aynı işletme 1995 yılında buzdolabı, çamaşır makinesi ve elektrik süpürgesi ürünleri için KFY uygulamaları başlatmıştır.

4.KFY Süreci ve Uygulanma Adımları

Literatürde, uygulayıcıların farklı özellikler gösteren değişik alanlarda yapacakları uygulamalar için temel alabilecekleri çok sayıda KFY modeli bulunmaktadır. Bu modeller oluşturulurken, herhangi bir modelin birebir uygulanması amaçlanmamıştır. Uygulama yapılan alanlarının özelliklerine bağlı olarak KFY modellerinden birisi temel alınıp bu modelde sunulan matrisler yeniden tanımlanarak, matrislerden bazıları atılarak ya da yeni matrisler eklenerek modelde değişimler yapılabilmektedir [20; 310]. Dolayısıyla bu çalışmada da sadece KFY sürecinin temel yapısını oluşturan Kalite Evi kuramsal olarak üniversitelerde uygulamasına yönelik örnekler verilmiştir. Bu kuramsal uygulama kullanılacak Kalite Evinin temel unsurları ve oluşum adımları aşağıda ve Kalite Evinin genel yapısı ise Şekil 1'de sunulmaktadır [21; 26–27]:

– Müşterinin Sesi (NE'ler): Ne'ler olarak ta ifade edilen müşteri sesi bir KFY sürecinin başlangıç noktasıdır. Daha önce yapılan pazar araştırmalarında çeşitli yöntemlerle belirlenen müşteri istek ve ihtiyaçları Kalite Evi'nin bu kısmında listelenir. KFY sürecinin en önemli basamaklarından sayılmasının nedeni, bu adımın sürece girdi sağlamasıdır.

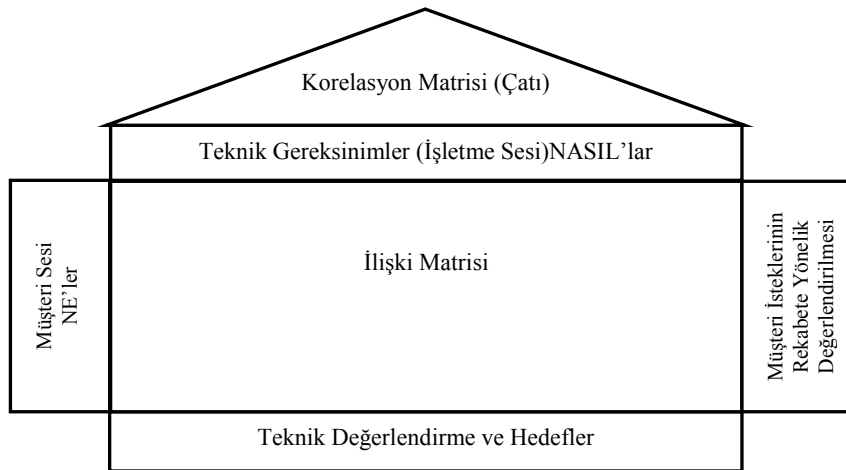
– Teknik Gereksinimler (NASIL'lar): Müşterinin sesinin derlendiği bölümün bir benzeri işletmenin iş süreçlerinin sesinin dinlendiği bu kısımda gerçekleştirilir. Bu bölüme teknik dil ya da işletmenin iç sesi de denir.

– Planlama Matrisi (Müşteri İsteklerinin Rekabete Yönelik Değerlendirilmesi): Bu Kalite Evi'nin sağ tarafında yer alan bölümdür ve müşteri isteklerini önceliklendirmede KFY takımına yardımcı olan bir araçtır. Bu matris her bir müşteri isteği ile ilgili sayısal veriler içermektedir. Bu bölüm, rakiplerle kıyaslama, satış noktası değerlendirmesi ve iyileştirme oranları gibi bilgileri içerir.

– İlişki Matrisi: Bu bölüm teknik gereksinimler ile müşterinin sesi arasındaki ilişkilerin KFY takımının bakış açısıyla gösterildiği bölümdür. İlişki dereceleri zayıf, orta ve güçlü olmak üzere üç şekilde gösterilir.

– Korelasyon Matrisi (Çatı): Bu bölüm teknik gereksinimlerin birbirlerine olan etkilerinin incelendiği bölümdür. Bu matrisin amacı belirlenen teknik gereksinimler arasında birbirini olumlu ya da olumsuz etkileyenler olup olmadığını saptamaktır.

– Kıyaslamalı Teknik Değerlendirmeler (Teknik Gereksinimlerin Rekabete Yönelik Değerlendirilmesi ve Hedefler): Bu bölüm yardımıyla hangi teknik gereksinime önem verilmesi gerektiğine ya da tasarımda önceliği olacak teknik özelliklere karar verilir. Bunun yanı sıra teknik gereksinimler için rekabete yönelik bazı kıyaslamalar, değerlendirmeler ve hedefler de bu bölümde yer alır.

Şekil 1. Kalite Evi [14; 11–12]

5.KFY'nın Üniversitelerde Kuramsal Olarak Uygulanması

Bu bölümde KFY yönteminin temeli olan Kalite Evinin oluşturulması, üniversitelerde uygulanması varsayımsal olarak adım adım örneklerle gösterilecektir.

5.1.Müşteri Sesinin Dinlenmesi

Kalite Evinin ilk adımı müşteri sesinin dinlenmesidir. Müşteri sesinin dinlenmesi KFY sürecinin temel aşamalarından biridir. Müşteri sesinin dinlenmek, istek ve ihtiyaçlarını belirlemek için çeşitli yöntemler vardır ve bu farklı yöntemler müşteri sesini dinlenmede kullanılmaktadır. Genel olarak, çoğunlukla önerilen ve kullanılan müşteri sesini dinleme ya da müşteri istek ve ihtiyaçlarını belirleme yöntemleri, anketler, odak grup çalışmaları, bireysel görüşmeler, müşteri panelleri, ürünün kullanılırken izlenmesi, gamba ziyaretleri, alan çalışmaları, gizli müşteri uygulamaları, geri bildirimler, şikayetler, satış kayıtları, literatürdeki yayınlar olarak sayılabilir [21; 27–28]. Ancak bu yöntemler tek başına müşteri ihtiyaçlarının elde edilmesi için yeterli olmayıp, birkaç yöntemin birlikte kullanılması daha sağlıklı ve verimli bilgiler, sonuçlar getirebilir. Burada, tipik bir müşteri, yani öğrencilerin ihtiyaçları Tablo 3'ün müşteri ihtiyaçları bölümünde sunulmaktadır (bkz. Tablo 3). Bu tabloya bakıldığında, gamba ve odak grup çalışmalarının sonucunda, öğrencilerin

yükseköğretimden aldıkları eğitim ve eğitim hizmetleri hakkında 13 başlık altında toplanan ihtiyaçları belirlenmiştir.

Tablo 3

Tipik Bir Planlama Şeması [22; 1142 ve 23; 119]

№	Öğrenci İhtiyaçları	Ham Önem Derecesi	Rekabet Kıyaslaması			Hedefler	İlerleme Oranı	Satış Noktası Puanı	Stratejik Önem Dereceleri	
			Üniversite	Rakip 1	Rakip 2				Mutlak	Nisbi
1	Alanında uzman olmalı	11,3	3	3	4	5	1,67	1,5	28,31	13,61
2	Öğrenciye geri bildirim sağlamalı	10,5	3	4	5	4	1,34	1,5	21,11	10,15
3	Derse kendileri katılmalı	8,4	4	5	4	5	1,25	1,25	13,13	6,32
4	Dersler uygulamaya yönelik olmalı	10,6	4	5	3	5	1,25	1,5	19,88	9,56
5	Seçmeli dersler verilmeli	11,5	3	5	4	5	1,67	1,5	28,81	13,85
6	Öğrenci sayısı azaltılmalı	5,2	3	4	3	4	1,34	1	6,97	3,35
7	Dersler Yüksek lisans ve Doktora hazırlık niteliğinde olmalı	6,7	2	4	3	4	2,00	1,25	16,75	8,05
8	Klasik değerlendirmeler kaldırılmalı	5,2	3	4	5	5	1,67	1,25	10,86	5,22
9	Değerlendirme performansına dayalı olmalı	6,7	2	4	4	4	2,00	1,25	16,75	8,05
10	Dönemsel kontroller sağlanmalı	7,8	3	5	5	5	1,67	1,25	16,28	7,83
11	Kütüphane her boyutta zengin olmalı	9,2	3	4	4	4	1,34	1,5	18,49	8,89
12	Modern araç-gereçler sağlanmalı	3,9	4	3	5	5	1,25	1	4,88	2,35
13	Yeterli kaynaklar sağlanmalı	4,3	3	4	3	4	1,34	1	5,76	2,77

5.2.Planlama Şemasının Oluşturulması

Bu bölüm, genele olarak planlama şemasının oluşturulmasını ele alacaktır. Genel olarak, KFY takımı tarafından oluşturulan müşteri ihtiyaçları Kalite Evinin ilgili bölümüne yerleştirildikten sonra planlama şemasının oluşturulmasına geçilir. Planlama şeması ise, benzeri ürünleri üretmekte ya da benzeri hizmetleri sunmakta olan rakip işletmelerin ürünleri yada hizmetleri göz önüne alınarak müşterilerin kendi işletmelerinin ürünleri ya da hizmetlerine ilişkin yaptıkları rekabetçi değerlendirmeleri kapsar [20; 100–101]. Burada da tipik bir planlama şemasının genel görünümü Tablo 3'ün üst bölümünde yer almaktadır (bkz. Tablo 3). Tablo 3'e bakıldığında tipik bir planlama şemasının: müşteri ihtiyaçlarının ve ihtiyaçların ham önem derecesi, rekabet kıyaslaması, hedefler, ilerleme oranı, satış noktası puanı ve stratejik önem dereceleri gibi bölümlerden oluştuğu görülmektedir. Burada:

- Ham Önem Derecesi: Müşteriler için ihtiyaçların karşılanma sırasını, yani önceliklerini gösterir. Çünkü, müşteri ihtiyaçlarının hepsi de belli bir öneme sahiptir ve karşılanması lazım. Müşteri ihtiyaçlarının önceliklendirilmesinde farklı yöntemler uygulanabilmektedir. Uygulamada en çok kullanılan bazı yöntemler ise: mutlak önem düzeylerinin sorulması yöntemi, önem düzeyine göre sıralama yöntemi, 1., 2., 3... sıralama yöntemi ve analitik hiyerarsi süreci yöntemi olarak sıralanabilir [20; 94–100]. Burada, müşteri ihtiyaçlarının varsayımsal önem dereceleri Tablo 3'ün ham önem dereceleri sütununda yer almaktadır (bkz. Tablo 3).

- Rekabet Kıyaslaması: Müşteriler tarafından işletmenin ve rakiplerinin değerlendirilmesi, işletmeye bir kıyaslama yapma olanağı sunmaktadır [24; 53]. Rekabet kıyaslamasının yapılması için genel olarak anket yöntemi kullanılır. Anket yönteminde genellikle 5'li ölçek kullanılmaktadır. Bu ölçekteki 5 işletmeler tarafından ihtiyaçların kesinlikle karşılandığını, 3 ihtiyaçların orta düzeyde karşılandığını, 1 ise işletmeler tarafından ihtiyaçların kesinlikle karşılanmadığını göstermektedir [25; 121]. Rekabet kıyaslaması anketinin sonuçları Tablo 3'ün rekabet kıyaslaması bölümünde sunulmaktadır (bkz. Tablo 3).

Örnek Bir Teknik Gereksinimler ve İlişki Matrisi

Teknik gereksinimler Öğrenci İhtiyaçları	Nisbi Önem Dereceleri	Branç derslerine girmeli	Görüş ve tespitler paylaşılmalı	Ön hazırlık	Dersler uygulamaya yönelik verilmeli	Yeni alanların oluşturulması	Yoğunluk azaltılmalı	Program YL ve D'ya yönelik olmalı	Genel değerlendirmeler	Ödev takibi değerlendirme	Kütüphaneye yeni kaynaklar tedariki	Yeni araç-gereç temini	Altearif kaynaklar araştırılmalı
Alanında uzman olmalı	13,61	5		5									
Öğrenciye geri bildirim sağlamalı	10,15		5				1						
Derse kendileri katılmalı	6,32	3		5			5						
Dersler uygulamaya yönelik olmalı	9,56		1		5		3						
Seçmeli dersler verilmeli	13,85	1				5		3					
Öğrenci sayısı azaltılmalı	3,35						5						
Dersler Yüksek lisans ve Doktora hazırlık niteliğinde olmalı	8,05						3	5					
Klasik değerlendirmeler kaldırılmalı	5,22								5	3			
Performansa dayalı olmalı	8,05								3	5			
Dönemsel kontroller sağlanmalı	7,83								3	3			
Kütüphane her boyutta zengin olmalı	8,89							1			5		3
Modern araç-gereçler sağlanmalı	2,35											5	1
Yeterli kaynaklar sağlanmalı	2,77							1			3		5
Teknik Önem Dereceleri	Mutlak	100,9	60,3	99,7	47,8	69,3	111,3	93,5	73,7	79,4	52,8	11,8	42,9
	Nisbi	12,00	7,15	11,82	5,67	8,22	13,20	11,09	8,74	9,41	6,26	1,40	5,21

– Hedefler: Bu bölümde, müşteriler tarafından yapılan rekabet kıyaslamaları kapsamında rekabet gücünü arttırabilecek ilerlemeler yapabilmek için stratejik hedefler belirlenecektir. Belirlenen stratejik hedefler, rakiplere ilişkin değerlendirme ile aynı ölçek kullanılarak yapılmalıdır [21; 29]. Bu örnekteki varsayımsal hedefler Tablo 3'ün hedefler sütununda yer almaktadır (bkz. Tablo 3).

– Satış Noktası Puanı: Satış noktası puanları bu ilerlemelerin satış faaliyetlerine ne seviyede yansıtacağı belirlemek için hesaplanacaktır [20; 112]. Yapılacak iyileştirmenin satış faaliyetlerine yansıtacağı düşünülüyorsa bu değer 1 olarak belirlenir, eğer orta seviyede yansıtacağı düşünülüyorsa bu değer 1,25 olarak ve eğer de yüksek seviyede bir etki olacağı düşünülüyorsa bu değer 1,5 olarak belirlenmektedir ve Tablo 3'ün satış noktası puanı bölümünde sunulmaktadır (bkz. Tablo 3).

– İlerleme Oranı: Bu oran, işletmenin stratejik hedeflerine ulaşabilmesi için var olan performansını arttırıp arttırmaması gerektiğini ya da arttırması gerekiyorsa ne ölçüde arttırması gerektiğini ortaya koymaktadır. İlerleme oranını hesaplamak için, stratejik hedefin işletmenin ihtiyaçları karşılama düzeyine bölünmesi ile hesaplanmaktadır [24; 54] ve Tablo 3'ün ilerleme oranı sütununda yer almaktadır (bkz. Tablo 3).

– Stratejik Önem Dereceleri: Stratejik mutlak önem derecesi, ilerleme oranı, satış noktası puanı ve ham önem derecesinin çarpımı ile elde edilecektir [16; 85]. Nisbi önem derecesi ise, her bir müşteri ihtiyacının mutlak önem derecesinin mutlak önem derecelerinin toplamına bölünmesi ve 100'le çarpılmasıyla hesaplanır [15; 29]. Bu değerler Tablo 3'ün stratejik önem dereceleri bölümünde sunulmaktadır (bkz. Tablo 3).

Teknik gereksinimler	Ham Önem Dereceleri	Branç derslerine girmeli	Görüş ve tespitler paylaşılmalı	Ön hazırlık	Dersler uygulamaya yönelik verilmeli	Yeni alanların oluşturulması	Yoğunluk azaltılmalı	Program Yüksek Lisans ve Doktora yönelik olmalı	Genel değerlendirmeler	Ödev takibi değerlendirme	Kütüphaneye yeni kaynaklar tedarki	Yeni araç-gereç temini	Alternatif kaynaklar araştırılmalı	Rekabet Kıyaslaması			Hedefler	İlerleme Oranı	Satış Noktası Puanı	Stratejik Önem Dereceleri		
														Üniversite	Rakip 1	Rakip 2				Mutlak	Nisbi	
Müşteri İhtiyaçları																						
Alanında uzman olmalı	11,3	5		5										3	3	4	5	1,67	1,5	28,31	13,61	
Öğrenciye geri bildirim sağlamalı	10,5		5				1							3	4	5	4	1,34	1,5	21,11	10,15	
Derse kendileri katılmalı	8,4	3		5			5							4	5	4	5	1,25	1,25	13,13	6,32	
Uygulamaya yönelik olmalı	10,6		1		5		3							4	5	3	5	1,25	1,5	19,88	9,56	
Seçmeli dersler verilmeli	11,5	1				5		3						3	5	4	5	1,67	1,5	28,81	13,85	
Öğrenci sayısı azaltılmalı	5,2						5							3	4	3	4	1,34	1	6,97	3,35	
Yüksek lisans ve Doktora hazırlık niteliğinde olmalı	6,7						3	5						2	4	3	4	2,00	1,25	16,75	8,05	
Klasik değerlendirmeler kaldırılmalı	5,2								5	3				3	4	5	5	1,67	1,25	10,86	5,22	
Performansa dayalı olmalı	6,7								3	5				2	4	4	4	2,00	1,25	16,75	8,05	
Dönemsel kontroller sağlanmalı	7,8								3	3				3	5	5	5	1,67	1,25	16,28	7,83	
Kütüphane her boyutta zengin olmalı	9,2							1			5			3	4	4	4	1,34	1,5	18,49	8,89	
Modern araç-gereçler sağlanmalı	3,9											5	1	4	3	5	5	1,25	1	4,88	2,35	
Yeterli kaynaklar sağlanmalı	4,3							1			3			5	3	4	3	4	1,34	1	5,76	2,77
Teknik Önem Dereceleri	Mutlak	100,9	60,3	99,7	47,8	69,3	111,3	93,5	73,7	79,4	52,8	11,8	42,9									
	Nisbi	12,00	7,15	11,82	5,67	8,22	13,20	11,09	8,74	9,41	6,26	1,40	5,21									
Rekabet Analizi	Üniveriste	3	3	4	3	5	4	4	3	4	4	4	3	3	3	3	3					
	Rakip 1	4	3	4	5	4	5	3	4	5	4	4	5	5	5	5	5					
	Rakip 2	5	4	4	3	4	3	5	4	3	4	5	4	4	4	4	4					
Teknik Hedefler		5	4	4	5	5	5	5	4	5	5	5	5	5	5	5	5					

Şekil 2. Oluşturulan Kalite Evinin Son Hali

5.3. Teknik Gereksinimlerin Belirlenmesi

Müşteri ihtiyaçlarının ortaya çıkarıldıktan sonra, bu ihtiyaçları karşılamak için müşteri ihtiyaçlarının teknik özelliklere ya da gereksinimlere dönüştürülmesi lazımdır. Teknik gereksinimler, tanımlanan tüm müşteri ihtiyaçları dikkate alınarak KFY takımı tarafından belirlenecektir [21; 29]. Teknik gereksinimler ve onların yerleşimi örnek olarak Tablo 4'ün üst kısmında sunulmaktadır (bkz. Tablo 4).

5.4. İlişki Matrisinin Yapılması

İlişki matrisi, Kalite Evinin merkezinde yer almakta ve hangi teknik gereksinimin hangi müşteri ihtiyaçların karşılayacağını gösterir [17; 89]. Teknik gereksinimler ile müşteri ihtiyaçları arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin etkileri güçlü (5), orta (3) ve zayıf (1) düzeylerinde gösterilebilir. Bundan sonra, teknik önem dereceleri, sütunlarda yer alan her bir teknik gereksinime ait ilişki puanlarının, bunların yer aldığı satırlara karşılık gelen müşteri ihtiyaçlarının nisbi önem dereceleri ile çarpımlarının toplamına hesaplanacaktır. Bu değerler Tablo 4'te örneklerle gösterilmektedir (bkz. Tablo 4).

5.5. Korelasyon Matrisinin Yapılması

Kalite Evinin teknik korelasyonlar bölümü şekil bakımından evinin çatısına benzemesinden dolayı çatı matrisi olarak ta isimlendiriliyor [20; 152]. Korelasyon matrisi teknik gereksinimlerin birbirleri ile olan korelasyonlarını göstermektedir. Bu korelasyonlar olumlu ya da olumsuz yönde olabilmektedir. Bu korelasyonlar sembollerle gösterilebilir: olumlu korelasyon Y gibi sembole, olumsuz korelasyon ise X gibi sembole işaretlenmektedir ve korelasyonun olmamasında ise boş bırakılmaktadır [20; 156]. Şekil 2'de örnek bir korelasyon matrisi Kalite Evinin çatı kısmında gösterilmektedir (bkz. Şekil 2).

5.6. Rekabet Analizi ve Hedeflerin Belirlenmesi

Kalite Evinin bu son aşamasında, işletmenin ürün ya da hizmetlere ilişkin teknik performansının rakip işletmelerin benzer ürün ya da hizmetleri ile karşılaştırılır, yani teknik değerlendirmeler yapılarak rekabet analizi yapılır. Buna göre işletmenin rakip ürün ya da hizmetleri de göz önünde bulundurularak, hedef değerler belirlenir [25; 122]. Belirlenen bu hedeflere tasarım aşamasında ulaşmaya çalışılır [17; 85]. Böylece KFY sürecinin son aşaması olan Kalite Evinin oluşturulması tamamlanmış olmaktadır. Teknik değerlendirmeler, hedefler ve Kalite Evinin son hali Şekil 2'de sunulmaktadır (bkz. Şekil 2).

Sonuç

Oluşan matrisler setinin sonuçlarını değerlendirildiğinde ilk olarak müşterinin sesi kısmında olan boyutların birbirine kıyasla önem sırasına bakılmalıdır. Bu boyutlar Tablo 3'te gösterilmekteydi. Bu Tablo 3'teki örneklere bakıldığında 1.sıradaki «öğretim üyesinin alanında uzman olması» ihtiyacının 11,3 puanlık yüksek önem derecesine sahip olduğu, rekabet kıyaslamasında ise öğrenciler tarafından 3, rakiplerin ise sırasıyla 3 ve 4 puanlık derecede algılandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu ihtiyacın satış noktası puanı 1.5 ve stratejik hedef puanı ise işletmenin rakiplerinden daha iyi algılanmasını temin etmek için 5 olarak seçilmiştir. Fakat bu hedefe ulaşmak ve istenen müşteri memnuniyetini sağlamak için normal ilerleme oranı 1,67 olarak hesaplanmıştır. Bu ihtiyacın hesaplanan nisbi önem derecesine bakıldığında, bu değer başka ihtiyaçların nisbi önemlerine nazaran yüksek olarak % 13.61 şeklinde olduğu ve bunun işletmenin toplam öğrenci memnuniyetini sağlamak üzere en çok üzerinde durulması gereken öğrenci ihtiyacı olduğuda görülmektedir. Buna benzer şekilde 5.sıradaki «seçmeli derslerin verilmesi» ihtiyacını 11,5 puanlık önem derecesine sahip olduğu, rekabet kıyaslamasında 3, rakiplerin ise 5 ve 4 olarak algılandığı görülmektedir. Bunlardan dolayı bu ihtiyacın satış noktası puanı 1.5 ve stratejik hedef puanı ise işletmenin an azından rakipleri kadar iyi algılanması için 5 olarak seçilmiştir. Bu ihtiyaç için hesaplanan nisbi önem derecesine bakıldığında ise, bu değer başka ihtiyaçların nisbi önemlerine nazaran en yüksek olarak % 13.85 olarak çıktığı ve bu ihtiyacın da işletmenin toplam öğrenci memnuniyetini sağlamak üzere en çok üzerinde durulması gereken öğrenci ihtiyaçlarından biri olduğu görülmektedir.

Oluşturulan Kalite Evinin çatı matrisine, yani korelasyon matrisine bakıldığında, öğretim üyelerinin branç derslerine girmesi ile yoğunluk azaltılması arasında, yoğunluk azaltılması ile programların yüksek lisans ve doktora yönelik olması arasında ve de genel değerlendirmeler ile ödev takibi değerlendirme arasında X, yani olumsuz korelasyonların, öğretim üyelerinin branç derslerine girmesi ile derslerin uygulamaya yönelik verilmesi arasında, görüş ve tespitlerin paylaşılması ile ön hazırlığın yapılması arasında, ön hazırlığın yapılması ile yoğunluk azaltılması arasında ve de kütüphaneye yeni kaynakların tedarik edilmesi ile alttaif kaynakların araştırılması arasında Y, yani olumlu korelasyonların olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Kalite Evinin en önemli, kritik noktası olan teknik değerlendirmeler kısmına bakıldığında, «yoğunluğun azaltılması»nın % 13,20'yle en yüksek nisbi öneme sahip teknik gereksinim olduğu görülmektedir ve rakiplere nazaran geride olduğu için teknik hedef 5 olarak belirlenmiştir. Bunu % 12,00'la «öğretim üyelerinin branç derslerine girmesi», % 11,82'yle «ön hazırlık» ve % 11,09'la «program yüksek lisans ve doktora yönelik olmalı» gibi teknik gereksinimler takip etmektedir. Bu alanlarda da rakiplere nazaran geri kalmış durumda olduğu için bu alanlardaki hedeflerde yüksek tutulmuştur diyebiliriz. Burada, üniversite yönetimi teknik gereksinimlerine kaynak ve zaman dağıtımını yaparken bu sıralamaya ve rakiplerin durumuna dikkat etmesi lazımdır diyebiliriz. Çünkü bunlar, toplam öğrenci memnuniyetini arttırmak için iyileştirilmesi gereken en önemli unsurlardır.

Sonuç olarak, çalışmanın başında da belirtildiği gibi bu çalışmada, Toplam Kalite Yönetimi araçlarından biri olan Kalite Fonksiyon Yayılımı kullanılarak, eğitim hizmetinin müşterilerinden biri olan öğrencilerin bakış açısından yüksek öğretimde önemli olan kalite unsurları gösterilmeye çalışıldı. Üniversiteler, KFY sayesinde farklılıklarını ortaya koyabilir ve hızla gelişen rekabet ortamında rakiplerinden üstün bir hal alabilir. KFY'nın önemli aşamalarından biri olan Kalite Evi süreci sonunda elde edilen bulgular ile öğrenci istek ve öncelikleri belirlenebilir, üniversitenin mevcutlarını saptayıp belirlenen istek ve ihtiyaçlara göre bu mevcutlar yeniden yapılandırılabilir. Bu durum toplam öğrenci memnuniyetinde sürekli bir artışa ve önemli bir yükselişe sebep olacaktır. Bununla birlikte, kalite iyileştirme çalışması yapılacak alanın daha dar kapsamlı tutulması müşterilerin sesine daha fazla odaklanmaya yardımcı olacağından uygulamada sadece öğrenciler müşteri olarak dikkate alınmış ve yüksek öğretimin geneline yönelik kalite gereksinimlerine yer verilmiştir.

Kaynakça

- 1 Hwang H., Teo C. Translating Customers' Voices into Operations Requirements — A QFD Application in Higher Education // The International Journal of Quality & Reliability Management. — 2001. — Vol. 18. — N 2. — P. 195–226.
- 2 Grönroos C. Service Management and Marketing: Managing the Moments of Truth in Service Competition // Massachusetts: Lexington Books. — 1990. — P. 289.
- 3 Collier D. Measuring and Managing Service Quality, Service Management Effectiveness: Balancing, Strategy, Organization and Human Resources, Operations and Marketing /Eds.: D.E.Bowen. — San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1990. — 414 p.
- 4 Zeithaml V., Bitner M. Services Marketing. — Singapore: McGraw Hill Ryerson, 1996. — 700 p.

- 5 Öztürk S. Hizmet Pazarlaması. — 4 Baskı. — Bursa: Ekin Kitabevi, 2003. — 207 s.
- 6 Alkan C. Eğitim Ortamları. — Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979. — 375 s.
- 7 Ergen Z. Yükseköğretim Finansmanında Öğrenci Borçlanma Yöntemi //Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. — 2006. — Sayı: 15. — № 1. — S. 133–150.
- 8 Hurley R. TQM and Marketing: How Marketing Operation in Quality Companies // Quality Management Journal. — 1994. — July. — № 1. — P. 42–51.
- 9 Juran J. Juran on Planning for Quality. — New York: The Free Press, 1988. — 341 p.
- 10 Crosby P. Quality and Me: Lessons from an Evolving Life. — 1st Edition. — San Francisco: Jossey-Bass Publications, 1990. — 272 p.
- 11 Feigenbaum A. Total Quality Control. — //3rd Rev. Edition. — New York: McGraw-Hill, 1991. — 863 p.
- 12 Varinli İ., Uzay N. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinde Hizmet Kalitesini Artırmaya Yönelik Çalışmalar //Yüksek Öğretimde Sürekli Kalite İyileştirme /Editor: M.Corun. —Ankara: Haberal Eğitim Vakfı Yayınları, 1997. — 342 s.
- 13 Bridge B. Eğitimde Toplam Kalite Yönetimi Uygulamaları. — 1. Baskı. — İstanbul: Beyaz Yayınları, 2003. —128 s.
- 14 Hauser J., Clausing D. The house of quality //Harvard Business Review. — 1988. — Vol. 66. — N. 3. — P. 63–73.
- 15 Quality Function Deployment: Integrating Customer Requirements into Product Design, (Translated by Mazur, G.H.) /Ed.: Y.Akao — New York: Productivity Press, 1990. — 370 p.
- 16 QFD: The Customer-Driven Approach to Quality Planning and Deployment / Ed.: S.Mizuno, Y.Akao. — Hong Kong: Asian Productivity Organization, 1994. — 365 p.
- 17 Guinta L., Prazler N. The QFD Book: The Team Approach to Solving Problems and Satisfying Customers Through Quality Function Deployment. — New York: AMACOM Books, 1993. — 160 p.
- 18 Chan L., Wu M. Quality Function Deployment: A Literature Review» //European Journal of Operational Research. — 2002a. — Vol. 143. — N 3. — P. 463–497.
- 19 Akbaba A. Müşteri Odaklı Hizmet Üretiminde Kalite Fonksiyon Göçerimi (KFG) Yaklaşımı: Konaklama İşletmeleri İçin Bir Uygulama Çalışması //Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, — 2005. — Sayı: 16. — N 1. — S. 59–81.
- 20 Cohen L. Quality Function Deployment: How to Make QFD Work for You. 6th Edition. — Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1995. — 348 p.
- 21 Chan L., Wu M. Quality Function Deployment: A Comprehensive Review of Its Concepts and Methods //Journal of Quality Engineering. — 2002b. — Vol. 15. — N 1. — P. 23–35.
- 22 Tan K., Shen X. Integrating Kano's Model in the Planning Matrix of Quality Function Deployment //Total Quality Management. — 2000. — Vol. 11. — N 8. — P. 1141–1151.
- 23 Ardıç K., Çevik O., Göktaş Ş. Kalite Fonksiyon Yayılımı: Gop Üniversitesinde Bir Uygulama //Akademik İncelemeler Dergisi. — 2008. — Sayı: 3. — N 2. — S. 111–139.
- 24 Shillito L. Advanced QFD: Linking Technology to Market and Company Needs». 1st Edition. — New York: Wiley-Interscience Publisher, 1994. — 200 p.
- 25 Chan L., Wu M. A Systematic Approach to Quality Function Deployment with Full Illustrative Example // Omega: The International Journal of Management Science. — 2005. — Vol. 33 — N 2. — P. 119–139.

Д.Келесбаев

Түркі тілдес мемлекеттердің жоғары білім беру жүйесіндегі сапа мәселесі

Түркі тілдес мемлекеттер халықаралық аренадағы орнын нығайту мақсатында бірнеше салалар мен алаңдардағы сияқты білім беру, әсіресе жоғары білім беру саласында ынтымақтастықтарын күшейту, дамыту арқылы әлемдік стандарттарға қол жеткізуге тырысып бағуда. Халықаралық дәрежедегі білім беру сапасының көрсеткіштерімен салыстырғанда, түркі тілдес елдердің білім беру сапасын жақсарту мен көтеру жолында ұзақ жол жүру керек екендігі айқын болып отыр. Сондықтан да бұл мақалада түркі тілдес мемлекеттердің білім беру жүйесіндегі сапа мәселесін шешуге, білім беру сапасын жақсартуға және бұл салада жасалатын ғылыми-зерттеу жұмыстарына жәрдемші болу мақсатында білім беру жүйесін бір тұтас жүйе ретінде қолға алатын, жүйелі бір сапаны жақсарту әдісі ретінде сапа функциясының таралуы (СФТ) әдісі қолданылды. Алынған нәтижелер теориялық болып есептелді, яғни, СФТ әдісінің университеттерде теориялық қолданылуы көрсетілді.

D.Kelesbayev

Quality issue in higher education systems of Turkish world

Turkish world strives to capture the universal dimensions in order to develop its position at the international level by strengthening their cooperation in the field of education, especially higher education as in many areas. Turkish world should take to raise the quality of education is seen as a distance at the international level in terms of education quality indicators. Therefore, in this study will be discussed about Quality Function Deployment (QFD), which as addressed a systematic approach and improving quality tool, in order to contribute improving and upgrading quality as common issue is quality in the Turkish world's higher education system and to help the works were done in this area and for this purpose. This study is a theoretical study; it will be a guide to researchers and professionals who want to do application of QFD on the universities and education system of Turkish world in the future. In this study firstly, QFD concept will be clarified after, will be applied to a university as hypothetical. Application of QFD in Turkish world's education system has great impact to reach an educated society. In this study we tried to mention importance of QFD and its results in case it is applied in universities with a positive intelligent.

References

- 1 Hwang H., Teo C. Translating Customers' Voices into Operations Requirements — A QFD Application in Higher Education // *The International Journal of Quality & Reliability Management*, 2001, 18, 2, 195–226.
- 2 Grönroos C. *Service Management and Marketing: Managing the Moments of Truth in Service Competition* // Massachusetts: Lexington Books, 1990, 289.
- 3 Collier D. *Measuring and Managing Service Quality, Service Management Effectiveness: Balancing, Strategy, Organization and Human Resources, Operations and Marketing* // Eds.: D.E.Bowen, San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1990, 414 p.
- 4 Zeithaml V., Bitner M. *Services Marketing*, Singapore: McGraw Hill Ryerson, 1996, 700 p.
- 5 Öztürk S. *Service Marketing*, 4 Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi, 2003, 207 s.
- 6 Alkan C. *Educational Environment*, Ankara: AÜ Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979, 375 s.
- 7 Ergen Z. Student Loan Method in Financing of Higher Education // *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006, Sayı: 15, 1, p. 133–150.
- 8 Hurley R. TQM and Marketing: How Marketing Operation in Quality Companies // *Quality Management Journal*, 1994, July, 1, p. 42–51.
- 9 Juran J. *Juran on Planning for Quality*, New York: The Free Press, 1988, 341 p.
- 10 Crosby P. *Quality and Me: Lessons from an Evolving Life*. — 1st Edition, San Francisco: Jossey-Bass Publications, 1990, 272 p.
- 11 Feigenbaum A. *Total Quality Control* // 3rd Rev. Edition, New York: McGraw-Hill, 1991, 863 p.
- 12 Varinli İ., Uzav N. *Oriented Studies to Increasing the Quality of Services in Economics and Administrative Sciences Faculty of Erciyes University* // *Yüksek Öğretimde Sürekli Kalite İyileştirme* /Editor: M.Corun. Ankara: Haberal Eğitim Vakfı Yayınları, 1997, 342 s.
- 13 Bridge B. *Applications of Total Quality Management in Education*, 1. Baskı, İstanbul: Beyaz Yayınları, 2003, p. 128.
- 14 Hauser J., Clausing D. The house of quality // *Harvard Business Review*, 1988, 66, 3, p. 63–73.
- 15 *Quality Function Deployment: Integrating Customer Requirements into Product Design* (Translated by Mazur G.H.) / Editor: Y.Akao, New York: Productivity Press, 1990, 370 p.
- 16 *QFD: The Customer-Driven Approach to Quality Planning and Deployment* / Ed.: S.Mizuno, Y.Akao, Hong Kong: Asian Productivity Organization, 1994, 365 p.
- 17 Guinta L., Praizler N. *The QFD Book: The Team Approach to Solving Problems and Satisfying Customers Through Quality Function Deployment*, New York: AMACOM Books, 1993, 160 p.
- 18 Chan L., Wu M. Quality Function Deployment: A Literature Review // *European Journal of Operational Research*, 2002a, 143, 3, p. 463–497.
- 19 Akbaba A. *Quality Function Deployment Approach in Customer Focused Service Production: An Application Study for Hospitality Industry* // *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2005, Sayı: 16, 1, p. 59–81.
- 20 Cohen L. *Quality Function Deployment: How to Make QFD Work for You*. 6th Edition, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1995, 348 p.
- 21 Chan L., Wu M. *Quality Function Deployment: A Comprehensive Review of Its Concepts and Methods* // *Journal of Quality Engineering*, 2002b, 15, 1, p. 23–35.
- 22 Tan K., Shen X. *Integrating Kano's Model in the Planning Matrix of Quality Function Deployment* // *Total Quality Management*, 2000, 11, 8, p. 1141–1151.
- 23 Ardıç K., Çevik O., Göktaş Ş. *Quality Function Deployment: An Application into Gop University* // *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2008, Sayı: 3, 2, p. 111–139.
- 24 Shillito L. *Advanced QFD: Linking Technology to Market and Company Needs*. 1st Edition, New York: Wiley-Interscience Publisher, 1994, 200 p.
- 25 Chan L., Wu M. *A Systematic Approach to Quality Function Deployment with Full Illustrative Example* // *Omega: The International Journal of Management Science*, 2005, 33, 2, p. 119–139.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру саясаты: әлемдік тәжірибе және Қазақстан

Мақалада автор қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі — сыбайлас жемқорлық құбылысын қарастырды. Елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатта жақсы нәтижеге қол жеткізе білген елдердің тәжірибесі зерттелді. Сыбайлас жемқорлықпен күрестегі әлемдік тәжірибені өз ерекшеліктерімізді ескере отырып, тиімді пайдалана білу туралы тұжырымдарды негіздеуге тырысты. Алдыңғы қатарлы дамыған елдер санатына қосылуды мақсат етіп отырған біздің ел үшін бұл саясатта нәтиже өте қажет.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі әлемдік тәжірибе.

«Транспаренси Интернешнл» халықаралық ұйымы жыл сайын ұсынып отырған Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексіне (Corruption Perception Index) сәйкес (бұдан әрі — СКИ) Қазақстан 2013 жылдың қорытындысы бойынша 2012 жылмен салыстырғанда 7-і көрсеткішке төмендеп, 177 елдің ішінде 140-шы орынға орналасқан [1].

Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі — бұл мемлекеттік сектордағы сыбайлас жемқорлықтың таралу көрсеткіші бойынша жаһандық зерттеу және осыған байланысты әлем елдерінің рейтингі. Индекс шеңберінде сыбайлас жемқорлық жеке пайда мақсатында қандай да болмасын қызмет бабын, кез келген түрде пайдалану деп түсіндіріледі. Жоба бастамашылары индекстің сарапшылардың пікіріне бағытталуын сыбайлас жемқорлықты өлшеуде статистикалық мәліметтер, мысалға, сыбайлас жемқорлық фактілері бойынша қылмыстық істер немесе сот үкімдері саны ескеріле қоймайды. Бұл мәліметтер, біріншіден, әрқашан қолжетімді емес, ал екіншіден, сыбайлас жемқорлықтың нақтылы деңгейін емес, сыбайлас жемқорлық фактілерін анықтау және жолын кесу бойынша құқық қорғау органдарының нәтижелі көрсеткіші. Бұл жағдайда, зерттеушілердің ойынша, ақпараттың жалғыз сенімді қайнар көзі — сыбайлас жемқорлықпен бетпе-бет кездесетін (кәсіпкерлер) немесе оны зерттеумен кәсіби түрде айналысатындардың (сарапшылар) пікірі. СКИ халықаралық ұйымдардың сараптамалық талдауларынан алынған мағлұматтар негізінде есептелетін жинақтаушы индикатор болып табылады. Барлық ақпарат көздері мемлекеттік және экономикалық сектордағы сыбайлас жемқорлықтың таралуының жалпы деңгейін бағамдап және көптеген елдердің көрсеткіштерінен тұрады. Индекс елдерді мемлекеттік сектордың жемқорлық деңгейін қабылдау негізінде 0 шкаласынан (сыбайлас жемқорлықтың ең жоғары деңгейде) 100 шкаласына (сыбайлас жемқорлықтың ең төменгі деңгейі) дейін орналастырады. Қорытынды рейтингіде елдің ұпайымен бірге ақпарат көздерінің саны келтіріледі. Белгіленген талаптарға сай қандай да болмасын елді индекске қосу үшін кем дегенде үш ақпарат көзі болуы тиіс. Жалпы алғанда, кемшіліктеріне қарамастан, индекс салыстырмалы түрде сенімді өлшем құралы.

Сыбайлас жемқорлық Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне, мемлекет пен қоғамның тұрақтылығына қатер төндіреді, халықаралық аренада Қазақстан Республикасының жағымсыз имиджін жасай отырып, жүргізіліп жатқан экономикалық және әлеуметтік реформаларға кедергі жасайтыны сөзсіз. Сыбайлас жемқорлық сыбайлас жемқор және адал (жергілікті немесе шетелдік) кәсіпкерлерді алдын ала теңсіздік жағдайына қоя отырып, сыртқы және ішкі нарықтардағы бәсекелестікке нұсқан келтіріп, ұлттық экономикаға жағымсыз әсер етеді. Сыбайлас жемқорлық жөніндегі тәуелсіз сарапшылар қауымдастығының бағалауы бойынша, ол Қазақстанда тауарлар мен қызметтердің құнын көтереді, бұдан ең алдымен халық зиян шегетіні сөзсіз [2].

Сыбайлас жемқорлық бизнес жүргізудің экономикалық және қаржылық ортасына зиян келтіріп, мемлекеттік басқару мен бизнестің тиімділігін, инвестицияларға ынталарын төмендетеді, экономикалық және саяси дамуды тежейді, әлеуметтік теңсіздікті туындатады, сондай-ақ саяси үдеріске белгілі бір тұрақсыздықты енгізеді.

Құқық қорғау органдары қабылдап жатқан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес шараларына қарамастан, олар айтарлықтай нәтиже бермей отыр. Қазақстан Республикасының Экономикалық

қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы агенттігінің ресми мәліметтеріне сәйкес, егер 2005 жылы анықталған сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша келтірілген зиян сомасы 379 млн теңгені ғана құраса, 2012 жылы осы көрсеткіш 7,8 млрд теңгеге дейін өскен. Ал ҚР Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитетінің Экономика институтының директоры Сакен Еспаевтың мәліметтері бойынша, 1994–2013 жылдардағы Қазақстанға жемқорлықтан келген зиян 7.5 млрд долларға тең. Соңғы екі онжылдықта елден 120 млрд долларға жуық капитал кеткен. Соның ішінде біразы сыбайлас жемқорлық салдарынан [3].

Бұл көрсеткіштер, әрине, көңіл көншітерлік емес. Алдыңғы қатарлы 30 елдің қатарына қосылуды мақсат етіп отырған біздің ел үшін жақсы көрсеткіш деп айта алмаймыз. Осы құбылыстың ұлттық қауіпсіздігімізге қатер екендігі ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты «Қазақстан – 2050» Стратегиясында: «Жемқорлық жай құқық бұзушылық емес. Ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді сетінетеді және ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер», — деп көрсетіледі [4].

Сыбайлас жемқорлықтың мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін едәуір төмендететіні, қоғамда демократиялық қайта құруларды жүзеге асыруды тежейтіні, елдің халықаралық беделіне көлеңке түсіретіні белгілі. Ең бастысы — адамдардың қоғамдық демократиялық негізіне деген сеніміне, заң мен әділдікке деген сеніміне, түптеп келгенде, билікке деген сеніміне сызат түсіретіні даусыз. Сондықтан да сыбайлас жемқорлықпен күресте әлемдік елдердің нәтижелі тәжірибесін талдап анықтау біз үшін маңызды.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық мәселесін әрбір мемлекетте, түрлі халықаралық ұйымдарда кездестіруге болады. Бірақ ол барлық жерде бірдей бола бермейді. Тарихи дәуір және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму кезеңіне қарай сыбайлас жемқорлықтың пайда болу мәселелері де әр алуан болып келеді. Кейбір шет елдердің мемлекеттік басқаруында және мемлекеттік қызметінде жемқорлықтың алдын алуға және жоюға бағытталған әкімшілік қалыптың кешендері құрылған. Бірқатар мемлекеттерде шенеуніктердің ар кодексі немесе этикалық кодекстер жиынтығы болып табылатын арнайы заңдар қабылданған. Осыған орай, шетел мемлекеттеріндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу шараларына назар аударайық.

«Транспаренси Интернешнлдің» мәліметтерін негізге ала отырып, сыбайлас жемқорлықтың жер жүзіне таратылу айырмашылықтарын және қазіргі әлемдегі жемқорлықтың деңгейін зерттеу мақсатында, әлем картасындағы сыбайлас жемқорлық туралы ақпаратты бейнелеп көрсетуге тырысайық. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы айтқанда, барлық елдерді шартты түрде төрт санатқа бөлуге болады: 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдер; 2) сыбайлас жемқорлық орташа деңгейдегі елдер; 3) сыбайлас жемқорлыққа байланысты едәуір мәселелері бар елдер; 4) сыбайлас жемқорлық айырықша байқалатын елдер.

Бұл көрсетілген рейтингіде үздіктер қатарына Дания мен Жаңа Зеландияны жатқызамыз. Олар мүмкін болған 100 ұпайдан 91 ұпай жинаған. Үшінші орынға 89 ұпаймен Финляндия жайғасқан. Алғашқы ондықтың қатарында Швеция, Норвегия, Сингапур, Швейцария, Нидерланды, Австрия және Канада бар.

Посткеңестік елдер ішінде біздің алдымызда Эстония (28-ші орын), Грузия (55), Армения (94), Молдова (102), Беларусь (123), Әзербайжан (127), Ресей (127) орналасқан. Бізден кейін Украина (144), Қырғызстан (150), Тәжікстан (154), Түркіменстан (168) және Өзбекстан (168) жайғасқан.

Жоғарыда аталған елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ұйымдастырудың кейбір ерекшеліктері осы елдердің үкіметі сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп деп қарайды. Сондықтан сыбайлас жемқорлық сырттан төнген және ішкі қауіп ретінде қабылданып, соған байланысты онымен күрес көлемді және кешенді сипат алады.

Ең алдымен, бізге қызықтысы кейінгі жылдары рейтингіде ең үздік көрсеткіштерге қол жеткізіп келе жатқан Данияның тәжірибесі. Бұл елдің бұл салада табысқа жетуіне ең алдымен нәтижелі жұмыс істеп тұрған сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңдар мен бастамалар ықпал етеді.

«Транспаренси Интернешнл» 2013 жылы Даниядағы сыбайлас жемқорлыққа қатысты жүргізген зерттеулер нәтижесіне сәйкес төмендегідей қорытындылар жасалған: Даниядағы сыбайлас жемқорлыққа «ымырасыздық» ең алдымен күшті мемлекеттік басқару мәдениетімен байланысты. Бұл жүйеде бұқаралық ақпарат құралдары маңызды орын алады. Сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқықбұзушылықтардың көптеген оқиғалары бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланып және ұлттық аудиторлық бюрода, парламенттік омбудсмендердің талқалауына түседі. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары өз жұмыстарын нәтижелі жүргізеді. Сыбайлас жемқорлық Данияда күрделі мәселе

болмағандықтан, қоғамдық үрдістерге және мүдделерге ықпал ететін тақырып болып табылмайды. Ел азаматтары дат мекемелері мен лауазымды тұлғаларына «дұрыс» қарайды және олардың беделі жоғары. Елдің көптеген компаниялары өз ішінде және сыртқы серіктестермен жұмыс істеу барысында жемқорлыққа «ымырасыздық» саясатын ұстануда [5].

XIX ғасырдың ортасына дейін Швеция сыбайлас жемқорлыққа белшесінен батқан ел болып табылды [6]. Бірақ та саяси элитаның елді толықтай модернизациялау туралы стратегиялық шешімі қабылданғаннан кейін шенеуніктердің меркантилді ойларын толықтай жоққа шығаруға бағытталған іс-шаралар әзірленіп және жүзеге асырыла бастады. Мемлекеттік реттеу тыйымдар мен рұқсаттар арқылы емес, адал және жауапты басқару стимулдары — салықтар, жеңілдіктер мен субсидияларға негізделді. Азаматтар үшін мемлекеттік басқарудың ішкі құжаттарымен танысуға жол ашылып, мемлекеттің қалай жұмыс істейтіне түсінгісі келетіндерге мүмкіндік берілді. Ең бастысы, тәуелсіз және нәтижелі сот жүйесі қалыптасты.

Сонымен бірге швед парламенті мен үкіметі шенеуніктер үшін жоғары этикалық стандарттар бекітіп және оны орындатуға күш салды. Небары бірнеше жылдан кейін мемлекеттік бюрократия арасында адалдық беделді нормаға айналды. Шенеуніктердің еңбекақысы басында жұмысшылардың жалақысынан 12–15 есе көп болған. Алайда ел үкіметінің мақсатты әрекетінің барысында бұл айырмашылық екі есеге төмендеді. Бүгінде Швеция сыбайлас жемқорлық деңгейі өте төмен елдердің бірі.

Швецияда сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұруда шіркеу мен қоғамдық пікір үлкен орын алады. Сол арқылы бұл елде аз уақытта өте жоғары табысқа ие болған қандай да болмасын бизнесменге немесе шығыстары табысынан әлдеқайда жоғары шенеунікке күдікпен қарайды. Қоғамдық пікір бұл бизнесменді оқшауландырып, сондықтан оған бизнесте де, күнделікті тіршілікте де сенімсіздік білдіре бастайды. Және қоғамдық пікір бұндай шенеунікті қызметтен кетуге мәжбүрлеп, оған мемлекеттік қызметте және жеке бизнесте жұмыс табуға мүмкіндік бермейді. Қоғамдық пікір сыбайлас жемқорлықты, жалпы жеке бизнес пен мемлекеттік қызметтегі «арам пиғылды» сирек құбылысқа айналдырды. Ешқандай заңдық реттеу жолымен немесе тіпті қылмыстық жазалау жолымен де бұндай көрсеткіштерге қол жеткізу мүмкін емес.

1965 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Сингапур сыбайлас жемқорлықтың деңгейі өте жоғары ел болып саналды [7]. Сыбайлас жемқорлықтың белең алғаны сонша, ол адамдардың өмір сүру салтына айналған. Салыстырмалы түрде аз тарихи уақытта, яғни тәуелсіздік алғаннан бастап қазіргі уақытқа дейін, кедей елден жоғары дамыған постиндустриялы елге айналды. Бұл жол 1959 жылы Сингапурдың премьер-министрі Ли Куан Ю жасаған таңдауды жүзеге асыру жолы болып табылады. Дәл осы адам, тұщы су мен құрылыс құмы сырттан әкелінетін портты қаланы, Оңтүстік-Шығыс Азияның қаржы және сауда орталығына айналдыруды көздеді. Бұл үшін сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендету қажет болды. Оны төмендету стратегиясы кешенді түрде жүзеге асты: шенеуніктердің қызметі қатаң реттелді, барлық заңдардағы екі мағыналық жойылып, көптеген рұқсат ету және лицензиялау түрлері алынып тасталды, заңның үстемдігі және заң алдында барлығы тең принципі қалтықсыз жүзеге асырылды, билік органдарының қызметін қарапайымдандырылып, этикалық стандарттардың сақталуы қатаң қадағаланды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрудың орталығы «Сыбайлас жемқорлық оқиғаларын тергеудің тәуелсіз бюросы» болып табылды. Бұл әлемдегі ең бірінші арнайы мамандандырылған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес органы болып табылады. Оған азаматтар мемлекеттік қызметкерлерге қатысты арызданып және шығындарын қайтаруды талап ете алады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы науқан басталған кезде бұл бюро Ли Куан Ю-дың үкімет мүшелеріне және оның жақын туыстарына да қарсы тергеулерді жүргізуге бастамашы болды. Сыбайлас жемқорлықпен ұсталған бірқатар министрлер нақты бас бостандығынан айыру шараларына ұшырады. Бұл әрекеттер арқылы Ли Куан Ю мемлекеттің барлық азаматтарына өз үкіметінде министрлер мен өзге де жауапты тұлғалар, адал және жоғары кәсіби білікті мамандар ғана бола алатынын дәлелдеді. Сыбайлас жемқорлықтың деңгейін төмендеті отырып, Ли Куан Ю сингапурлықтарға аяусыз еңбек пен біліктіліктің әрқашан да жоғары ақыға ие болатынына және жоғары өмір сүру деңгейіне алып келетінін дәлелдеді. Қауіпсіз және жемқорлықтан еркін мемлекеттің бейнесін қалыптастыра отырып, олар экономикаға ішкі және сыртқы инвестицияны көптеп тарту арқылы жоғары экономикалық өрлеуге қол жеткізді. Бірақ та бұл нәтиже сыбайлас жемқорлыққа үнемі қарсы шаралар қабылдағанда ғана қолжетімді. Осы мақсатта Сингапурдың жемқорлыққа қатысты заңнамасы оған жол бермеу үшін жетілдіріліп отырады.

Шығыстағы көршіміз Қытайда кәсіпкердің жеке меншігіне кез келген қол сұғушылық ауыр мемлекеттік қылмыс болып табылады [8]. Кез келген мұндай қол сұғушылық фактісіне полиция немесе басқа да билік органдары тарапынан сылбыр қимыл бұл ауыр қылмысқа болысушылық болып саналады. Жеке меншік құқығы сондай-ақ жеке тұлғалар мен мемлекет арасындағы келісім-шарттардың нормалары мен мерзімдерінің қандай жағдай болмасын өзгерместігі арқылы қорғалады. Қытайда барлық келісімшарттар билік органдарымен қатаң сақталады.

Жеке меншіктің және кәсіпкерліктің нақты мұндай қорғалуы қоғамда жақсы сезіледі. Қытайлықтар кәсіпкерлікпен құлшына айналысып, елге жергілікті билікке сенетін көптеген шетелдік инвесторлар тартылады. Осының барлығы, әрине, Қытайдың жылдам экономикалық өсіміне ықпал етеді.

Көптеген ғасырлар бойы қытай бюрократиясы елдегі ерекше каста болды және қоғамдық игіліктерді уысында ұстады. Өз әлеуметтік жағдайларын жақсартуды ойлаған надан бюрократияның кесірінен Қытай көптеген уақыт бойы дамуда тежеліп қалды. Кадрлық жұмысшының мәртебесі (ганьбу) қоғамда ерекше орын алып, басқаларға қарағанда, жоғары өмір сүру деңгейін қамтамасыз етті. Қытайдағы нарықтық қатынастардың дамуы бюрократтардың жауапты лауазымдарда бола отырып, мемлекеттік ресурстарды реттеу мен бизнесмендерге рұқсат беру құқығын берді. Бұл мүмкіндіктер көптеген қытай шенеуніктерін сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға, мемлекет пен жеке бизнес есебінен заңсыз байытуға итермеледі.

Қазіргі Қытайда билік органдарының және шенеуніктердің жеке бизнеске қысым жасауы төменгі деңгейде. Бұған сыбайлас жемқорлыққа қарсы қытай заңнамасының қаталдығы себепші. Қытай билігі шенеуніктердің жемқорлық әрекеттерін елдің экономикалық дамуына қатер деп анықтауымен байланысты. Және де, олардың ойынша, жемқорлыққа, ең біріншіден, себепші болатын шенеуніктер. Бизнесті қолдаудың тағы бір маңызды факторы шенеуніктердің заңсыз әрекеттерінен олар зардап шегетін болса, мемлекет ол шенеунік үшін шығынның орнын жауып, содан кейін ол шенеуніктің отбасынан, туысқандарынан өндіріп алады.

Бірақ та мемлекет өз шенеуніктерінен өртке қарсы қауіпсіздіктің, санитарлық бақылау және басқа да мемлекеттің бақылаушы қызметтері үшін жауапкершіліктен босатпайды. Егер де мысалға, жеке кәсіпорында өрт бола қалған жағдайда бірінші кезекте осы кәсіпорын үшін жауап беретін инспектор кінәлі деп танылып қатаң жазаға ұшырауы мүмкін. Сондықтан ол инспектор бизнесменді өрт қауіпсіздігі сақталмаған деп санап, бизнесменді оған қарсы әрекет жасауға көндіре алмаса, өртке қарсы құралдарды өз есебінен алуы жиі кездеседі.

Қытайдағы мемлекеттік аппараттың қызметі нәтижесі жүйесі шенеуніктердің қызметінің нәтижелілігін бағалау, қарауындағы жауапты аумақты немесе саланы дамыту көрсеткіштерімен қатаң байланысты, мысалға, экономикалық даму көрсеткіштері, инвестиция тарту деңгейі, экспорт көлемі және т.б. Сонымен бірге атқарған жұмыстары үшін: салған айыппұлдарының көлемі, бюджетке түскен қосымша салықтық түсімдер немесе ашылған қылмыстар үшін ешқандай айтулы мадақтаулар қарастырылмаған. Осылай бола тұра, адал қызмет атқаратын шенеуніктер көптеген жеңілдіктерге және қоғамда абыройға ие. Олар өзі күнделікті қарым-қатынас жасайтын бизнесмендердің өмір сүру деңгейімен бір деңгейде өмір сүреді. Шенеуніктер әлеуметтік жағынан жақсы қамтамасыз етілген: пәтер, балаларға тегін білім, медициналық қызмет, лайықты зейнетақы және т.б. Бұның барлығы Қытайда жақсы бағаланады. Сондықтан да қытай шенеуніктері экономикалық өсімге, ел басшылығы ұсынатын экономикалық қызмет стратегиясын қатаң орындауға мүдделі. Нәтижесінде Қытайда сыбайлас жемқорлық экономикалық салада кең таралса да, ол біздегімен салыстырғанда экономикалық дамуға аз кедергі жасайды.

Бұл салада тәжірибесі қызығушылық білдіретін тағы бір ел — Канада. Әрине, федералдық үкіметінде 450 мың адам жұмыс істейтін бұл елде сыбайлас жемқорлық жоқ деп ешкім кепілдік бере алмайды. Дегенмен де, бұл ел сыбайлас жемқорлықпен күресте жақсы көрсеткіштерге ие. 2003 жылы мемлекеттік қызметтің Этикалық кодексі қабылданған болатын. Бұл кодекске сәйкес шенеунік өзі мемлекеттік қызметке қабылданған 60 күннің ішінде қызметтік міндеттерін атқару барысында мүдделер шиеленісін туындатуы мүмкін әрекеттері, мүліктері, міндеттемелері туралы құпия жазбаша есепті өз министрлігінің жауапты орынбасарына жариялауы тиіс [9].

Шенеунік өз қызметтерін атқару барысында мүдделер қақтығысына әкелетін әрекеттерге жол бермеуі қажет. Егер де қандай да бір шиеленіс орын алған жағдайда, оны қоғамдық мүдде пайдасына шешуі тиіс. Ол өз қызметі барысында сыйлықтың кез келген түрін алуына тыйым салынған. Өз кәсіби қызметін аяқтаған жағдайда, мемлекеттік қызметтен соң қандай кәсіппен айналысатынын және

жеке компаниялардан жұмысқа орналасу бойынша қандай ұсыныстар түскенін және қабылданған шешім туралы жазбаша құпия есеп беруі тиіс. Кодекске сәйкес мемлекеттік қызметтен босаған қызметкер бір жыл ішінде бұрынғы қызмет барысында кейінгі жылда жұмыс істеген жеке компанияның директорлар кеңесіне тағайындалуға келісімін беруіне, мемлекеттік органдармен қарым-қатынаста жеке фирманың мүддесін қорғауға және бұрынғы қызмет барысында ие болған қызметтік ақпарат бойынша кімді болмасын ақпараттандыруға тыйым салынған.

Нидерланды да сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте келесі шарттарды басшылыққа алады [10]:

- сыбайлас жемқорлыққа бейім мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарда мен де мониторинг жүйесін енгізу және осы жерлерде қызмет ететіндерді қатаң бақылап отыру;
- сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жазалау жүйесі — бұл мемлекеттік ұйымдарда жұмыс істеуге қатаң тыйым салуды және мемлекеттік қызмет ұсынатын барлық әлеуметтік жеңілдіктерінен айыруды көздейді;
- лауазымдық тұлғаның жағымды әрекетін көтермелеу жүйесі — шенеунікке өз қызметін тиімді де адал орындауы үшін материалдық тұрғысынан да, адамгершілік тұрғысынан да жағдай жасау;
- арнайы полиция типіндегі сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі мемлекеттік қауіпсіздік жүйесі.

Жемқорлыққа қарсы әр мемлекеттің өзінің күресу жолы, әдісі, тәсілі бар. Ал басқа жағынан қарасақ, көптеген мемлекеттердің сарапшылары біркелкі ережелер нормаларын қолдану керек деп ұсыныс жасайды. Тіпті, жалпыұлттық тәртіп әдептілігін қалыптастыру қажет дейді. Осы орайда 1995 жылы Ұлыбританияда Нолан Комиссиясы 7 қағида қабылдады:

1. Риясыздық. Лауазымды қызметкерлер қоғамдық мүддені жоғары ескере отырып, шешім қабылдайды.

2. Сатылмастық. Лауазымды қызметкерлердің өздерін басқа бір адамдарға не ұйымдарға қаржылық тәуелділік жағдайына қоймағаны дұрыс.

3. Әділдік. Жоғары қызметке тағайындау, келісімшарт жасау, марапаттау мәселелері бойынша шешім қабылдағанда лауазымды қызметкерлер үміткердің кәсіби қабілеттерін, іскерлігін ескеруі тиіс.

4. Есептілік. Лауазымды қызметкерлер қоғамның алдында өздерінің істеген ісі, қабылдаған шешімдері бойынша есеп беріп отыруы керек.

5. Ашықтық. Лауазымды қызметкерлердің шешімдері мен істері қоғамға ашық болуы тиіс. Әр шешім дәйектеліп отыруға міндетті.

6. Арды, абыройды сақтаушылық. Лауазымды қызметкерлер өздерінің мүдделері туралы ашық айтып, егер де осы мүдделері олардың істеген жұмысына қайшылық келтірсе, қоғамның пайдасына сай шешімге келуге тиісті.

7. Басшылық. Лауазымды қызметкерлер осы аталған қағидаларды қолдана отырып, басшылықты орындап, өзінің дұрыс істерімен, мінез-құлқымен үлгі көрсетіп отыруға міндетті [11].

Көпшілік елдердің тәжірибесінен байқағанымыздай, сыбайлас жемқорлықпен қарсы күресте азаматтық қоғам институттарының — саяси партиялар, мемлекеттік емес ұйымдар, қоғамдық ұйымдар мен жекелеген саясаткерлер институттары ерекше орын алады. Бұл институттар мемлекеттік органдарға жемқорлықпен қарсы күресте көмектесіп қана қоймай, кейде бұл органдар қоғамдық саладағы жемқорлық фактілерін «байқамаған» жағдайда олардың осы бағыттағы қызметін де атқарады. Азаматтық қоғам институттары сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметіне мысал ретінде «Транспаренси Интернешнл» ұйымының ұлттық бөлімшелерінің жұмысын келтіруге болады. Бұл бөлімшелер әлемнің 80-нен астам елдерінде белсенді жұмыс істейді, соның ішінде Қазақстанда, Әзербайжанда, Латвияда, Литвада, Молдовада, Ресейде және Эстонияда.

Сонымен бірге азаматтық қоғам институттарының сыбайлас жемқорлыққа қатысты жұмысы, әсіресе өтпелі кезеңдегі және дамушы елдерде толыққанды дами алмауда. Бұны келесі жағдайлармен түсіндіруге болады:

- біріншіден, барлық елдерде мемлекеттік органдар жемқорлыққа қарсы іс-шараларды жүзеге асырғанда азаматтық қоғам институттарын қатыстырмайды;
- екіншіден, бірқатар елдерде азаматтық қоғам институттары сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттің бекітілген заңдық мүмкіндіктері мен тетіктеріне ие емес;

– үшіншіден, сыбайлас жемқорлық белең алған елдерде аз санды сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоғамдық ұйымдардың қызметі азаматтық және саяси белсенділігінің, саяси және құқықтық мәдениеттің төмен деңгейіне байланысты қолдау таппайды.

Сондықтан да, қандай да болмасын мемлекеттегі жемқорлыққа қатысты саясатты оңтайлы жүзеге асырудың алғышарттары, біріншіден, мемлекеттік органдардың өзара реттелген жұмысы және, екіншіден, бұл органдардың азаматтық қоғам институттарымен тұрақты ықпалдастығы болып табылады.

Байқағанымыздай, шетел мемлекеттерінде жемқорлыққа қарсы саясат сол елдің әлеуметтік және экономикалық жағдайына, мәдени құндылықтарына және азаматтық қоғам институттарының даму деңгейіне байланысты әр түрлі болып келді. Осы елдердегі сыбайлас жемқорлықтың көріністеріне талдау жасау Қазақстан үшін өте қажет. Бұл талдау сыбайлас жемқорлыққа қарсы озық ұлттық стратегияны жасауға көмектеседі.

Біріншіден, сыбайлас жемқорлықпен күреске бағытталған мемлекеттің жоғарғы басшысының күшті саяси жігері және соның негізінде құрылған мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық сипаттағы сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат.

Екіншіден, мемлекеттік әкімшілік жүйесінің бәріне азаматтық қоғам жағынан ұйымдастырылған әлеуметтік бақылау және құқық бұзушылардың қылмыс жөнінде іс қозғау мүмкіндігімен қамтамасыз ету.

Үшіншіден, билік жүргізуге ие тұлғалардың, мемлекеттік қызметкерлердің қызметінің тазалығы жөніндегі мониторингті жүзеге асыруы, тәуелсіз органдардың алдында қатаң есеп беруі.

Төртіншіден, және ең бастысы, сыбайлас жемқорлыққа қатысты қоғамдық пікірдің ымырасыздығын қалыптастыру бұл бағыттағы саясаттың негізі болуға тиіс.

Осы қағидаларды сақтау ұлттық сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың мықты негізі болады деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Индекс восприятия коррупции «Транспаренси Интернешнл» // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://www.transparency.org.ru/indeks-vospriiatiia-korruptcii/blog>
- 2 Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011–2015 жылдарға арналған салалық бағдарламаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 31 наурыздағы № 308 Қаулысы (2012.28.06. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000308>
- 3 Шулембаева Р. С учетом мирового опыта // Казахстанская правда. — 2014. — № 3. — С. 2.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2050 Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://www.akorda.kz/kz/category/gos_programmi_razvitiya
- 5 Богарников И.В. Зарубежный опыт противодействия коррупции // Государственная власть и местное самоуправление. — 2008. — № 9. — С. 17,18.
- 6 Селина М. Борьба с коррупцией с оглядкой на зарубежный опыт // Новое поколение. — 2011. — № 45. — С. 4, 5.
- 7 Шимшиков Ж.Е. Мировой опыт деятельности специализированных антикоррупционных органов и вероятность его применения в Казахстане // Транзитная экономика. — 2013. — № 4. — С. 77.
- 8 Невейкин В. Уроки китайского // Новая газета. — 2011. — № 4. — С. 5.
- 9 Демчук А.Л., Соколова В.И. Канада: новые механизмы борьбы с коррупцией // США. Канада: экономика, политика, культура. — 2010. — № 5. — С. 46.
- 10 Құттаяқов Ш. Қазаннан қақпақ кетсе... Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы ой-толғамдар. — Астана: Елорда, 2000. — 54-б.
- 11 Основы противодействия коррупции // Науч. ред. С.В.Максимова. — М.: Спарк, 2000. — С. 47, 48.

Е.Т.Жумагулов

Политика противодействия коррупции: международный опыт и Казахстан

В статье рассмотрена одна из актуальных проблем современного общества — коррупция. Исследован опыт мировых стран, достигших положительных результатов в политике противодействия коррупции, которая является угрозой национальной безопасности государства. Обоснована концепция использования опыта мировых стран с учетом специфических особенностей нашего общества. Положительные продвижения в этом вопросе особенно важны для страны, целью которой является вхождение в число развитых передовых стран.

International experience and Kazakhstan: politics of counteraction against corruption

In this article an author examines- corruption, one of major problems of modern society. Investigate experience of world countries which attained positive results in politics, counteraction against corruption, that threaten to national safety of the state. Also, we can find in this article grounded conception of using experience of world countries, taking into account the specific features of our society. Positive achievements in this politics are especially important, for country that aims to be among the most developed countries.

References

- 1 Index of corruption perception Transparency international // [ER]. Access mode: <http://www.transparency.org.ru/indeks-vospriiatiiia-korruptcii/blog>
- 2 Programs of the Republic of Kazakhstan «Against corruption» to 2011–2015 ratified by the government of Kazakhstan on march 31.03.2011. Decree № 308 (by changes and additions from 2012.28.06) // [ER]. Access mode: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000308>
- 3 Shulembayeva R. *Kazakhstanskaya pravda*, 2014, 3, p. 2.
- 4 Nazarbayev N.A. «Kazakhstan – 2050» strategy. Political direction of the state. Message of the President to the people of Kazakhstan // [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/kz/category/gos_programmi_razvitiya
- 5 Bogarnikov I.V. *Gosudarstvennaja vlast' i mestnoe samoupravlenie*, 2008, 9, p. 17–18.
- 6 Selina M. *Novoe pokolenie*, 2011, 45, p. 4–5.
- 7 Shimshikov Zh.Ye. *Tranzitnaja ekonomika*, 2013, 4, p. 77.
- 8 Neveikin V. *Novaya gazeta*, 2011, 4, p. 5.
- 9 Demchuk A.L., Sokolova V.I. *SSHA. Kanada: ekonomika, politika, kul'tura*, 2010, 5, p. 46.
- 10 Kuttyayakov Sh. *Reflections about fight against a corruption*, Astana: Elorda, 2000, p. 152.
- 11 Scientific editor S.V.Maksimova *Principles of counteraction against corruption*, Moscow: Spark, 2000, p. 47, 48.

UDC 903'18 (574)

G.K.Ualieva, S.B.Ixanov

Y.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: Gulmi87@mail.ru)

The archaeological research of medieval settlement of Aktobe (Laeti)

This article describes the medieval settlement Aktobe (Laet), which existed in XIII–XIV centuries on the caravan ways in period of Golden Horde. Aktobe settlement represents a major scientific and historical interest, as it is the whole craft complex. The authors consider the history of medieval history settlement Aktobe (Laet) with a new perspective, which played a major role in the development of mankind, using various sources of information and historians, archaeologists and researchers, as well as materials of archaeological excavations. With thus one of the main study are works on architecture and culture of the city, the definition of its economic status, the definition of its yesterday's stories on the way to the development of today's civilization.

Key words: Golden Horde, settlement, Middle Ages, archeology, West Kazakhstan, expedition, Institute of Archaeology, Academy of Sciences, Central Asia.

Medieval settlements are located in Atyrau, Aktobe tract 2 km north of the village Tendyk. The ancient city of Aktobe represents the remains of the Golden handicraft village emerged and existed in the XII — HIY centuries on the caravan route from the Lower Volga region in Central Asia. The character of findings shows that the settlement existed workshops for manufacturing of metal, glass, iron, bones, jewelry shops that catered to pass through settlement trade caravans. The settlement died, probably due to an increase of the sea level in XIV century. It was worth the high flanged flooded waters of the river Ural. First archaeological

survey in the settlement Aktobe was conducted by M.S.Merschiev in 1965 [1; 153 -161]. Systematic excavations started in Mid-Volga expedition of the Institute of Archaeology in 1974 (SVAE) USSR Academy of Sciences under the direction of L.L.Galkina. They were conducted in 1975, 1976., 1977 Volga-Ural expedition of the Institute of Archaeology of the SSR (VUAE) 1981 and 1983 by the open list, issued by the Institute of History, Archaeology and Ethnography of Kazakh SSR to the name of Galkin L.L.Collections from the settlement are stored in Atyrau regional history museum [2].

In 1990–1991 excavations continued West Kazakhstan archaeological expedition (WKAE) under the leadership of Z.Samasheva [3]. Part of the settlement Aktobe (area 30x50 m) completely destroyed during the construction of the TV station «Orbita», located 500 meters south- east of it.

Ancient city of Aktobe area of 200x80 m has a unique preservation of the cultural layer. It was not damaged by late diggings, since a long time was under water during the high state under the Caspian Sea. It dried out in the 50s of XX century. Since drying settlement actively began to collapse. It is trampling by livestock; cultural layer disturbed dirt roads paved spontaneously through it. Cultural layer capacity of 0.15 to 60 cm, consists of forests with abundant inclusion of animal bones, pottery fragments. Thanks to a long stay underwater cultural layer has a dense structure. A characteristic feature in the settlement is a relatively good safety plan estates ancient settlement, the walls of which are clearly visible on the surface. Slight cultural layer of the wall is broken with later burials, which, however, do not damage the integrity of this archaeological complex.

All materials on the site of ancient settlement Aktobe (Laeti) have not been published as they are in archives. Several articles and notes of L.L.Galkin and V.K.Afanasiev were published [4; 215]. By the definition of L.L.Galkin the city in XIV was called «Laeti» from the map of Italian traveler Pizzigani.

The medieval village is located on the small hill of 1.2 m above the surrounding flat steppe. Settlement area is a loose surfaced salt-marsh abundantly strewn with fragments of ceramic, metal slag, and crushed animal bones. It has a brick-orange hue unlike the grayish-yellow surface surrounding takyr and saline willow tits. Settlement area is almost completely devoid of vegetation, except for minor areas it is occupied with sand dunes on which low vegetation of semi-desert flora grows. The same vegetation covered the neighborhood of the settlement.

Settlement is known in science under two names. In archaeological map of Kazakhstan it is called settlement Ak-tobe near Guryev [5; 137]. Surveyed in 1965 settlement M.S.Merschiev calls it — the settlement near the village Tedyk. In that year, by M.S.Merschiev was recorded two settlements located at a distance of 400 m from each other along the right bank sai Sokol [5; 154]. Currently second northeastern village destroyed during the construction television system «Orbit». The same danger exists for the described settlement. It is located on the TV station 400 m to the northwest. The current expansion project area includes a large TV station Stepney area of the settlement.

Excavations conducted in Aktobe by Moscow archaeologist L.L.Galkin. In 1975 he dug in the fort 8 premises and 2 burials [6; 513].

Manor I, I.The excavation is located in the southern part of the Ak-Tobe hill. Traced on the surface of raw walls of the estate. Manor is a rectangle of 20.5 mx 11.7 m long sides elongated along the line N — S.The walls are made of raw manor. In some parts used for the construction of adobe brick. On the southern, northern and western sides of the walls were deaf. On the eastern side of the wall had a doorway that led to the main street of the settlement.

Excavations were conducted by stripping facilities. As zero mark excavation adopted on Raw wall in the northwest corner of the excavation.

Placement 1. Access 1 was carried out through the door from the street. Door width 72 cm doorway was arranged in the outer wall of raw building room off the street. 7.20 m length of the wall, from the northern corner of the excavation to the doorway. Its width in different parts of 20 cm, 50 cm, 80 cm height above floor level it remained uneven, in the northern part of it rose by 43 cm, the doorway she had a height of 30 cm above the floor. Right from the doorway to the wall had described rectangular extension, which was placed on the hearth 4. The length of the extension — 120 cm, its width — 70 cm. It was for very clear with the outside. Hearth number 4 located on this annexe round in plan, walls smooth, calcined 2–3 cm diameter at its 50 cm, depth 54 cm from the ground excavation.

As noted above the entrance to the room was through one corridor formed above the wall and the wall running parallel to it indoors. It is lined with adobe bricks 43 cm x 40 cm x 6 cm.

Wall length — 5,90 m, width — 60–50 cm thickness of the wall is composed of mud brick width and raw dubbing on the west side of the wall. Wall height above the floor of the corridor in the northern part — 43 cm, in the southern part — 33 cm

Corridor width of 90 cm — 1, 20 m floor corridor at a depth of — 43 cm between said wall and the outer wall of the northern corridor of the manor had the doorway width — 60 cm. Gender in the doorway at the level of — 3 cm from the zero peg mound. Space rectangular shape in plan 7m x 3,20 m It is limited to the north north wall of the house, built of crude. Its thickness — 50 cm from the west wall of the house from the west, also built of raw and 60–80 cm wide, from the south — room adobe wall 1 limited internal layout of the house, which separated him from the premises 2 and 3. Wall Thickness — 50 cm from the east wall of the room is limited to 1 described above.

Placement 1 can be divided in to two blocks: eastern and western. Eastern is obviously used for commercial purposes. In the southwestern corner of the room above the floor that had a mark — 44 cm, n - shaped raised sufa number 1 to a height of 21 cm from the floor. Sufa width — 23 cm. Sufa was heated by using channels. Flue channels are not completely preserved. Furnace mouth of kan formalized through deification bricks Golden standard 38 cm x 24 cm x 6 cm and set vertically overlapped two bricks which are adjacent to two other brick with two halves. Length of heating channels 97 cm width 18 cm.

With the brazier closes located to the west of it raw platform below-square plan, 90 cm x 90 cm surface even with her brazier. In the northeastern corner of the platform was Ustroń square well with rounded corners 85 cm x 60 cm deep 100 cm its walls are smooth, the bottom is flat. Apparently it was used as a granary. In completing her bones of animals, fish, fragments of red-clay ceramics, bricks. On the north wall of the room was placed in the form of raw extension sufa 50 cm wide, 120 cm above the floor she stood on the surface of 16 cm it was a mark — 35 cm from the zero level. To the west it abuts g -shaped design in terms of raw sugar. Surface is flush with the north wall of the manor and had a mark — 13 cm from the zero level. This design from the south belonged hearth oval in plan, its largest diameter of 70 cm on its bottom depth — 73 cm from the zero level, and — 22 cm from the floor, which had a mark — 51 cm from the zero level.

At 20 cm to west of the hearth room floor 1 had a gentle slope to the level — 1.08 m from the zero peg. This part of the room probably served as one economic goal.

In the southeastern part of the economic department had room area, the surface of which was at a depth of -1.19 m It had dimensions — width 1.35 m, length 1.42 m and stood at 18 cm above the floor of the lowest mark in the west 1 level of the room — from zero to 1.38 peg mound. In the north- western extremity sites were found two holes with a diameter of 8 cm wood residues in them with depth of pits 10 cm from the site. To the west of the site are described in terms of two circular holes with a diameter of 52 cm.

The walls of the pits are straight, the bottom is flat. Diameter hole 1.52 cm, depth — 1.57 m, from the zero peg, 19 cm above the floor 20 cm. Filled with dark brown loam with the inclusion of animals, fragments of red-clay pottery. Diameter hole is 2.60 m, depth from zero peg — 1.62 m, depth from floor level — 24 cm, dark brown loam fill with the inclusion of animal bones, fragments of red-clay pottery.

Filling Area 1 consists of the dam with a capacity of adobe walls — 30 cm below the forest lie loose layer dark brown capacity 25–60 cm with the inclusion of fish bones, pets and fragments of red-clay ceramics. To the south of the room number 1 for adobe wall width of about 50 cm located room number 2. Its dimensions are 3.40 mx 2.50 m bedding in the room has the same character with the room number 1, but no trace of structures does not contain. The depth of the lower level floor of the room number 2 reaches 100 cm from the zero peg mounds. Placement 2 served as economic goals. For the eastern wall 50 cm wide located 3 room numbers. Log out of the room number 2 in room number 3 was not detected.

The placement 3 has the length of 5 m and width of 4, 10 m. along the south wall of his sufa traced at a depth of — 48 cm from the zero peg. Sufa width — 1 m height above floor level — 17 cm on all sufa detected in terms of focus. Its diameter — 40 cm, it deepened in sufa 15 cm from the hearth go along sufa finished and fired channels channel by which sufa heated. Their width 15 cm, depth 7 cm 40 cm from east sufa found round the hearth in terms of diameter 60 cm bottom chamber at a depth of 30 cm from the floor, which has a mark — 39 cm below the modern surface. In completing are the hearth animal bones, fish and fragments of red-clay ceramics. Near the hearth at the southern wall of the room is found smeltery for metal casting.

The west wall of the room, having a width of 10 cm ceramic dish found at a depth of 30 cm (at floor level). At a distance of 1.40 m north of the northern wall sufa number 1 located sufa number 2 having d-shaped in plan. Length sufa stretched along the northern wall of the room is 3.25 m. Width — 1 m, length L-shaped ridge 1.25 m, width — 40 cm sufa rises above the floor level at 20 cm on sufa found similar hearth

hearth sufa number 1. Focal depth from the surface level of sufa — 20 cm. Filling consists of ash: the bones of animals and fish. Depart from the source channel two channels separated by a clay bridge width 20 cm. North channel has a width of 10 cm and depth — 6 cm, the southern channel width of 20 cm and a depth of 8 cm in length and 1.45 m channel 1.35 m respectively. In the corner formed by the brazier and z-shaped appendage found tandoor number 2 — diameter 65 cm, thickness preserved burnt walls 3–4 cm. From inside the walls caused erratic pattern made using sharpened sticks. Tandoor bottom at a depth of — 40 cm from the floor, which is at the edge of the tandoor — 48 cm from the zero peg. In completing of the tandoor are animal bones, fragments of red-clay pottery. Between r-shaped appendage sufa and the southern wall of the room number 3 traced doorway 1.15 m.

To the east of the doorway at a distance of 80 cm is found tandoor number two similar designs with tandoor number 1. Its diameter is 60 cm from the bottom of the floor at a depth of 90 cm. The filling: animal bones, fragments of red-clay pottery. To tandoor on the north side adjacent raw wall, the western edge of which is traced to a distance of 2.20 m this wall forms an angle with the north wall of the room number 3.

The placement 4 is situated to the west from the placement 3 and to the east from the placement 3 and the placement 2. It is rectangular with rounded corners. On the eastern side it has a projection wall width 30 cm it is a continuation of the pit depth of 1.37 m from the zero level of the estate. Pit is rectangular in plan. Its length 1.40 m, width — 80 cm. Bottom deepened its 25 cm above the floor space, which has a mark of 1.08 meters from the zero level. Pit filled with fragments of pottery and bones red-clay animals. In the northwestern corner of the room rose 4 in terms of raw below-square 80 x 60 cm of «step», the surface of which had the mark of 23 cm from the zero level of the estate.

In the filling of the placement 4 were found fragments of gum-state walls, fragments of red-clay pottery and bones of animals.

The floor is flat. Access 4 cannot be traced. For raw power wall about 60 cm to the south of the room are rooms 2, 3, 4, 5, 6, 7. 5 rooms remained considerably worse than described above. It was violated with late diggings. 5 rooms rectangular 5.50 m x 2.50 m, its floor at a depth of 42 cm — 69 cm from the south side of the room 5 traced sufa whose dimensions are not set. She obviously took place along the southern wall of the room 5, and at the time of excavation was flush with this wall. Sufa towered above the floor 10 cm — 28 cm sufa heated by Channel 4. Length of the channel along with the combustion chamber of 3.30 m, width — 60 cm, width 20 cm chimney width walls — 30 cm diameter circular in terms of the combustion chamber — 60 cm mark its bottom — 35 cm from the ground of excavation.

In the middle of the room is open 5 g of raw-shaped wall. Width of the wall — 20 cm above the ground floor of the room and relates to redevelop later to 5. In the northwestern part of oiled enclosure from the outside to the raw rounded platform adjoining the wall was discovered described hearth 5. Its diameter is 60 cm, depth — 55 cm from the zero mark of the excavation. Wall hearth calcined at 2–3 cm filling space 5 in large numbers found bones of sturgeon, animal bones, and fragments of red-clay pottery. In the south-east corner of the east wall of raw wall space 5 which had the mark of 20 cm from the ground excavation was discovered six hearth having a diameter of 60 cm at the bottom of the hearth depth of 45 cm from the ground excavation. Wall calcined at 2–3 cm from the source to the north in terms of subrectangular room (en closure), the bottom of which is located at a depth of 35 cm from the ground excavation, i.e. below the northern wall of oiled enclosure 30 cm. Filling this oiled enclosure: the bones of animals and fish. Login room 5 was not found. To the west of the room for 5 adobes wall width 50–60 cm premises located 6. Surface of the wall 53 has a mark from zero excavation. 6 flat bottom at a depth of 69 cm from the ground excavation, i.e. 16 cm below the level of the walls. The bottom is flat. Filling in the room are fragments of raw walls, fragments red-clay vessels, animal bones.

6 rooms served economic purposes. Access to surviving 6 level has been observed.

To the south of the room 6 for raw wall with a width of about 20 located 7 room is rectangular. Its length 2.80 m, width 1.20–1.40 m. Gender room flat located at a depth of 77 cm from the zero peg excavation. There were bones of animals in the filling of the room. The placement served to economic aims.

Area 8 is located south of the room 5 has a rectangular shape in plan is focused on the long sides of the line NS. Length is 4.20 m, width is 3.30 m, and the floor level had a mark — 65 cm from the zero level of the excavation. In the south-eastern corner of the room found a doorway leading to the main street of the village. Its width of 2 m in the western wall of the room had a raw passage width of 60 cm, leading to the courtyard of the estate. In the center of the room stood a raw area rectangular in plan with rounded the northern part. Platform length is 1.80 m, width is 1 m surface of the site was a mark — 42 cm from the ground excavation. It had risen to 23 cm above the floor of the room.

In the northern part of the platform was located 7 hearth, oval in plan. Its diameter is 40 cm walls calcined at 2–3 cm depth of focus — 53 cm from the ground excavation. In completing the premises met 8 bones of animals, fish, red-clay pottery fragments. To the south of the room 8 for raw wall width 50–60 cm premises located 9 bounded to the south and east exterior walls of the estate. To the west it is bounded raw wall width of 60 cm and in the south-west corner having a width of 1.20 m from the north-western corner of the room departs 9 g-shaped extension that southern wall almost adjusted to the southern wall of the room.

Thus was built in subrectangular plans to close. Its walls were at a height of 60 cm — 63 cm depth of the floor mark — 96 cm — 1 m, i.e. wall rose by 30–40 cm above the floor. Hutch was completely filled with the bones and scales of large sturgeon. He obviously was a place of storage for the future of fish harvested. Bins outside the room had floor mark 9 — 85 cm Here filling consisted of fragments of adobe walls, fragments of red-clay pottery are closer to the floor layer of fish scales and bones of sturgeon similar filling the coffers. In general, space 9 as seen from the character finds it served as economic goals. Access is not tracked. To the west of rooms 8 and 9 was located courtyard manor. It is subrectangular in terms of 8 mx 6 m from the south wall of limited foreign raw estates, with a width of about 50 cm from the western side of the outer wall raw manor same width survived much worse. In the northwestern corner of the courtyard manor is almost completely destroyed. Courtyard floor was flat, sloping slightly to the south surface marks — 94 cm in the northern part and 1 m, 1.03 m, in the southern part. Filling is fragments adobe walls, fragments red-clay pottery, animal bones, and fish. On the territory of the court later found two burials committed after the destruction of the settlement and probably dating from the fifteenth century.

Burial 1 is located in the northeastern part of the yard. It is found on raw socket towering at 30 cm above the floor of the yard. Dimensions base 3, 80 m x 2, 70 m. This is obviously collapsed and raw corroded burial tomb — mazar.

Buried — man lying in a narrow gravel pit length of 1.60 m, width — 50 cm, depth — 40 cm from the ground excavation. He lay stretched out on his back, his head is oriented to the west, the front part of the skull to turn south. Arms along the body, the left leg is extended, the right bent at the knee and slightly raised. The burial ceremony is Muslim. Things were found.

Burial 2 is located at the western wall of the court on the same manor raw socket, which is a remnant of the same raw mazar. Its dimensions are: length — 2 m, width — 1 m

Buried was laid in the grave as one in a narrow gravel pit, the bottom of which was a mark — 1 m from the excavation. Pit length of 1.70 m, width — 50 cm from the deceased remained only leg bones, the position which allows us to conclude that the deceased was laid stretched out on his back, his head is oriented to the west. Burial was committed by Muslim ceremony.

In the north-western corner of the yard when cleaning were found the fragments red-clay vessel, which took the form water bird [6; 415].

It should be noted that dwellings with hearths and heated kans, the sufas were located in the eastern part of the estate adjoining the main street of the village. The western room manor was usually used for economic purposes. In the settlement raised extensive lifting material presented red-clay and glazed ceramics, glassware, lead and bone carvings, ceramic molds, copper and gold coin, gold coin coinage belonging to Khorezm era of the Golden Horde.

The settlement is of considerable interest as a full-time of Golden Horde archaeological complex is not disturbed by later diggings, except erection of burial structures in the fifteenth century, however that does not violate the idea of the monument of the Golden Horde in general. Artisans village was destroyed in the late XIV century by Timur troops during his campaign against the kuman centers of Golden Horde.

Ancient city of Aktobe is a large scientific-historical interest as a whole craft complex. Excavations will give information of its settlement, ethnicity of its population. The material of the monument allows in general expect that the settlement existed in XIII–XIV centuries, settling in one day–caravan going from Saraichik on the way from Central Asia to the Volga region.

References

- 1 Mershchiev M.S. Settlement of XIII–XV centuries in Western Kazakhstan // Culture ancient pastoralists and farmers in Kazakhstan, Alma-Ata, 1969, p. 153–161.
- 2 Municipal State Enterprise of Treasury «The historical and archaeological center of Atyrau region»: The report about works of Volga-Ural expedition of institute of archaeology of AS USSR in 1981 in Guryev region of Kazakh SSR, Atyrau, 1991, p.177.

- 3 The State inspectorate on protection of historic heritage, restoration and usage of Atyrau region: The report of WKAE - 1990, 1991 j, Atyrau, 1991, p. 177.
- 4 Galkin L.L. The study of Golden Horde city Laeti // Archaeological discoveries in 1977, Moscow, 1978, p. 511.
- 5 Archaeological Map of Kazakhstan / Registry, Alma-Ata: Publisher Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960, 1941, p. 488.
- 6 Afanasyev V.K., Bisenov S.B., Galkin L.L. Work in Western Kazakhstan // Archaeological discoveries of 1975, Moscow: Nauka, 1976, p. 513–514 (About excavations of settlement of Ak-Tobe near Guryev (– P. 513) and ancient city of Saraychik (P. 514).

Г.К.Уәлиева, С.Б.Ихсанов

Ортағасырлық Ақтөбе (Лаэти) қалашығының археологиялық зерттелуі

Мақалада Алтын Орда кезеңіндегі керуен жолдың бойында XIII–XIV ғасырларда өмір сүрген Ақтөбе (Лаэти) қаласының археологиялық тұрғыдан зерттелуі қарастырылды. Ақтөбе қалашығының орны тұтас қолөнершілік кешен орталығы болғандықтан, үлкен ғылыми-тарихи қызығушылық тудырады. Авторлар Ақтөбе (Лаэти) қаласының ерте ортағасырдан басталатын тарихын адамзат дамуында маңызды роль атқаратын қалалар жүйесінің тарихын зерттеу ісінің құрамдас бағыты ретінде, тың дерек көздері негізінде, тарихшы, археолог-зерттеушілердің мәліметтерін, археологиялық қазба жұмысы нәтижелерін сараптау арқылы жаңа көзқарастар тұрғысынан талдайды. Соның негізінде қаланың сәулеті мен мәдениеті, экономикалық кескін-келбетін анықтау, кешегі тарихты бүгінгі таным-санамен бағамдау жолында жұмыстар жүргізу негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Г.К.Уалиева, С.Б.Ихсанов

Археологические исследования средневекового городища Актөбе (Лаэти)

В статье описывается средневековое городище Актөбе (Лаэти), которое существовало в XIII–XIV вв. и находилось на караванном пути в период Золотой Орды. Городище Актөбе представляет собой большой научно-исторический интерес, так как является цельным ремесленным комплексом. Авторы, используя различные источники и сведения историков, археологов-исследователей, а также материалы археологических раскопок, средневековую историю городища Актөбе (Лаэти), сыгравшую особую роль в развитии человечества, рассматривают с новой точки зрения. Исследованы проблемы архитектуры и культуры города, дана оценка его экономического состояния, определена роль вчерашней истории на пути к сегодняшнему развитию цивилизации.

Список литературы

- 1 Мерциев М.С. Поселение XIII–XV веков в Западном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. — Алма-Ата, 1969. — С. 153–161.
- 2 «Атырау облыстық тарих және археология орталығы» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны: отчет о работах Волго-Уральской экспедиции Института археологии АН СССР в 1981 г. в Гурьевской области Казахской ССР. — Гурьев, 1981. Инв. № 7.
- 3 Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы: отчет ЗКАЭ–1990. 1991 г. — Атырау, 1991. — 177 с.
- 4 Галкин Л.Л. Исследование Золотоордынского города Лаэти // Археологические открытия 1977 г. — М., 1978. — С. 511.
- 5 Археологическая карта Казахстана // Реестр. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1960. — 488 с.
- 6 Афанасьев В.К., Бисенов С.Б., Галкин Л.Л. Работы в Западном Казахстане // Археологические открытия 1975 года. — М.: Наука, 1976. — С. 513–514 (О раскопках поселения Ак-Тобе близ Гурьева (С. 513) и городища Сарайчик (С. 514).

Н.В.Степаненко

Казахско-Российский международный университет, Актобе (E-mail: sima101958@mail.ru)

Положение польских спецпоселенцев в Казахстане в послевоенный период

В статье говорится о польских спецпоселенцах, оставшихся на территории Казахстана после подписания советско-польского соглашения от 6 июля 1945 г. Указаны основные причины, по которым польские спецпоселенцы не могли депортировать на родину. На примере Кокчетавской области, как самой густо населённой в послевоенный период, представлена работа по вовлечению польских спецпоселенцев в общественную жизнь Казахстана. Автор обращает внимание на то, что оставшиеся после реэвакуации поляки составили польское население Казахстана, и до 1956 г. их положение определялось постановлением СНК от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев».

Ключевые слова: польские спецпоселенцы, реэвакуация, режим спецпоселения, спецкомендатуры, занятость, Кокчетавская область, целина, паспортизация, перепись, диаспора.

6 июля 1945 г. было подписано советско-польское соглашение, согласно которому все бывшие польские граждане, имевшие польское гражданство до 17 сентября 1939 г., получили право на возвращение в Польшу. В соответствии с постановлением СНК СССР от 29 ноября 1945 г. за № 791–121сс в КазССР была организована комиссия по переселению бывших польских граждан на родину. В комиссию были включены: заместитель председателя СНК КазССР А.П.Заговельев (председатель), сотрудник НКВД КазССР П.П.Белюков, прокурор КазССР А.П.Чурбанов, сотрудник НКГБ КазССР Н. П. Володин [1; л. 156]. В областях Казахстана создавались отделы, куда желающие реэвакуироваться должны были написать заявление о выходе из советского гражданства. Согласно сведениям НКВД КазССР, на 7 января 1946 г. всего по республике было принято 35 512 заявлений, передано на рассмотрение комиссии 19 210 заявлений, рассмотрено 15 703 заявления [2; л. 32].

С января 1946 г. началась массовая реэвакуация, сопровождаемая торжественными проводами, так как многие поляки обзавелись в изгнании друзьями и знакомыми. Реэвакуация была хорошо организована. Перед отъездом проводился медосмотр, были сделаны прививки против брюшного тифа и оспы и произведена санобработка людей и вещей. В целом относительно быстрые темпы реэвакуации привели к тому, что к весне 1946 г. основная масса поляков, депортированных в 1940–1941 гг., выехала на родину.

По итоговым данным, на июнь 1946 г. из 55 177 поляков, учтенных в 16 областях Казахстана, в Польшу было отправлено 52 292 человека. [2; л. 24].

В октябре 1947 г. Министерство просвещения КазССР приняло решение об отправке оставшихся в детских домах и на поселении у граждан польских детей. Сборным пунктом для отправки был определён Чкаловский специализированный детский дом, находившийся на станции Чкаловская Московской области Щелковского района [3; л. 154]. В январе 1951 г. в Польшу были отправлены подростки, достигшие 18 лет, на которых имелись запросы о возвращении в Польшу, а в ноябре 1951 г. были отправлены последние пять человек детей, желавших выехать на родину [4, л. 83]. Подростки, достигшие 14 лет, не желавшие выехать в Польшу и написавшие соответствующее заявление, отправке не подлежали.

Оставшиеся после проведения реэвакуации поляки вошли в состав польского населения Казахстана, сформированного в послевоенный период. К ним следует добавить военнотружеников 1-й и 2-й армий Войска Польского из числа бывших ссыльных, вернувшихся в СССР за семьями, но права на выезд в Польшу так и не получивших. На высланных в 1936 г. поляков соглашение о реэвакуации вообще не распространялось. Все они в совокупности составили польское население Казахстана на начало 50-х годов XX в. Надо отметить, что положение их, как и спецпереселенцев других национальностей, еще целое десятилетие определялось постановлением СНК от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев», ограничивавшим не только свободу передвижения, но и возможность получения образования и хорошей работы.

Занятость спецпоселенцев в 1950-е гг. можно проследить, основываясь на документальном фонде 708 Архива Президента Республики Казахстан по Кокчетавской области, которая являлась районом компактного проживания поляков-спецпоселенцев. Согласно информационной справке по Кок-

четавской области, на начало 1950 г. большую часть поляков области составляли поляки-выселенцы 1936 г. — 5411 семей, или 19 517 человек. Учтено трудоспособных 6763 человека, из них 328 подростков, и 279 человек нетрудоустроенных. Дети школьного возраста — 4593 человека, из них в школе не учились 1050 человек [5; л. 24–27]. Обкомы КП (б) К и райкомы партии принимали меры по устройству спецпоселенцев и усилению массово-воспитательной работы с целью привлечения их к работе в колхозах, совхозах, МТС, которые в послевоенный период испытывали нехватку рабочих рук.

В 1951 г. в отчетах о выполнении постановления ЦК КП (б) Казахстана от 20 февраля 1951 г. «О работе среди спецпоселенцев по Кокчетавской области» указывалось, что поляки-спецпоселенцы, в основном расселенные по Келлеровскому, Красноармейскому, Чкаловскому и Айыртаускому районам области, привлечены для работы в сельских советах, работали бригадирами полевых и тракторных бригад, заведующими ферм колхозного животноводства, шоферами, трактористами и комбайнерами.

В 1951 г. Лобановская школа механизации сельского хозяйства Арык-Балыкского района подготовила и выпустила 147 специалистов сельского хозяйства: комбайнеров — 50 человек, поляков среди них 17; трактористов — 97 человек, поляков среди них 13. В отчете также указывалось, что местные партийные и советские организации широко популяризировали лучших передовиков производства среди спецпоселенцев. Так, «комбайнеру Красноармейского МТС т. Женскому Иосифу Адольфовичу 21 августа присвоено звание Героя Социалистического Труда за достижение высоких показателей на уборке урожая в 1950 г.» [6, л. 155].

Передовая часть спецпоселенцев была охвачена социалистическим соревнованием. В приведенной отчетной справке говорится, что «Островский Владимир, работая кузнецом Алабатинского мясо-совхоза, дневную норму выполняет на 222 %, Синявский Константин — машинист К-6 с начала сенокоса скосил 515 га, за пятидневку — 124 га» [6, л. 163]. В ней также приводятся сведения о спецпоселенцах-поляках — награжденных работников сельского хозяйства по Чкаловскому району Кокчетавской области: председатели колхозов — всего 10 человек, награжден 1 человек; работники МТС — всего 426 человек, награждено 8 человек; комбайнеры — всего 66 человек, награждено 11 человек; трактористы — всего 130 человек, награжден 1 человек; сельхозотдел с участками — всего 28 человек, награжден 1 человек; ветработники — всего 13 человек, награжден 1 человек; рабочие совхоза — всего 127 человек, награжден 1 человек.

Согласно документу, из 3966 поляков-спецпоселенцев Чкаловского района 24-м было присвоено звание Героя Социалистического Труда [6, л. 95]. Здесь необходимо отметить, что Чкаловский район Кокчетавской области на 1952 г. насчитывал самый большой состав спецпоселенцев-поляков — 6412 человек [6, л. 150–154]. Этим объясняется дальнейшее представление Чкаловского района Кокчетавской области в качестве примера положения спецпереселенцев в Казахстане в 50-е годы.

Для просветительской работы со спецпоселенцами в 27 колхозах Кокчетавской области имелось 29 бюджетных культурно-просветительных учреждений, из них 27 изб-читален и 2 сельские библиотеки (Яснополянская и Ново-Гречановская Чкаловского района). Книжный фонд Яснополянской сельской библиотеки составлял 2659 экземпляров книг и Ново-Гречановской — 2680 экземпляров книг. Избы-читальни имели от 300 до 600 экземпляров книг, большая часть литературы на русском языке и лишь небольшое количество на казахском и польском языках. В системе культпросветучреждений работали 30 человек из числа переселенцев-поляков, из них 7 — члены ВЛКСМ и 2 — члены КП (б) К.

Поляки привлекались для руководящей и комсомольской работы. Согласно информации, по Чкаловскому району среди польских активистов работали: секретари комсомольской организации — 11 человек; члены РК ЛКСМК — 4 человека; заведующие избами-читальнями — 13 человек; старшие пионервожатые — 10 человек; председатели колхозов — 1 человек (Ч. И. Башинский — село Ясная Поляна); председатели сельских советов — 6 человек (С. Поплавский, И. Сидорский, Б. Боровский, Г. Янке, И. Дудковский, К. Лисовский — село Ясная Поляна); секретари сельского совета — 6 человек; депутаты сельского совета — 7 человек; агитаторы — 39 человек; руководители агитколлективов — 3 человека [6, л. 94].

Специальным приказом Министерства просвещения КазССР под особый контроль была взята работа с учителями-спецпоселенцами, которые были освобождены от преподавания гуманитарных дисциплин. Данная категория активно была охвачена политехучебой в системе политехпросвещения.

По Чкаловскому району к 1952 г. в системе просвещения района работало 119 поляков, а именно: аппарат районо — 3 человека; директора школ — 5 человек; завучи школ — 5 человек; заведующие начальной школой — 4 человека; учителя — 102 человека. Все учителя имели образование: 20 человек — высшее, 28 — незаконченное высшее, 45 — среднее и 9 человек — незаконченное среднее образование. Всего по Кокчетавской области числились 224 учителя-поляка. Работали они учителями математики, физики, химии, рисования или были учителями начальных классов [6, л. 88].

В 50-е годы среди поляков проводилась активная антирелигиозная политика. В отчетах по областям сообщалось, что во всех спецпоселенческих пунктах существуют молитвенные дома, в которых наряду с религиозными обрядами проводится активная антисоветская агитация, отрывающая молодежь от общественной жизни. Активистов религиозных сект наказывали и привлекали к уголовной ответственности по ст. 58 УК РСФСР. Из справки МГБ Кокчетавского обкома КП (б) К: «...Среди поляков и немцев распространен религиозный фанатизм, только в Чкаловском районе области в 14 спецпоселенческих селах есть молитвенные дома. В 1951 г. в селе Калиновка ликвидирована религиозная группа, руководимая Шульцом Адольфом Готлибовичем и Вольским Вильгельмом Августовичем, которые собирали для религиозных обрядов до 30–40 человек, а один раз вывели колхозников на кладбище для молебна до 400 человек. Организаторы арестованы и привлечены к уголовной ответственности по ст. 58 УК РСФСР» [7, л. 15].

Несмотря на проводимую среди поляков агитационную работу, режим спецпоселения они всё же нарушали, что выражалось в несвоевременной явке на контрольную регистрацию без уважительных причин, самовольных отлучках за пределы спецкомендатуры без разрешения РО МГБ. За нарушение режима спецпоселения поляки наказывались в административном порядке штрафами или арестами. Только за 1952 г. зафиксировано 262 случая нарушений режима регистрации: оштрафовано 211 человек, арестован 51 человек [6, л. 140].

Деятельность поляков находилась под строгим идеологическим контролем со стороны МГБ. За антисоветские проявления поляки-спецпоселенцы привлекались к уголовной ответственности и осуждались по ст. 58, ч. 10 УК РСФСР. Приведем выписки из протоколов МГБ по антисоветской деятельности поляков-спецпоселенцев на 1952–1953 гг.:

«Административно ссыльный Чаша Бернольд Аркадьевич, 1906 года рождения, уроженец деревни Тертеж Жлобинского района Гомелевской области, по национальности поляк. Осужденный на 10 лет ИТЛ. Находившийся в ссылке на поселении. После отбывания срока наказания арестован УМГБ КО 11 марта 1952 г. за проведение антисоветской агитации. 19 апреля 1952 г. Кокчетавским областным судом Чаша Б. А. осужден на 10 лет ИТЛ с последующим поражением в правах на 5 лет.

Зарицкая Зофия Петровна, 1928 года рождения, полька, работала старшей пионервожатой в селе Казгородок Энбекшильдерского района. Являясь спецпоселенкой, вела пропаганду и агитацию, возводя клевету на советскую власть. Предсказывала неизбежность изменения существующего строя в СССР. За что 2 августа 1952 г. арестована органами МГБ и осуждена по ст. 58, ч. 10 УК РСФСР на 10 лет ИТЛ и 3 года поражения в правах.

Петровский Мечислав Станиславович, 1915 года рождения, поляк, работал электриком в Кусепской МТС Кокчетавского района. Будучи враждебно настроенным к советской власти, в период 1949–1952 гг. систематически среди рабочих Кусепской МТС проводил антисоветскую агитацию и пропаганду, направленную против мероприятий, проводимых партией и советским правительством, опошляя колхозный строй и условия жизни в СССР, восхваляя строй и порядки в капиталистических странах. За что 14 октября 1953 г. был арестован органами МГБ и привлечен по ст. 58, ч. 10 УК РСФСР на 10 лет ИТЛ с последующим поражением в правах на 5 лет» [6, л. 123, 124].

Продолжая тему борьбы с антисоветской деятельностью поляков, приведем в пример докладные записки начальника госбезопасности по Кокчетавской области подполковника Исмаила Исмамбетова, на основании которых МГБ принимало меры по уголовному наказанию антисоветчиков:

«Спецпоселенец-поляк Осинский Казимир Николаевич, 1890 года рождения, проживающий в колхозе VIII съезд Советов Чкаловского района, восхваляя жизнь при царском режиме, высказывал следующее: «Люди в Советском Союзе эксплуатируются государством».

Спецпоселенец-поляк Вансович Филипп Иванович, 1891 года рождения, проживающий в селе Терновка Красноармейского района, касаясь работы XIX съезда партии, в начале октября с. г. среди других спецпоселенцев говорил: «Весь народ ожидает съезд компартии, но я его не ожидаю, так как съезд для меня ничего хорошего не дает. Скоро будет война в 1952 или в 1953 г., согласно Библии

она продлится 40 дней и советское государство будет разбито, и снова будет такая жизнь, как до революции».

Аналогичное мнение выражает и спецпоселенец-поляк Мозалевский Иосиф Францевич, проживающий в селе Раисовка Рузаевского района Кокчетавской области. Последний высказался: «Нам только дожить до весны этого года, весной будем жить вольно, на свободе, так как Америка, Англия и Франция пойдут войной против СССР и в этой войне одержат победу, а нас освободят от спецпоселения» [6; л. 133].

Тем не менее для нормальной жизнедеятельности спецпоселенцев необходимы были соответствующие условия. Только это могло позволить эффективно проводить среди них массово-политическую работу и использовать их труд на благо государства. 5 июля 1954 г. ЦК КПСС принимает постановление «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев», согласно которому спецпоселенцам, состоявшим на учете и занимавшимся общественно-полезным трудом, предоставлялось право проживания в пределах области республики. Снимались с учета и дети спецпоселенцев старше 16-ти лет, принятые и направленные в учебные заведения. Им разрешалось выезжать к местам учебы в любой пункт страны. В целях широкого привлечения спецпоселенцев к общественно-полезному труду в сельском хозяйстве и в промышленности республики, закрепления их в местах расселения и привлечения к общественно-политической жизни было решено принять меры по трудоустройству всех спецпоселенцев и обеспечению условий для обучения работающим подросткам и детям в вечерних и общеобразовательных школах [8; 90].

В 1954 г. наметился некоторый приток поляков в Казахстан из других регионов СССР, в основном из Белоруссии. Это происходило в рамках многотысячной миграции по всесоюзной программе освоения целинных земель. Причем поляки сыграли заметную роль в освоении целины. Так, например, в Кокчетавской области среди руководителей районного звена (председателей колхозов, работников местных органов власти и т. д.) они составляли довольно значительную часть.

Тогдашняя миграция поляков в Казахстан происходила параллельно со «второй репатриацией», начало которой положило соответствующее советско-польское соглашение от 1957 г., по которому в Польшу «из-за Буга» прибыло довольно значительное число репатриантов. Например, из Караганды в Польшу был отправлен эшелон в составе 10-ти пассажирских и 2-х товарных вагонов с поляками в количестве 437 человек, в т. ч. 50 детей до 16 лет [9, л. 110].

Снятие с поляков режима спецпоселения произошло благодаря постановлению Совета Министров СССР от 17 января 1956 г., в котором была оговорка о том, что «всем полякам, высланным в Казахстан в 1936 г. под расписку, объяснить, что снятие с них ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращения имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвратиться в места, откуда они были высланы» [9, л. 110]. Это постановление окончательно лишило возможности поляков, высланных в Казахстан в 1936 г., вернуться на родину. Связано это было с нежеланием Советской власти потерять добротных хозяев, которыми поляки стали к тому времени. Постановление отменило так называемые комендантуры, но поляки не были официально реабилитированы и продолжали находиться под надзором административных органов до 1960 г.

Несмотря на то, что бывшие польские спецпоселенцы считались полноценными советскими гражданами, большинство их до 1959 г. не имели паспортов. При этом необходимо отметить, что крупномасштабная миграция жителей села в город, проходившая в Казахстане в конце 50-х годов, обусловила необходимость паспортизации поляков, проживавших, в основном, в сельской местности. При паспортизации часть поляков предпочла указать другую славянскую национальность: украинец, белорус, русский, что позволяло им избавиться от позорного клейма «враг народа». Такая «корректировка» национальности, а также смешанные браки (в подавляющем большинстве с представителями других «европейских» национальностей) приводили к тому, что «официальных» поляков становилось всё меньше. В некоторых регионах паспорта полякам были выданы только в 1970-е гг., хотя индивидуальная реабилитация их окончательно завершилась в начале 1960-х гг.

Согласно переписи 1959 г. в Казахстане польская диаспора составляла 53 102 человека. Из них в городах проживали 14 801 человек, в сельской местности — 38 301. Перепись подтверждает, что более компактно поляки расселились в Кокчетавской области — 25 232 человека (47,5 %) и в Северо-Казахстанской — 24 330 человек (45,8 %) [10, с. 11].

Итоги Всесоюзной переписи 1959 г. по областям Казахстана

Области	Численность поляков, чел.	Доля, %
Восточно-Казахстанская	550	1,0
Кокчетавская	25 232	47,5
Северо-Казахстанская	24 330	45,8
Целиноградская	2 990	5,7
Итого:	53 102	100,0

В 1962 г. Управление по репатриации и Уполномоченное правительство ПНР по вопросам репатриации были ликвидированы, после чего «народная» Польша фактически забыла о поляках в СССР. Поляки, оставшиеся на постоянное жительство в Казахстане, составили основу польской диаспоры республики.

Список литературы

- 1 Калишевский М. «Полония» на Востоке: Об истории польской диаспоры в Центральной Азии / М.Калишевский. — М.: Наука, 2009. — 180 с.
- 2 Сведения НКВД КазССР на 7 января 1946 г. о заявках и желающих выйти из советского гражданства / Центр. гос. арх. Респ. Казахстан, ф. р. 1137. оп. 18. д. 139. л. 32.
- 3 Постановление Министерства просвещения КазССР об отправке на родину польских детей, оставшихся в детских домах и на поселении у граждан (окт., 1947) / Центр. гос. арх. Респ. Казахстан, ф. р. 1692. оп. 1. д. 1258. л. 154.
- 4 Сведения о репатриации последних детей поляков на родину / Центр. гос. арх. Респ. Казахстан, ф. р. 1987. оп. 1. д. 45. л. 83.
- 5 Информационная справка ЦК КПК о хозяйственно-трудовом устройстве польских высленцев в Кокчетавской области на 1949 г. / Арх. Президента Респ. Казахстан, ф. 708. оп. 13. д. 203. л. 24–27.
- 6 Отчеты о выполнении постановления ЦК КП (б) КазССР от 20 февр. 1951 г. «О работе среди спецпоселенцев по Кокчетавской области» / Арх. Президента Респ. Казахстан, ф. 708. оп. 16/2. д. 54. л. 88–163.
- 7 Справка МГБ Кокчетавского обкома КП (б) К о привлечении спецпоселенцев-активистов религиозных сект к уголовной ответственности / Арх. Президента Респ. Казахстан, ф. 708. оп. 16/2. д. 54. л. 15.
- 8 Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.): Сб. док. / Сост.: Б.Ж.Абылхожин, Л.Д. Дегитаева. — Алматы: Казахстан, 2000. — 344 с.
- 9 Постановление Совета Министров СССР от 17 янв. 1956 г. и информация о снятии со спецучёта поляков спецпереселенцев / Гос. арх. Караганд. обл. ф. 239. оп. 1. д. 20. л. 110.
- 10 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. — М.: Наука, 1962. — 106 с.

Н.В.Степаненко

Соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстанға арнайы қоныстандырылған поляк халқының жағдайы

Мақалада 6 шілде 1945 жылдың кеңес-поляк келісімге қол қойылғаннан кейін Қазақстан аумағында қалған арнайы қоныстандырылған поляк халқы жайлы айтылған. Өз Отанына қайта алмағаны туралы арнайы қоныстандырылған поляк халқының негізгі себептері көрсетілген. Соғыстан кейінгі кезеңнен кейін Көкшетау облысының ең көп тұрғындары болған поляктарды Қазақстанның қоғамдық өміріне тарту бойынша жұмыстар ұсынылған. Қайта көшіруден қалып қойған поляктар Қазақстан поляк тұрғындарын құраған және 1956 жылға дейін олардың жағдайы 1945 жылдың 8 қаңтарында қабылданған «Арнайы қоныстандырылған жағдайының құқығы туралы» ХКК Қаулысына сәйкес анықталған.

N.V.Stepanenko

Situation of Polish deportees in Kazakhstan in the post-war period

The article refers to the Polish deportees remaining in the territory of Kazakhstan after signing of the Soviet — Polish agreement on July 6, 1945. The main reasons on which the Polish deportees could not be deported to their homeland are specified. By the example of Kokchetav region as the most populated in post-war period presented the work on involvement of Polish deportees in public life of Kazakhstan. The author emphasizes that the Poles left after re-evacuation consisted the Polish population of Kazakhstan and until 1956 their position was determined by the decree of the Council of People's Commissars dated January 8, 1945 «On the legal status of deportees».

References

- 1 Kalishevsky M. «Polonia» in the East: About the history of the Polish diaspora in Central Asia / M.Kalishevsky, M.: Nauka, 2009, p. 180.
- 2 Kazakh SSR NKVD information as of 7 January 1946 on applications and volunteers to get out of Soviet citizenship /Central State Archive of RoK. fond p. 1137. finding aid 18. file 139 l. P. 32.
- 3 Resolution of the Ministry of Education of the Kazakh SSR on sending to homeland of Polish children left in orphanages and in the settlement of the citizens (October, 1947) /Central State Archive of RoK. fond p. 1692. finding aid 1. file 1258. P.154.
- 4 Information about the recent repatriation of Polish children home /Central State Archive of RoK. fond p. 1987. finding aid 1, 45. P. 83.
- 5 Background information of CC CPC about household labor structure of Polish deportees in the Kokchetav region as of 1949y. /Central State Archive of RoK. Fond. 708. finding aid 13. file 203 P. 24–27.
- 6 Reports on the implementation of decisions of the CC CP (b) of the Kazakh SSR as of Feb 20, 1951 «The Work of deportees in the Kokchetav region» /Central State Archive of RoK. fond 708. finding aid 16/2. file 54. P.88–163.
- 7 Statement Kokchetav Ministry of National security of Regional Committee of CP (b) on attracting deportees-activists of religious sects to criminal liability /Central State Archive of RoK. fond. 708. finding aid 16/2. file 54. P.15.
- 8 From the history of Poles in Kazakhstan (1936–1956 yy.) Collection of documents /Comp.: B.Abylhozhin, L.Degitayeva, Almaty: Kazakhstan, 2000, p. 344.
- 9 Decision of the Council of Ministers as of January 17, 1956 and information on the withdrawal from the special registration of Pole settlers /State archive of Karaganda region. fond 239. finding aid 1. file 20. P. 110.
- 10 All-Union Census of 1959. Kazakh SSR, Moscow: Nauka, 1962, p. 106.

ӘОЖ 94 (574)

P.C.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rkarenov@inbox.ru)***Қоңырат тайпасының ғылыми негіздегі шежіресіне қатысты мәселелер**

Мақалада Орта жүздегі іргелі тайпа — Қоңыраттар болып табылатыны дәлелденген. Қоңыраттар тарихы өзінің барлық ерекшеліктерімен және ешкімге ұқсас өзіндік соқпақтарымен қазақ ұлтының тарихын толықтыратыны қарастырылған. Қоңыраттар бабаларының тармақталған тарихы тереңде жатқаны көрсетілген. Тарихымызда зерттеле қоймаған «ақтандық» мәселелер — Орта жүздегі ірі тайпалардың бірі — Қоңыраттардың этникалық тамыры, оның шежіре деректері, қазақ жерінде орналасуының себеп-салдары көптеген тың мәліметтер негізінде баяндалған.

Кілт сөздер: шежіре, қоныстары, тайпа, ұраны, бірлестік, ұрпақтары, тұлғалар, мұра.

Шежіре деректерінде Қоңыраттың шыққан тегі туралы

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып қалдырған шежіресінде Жан Арыстың бәйбішесінен — Дарақожа, одан Қоңырат туған дейді [1].

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Түрік, Қырғыз, Қазақ һәм Хандар шежіресі» атты еңбегінде Қоңыраттар туралы өз пікірін былай білдіреді: «Қытай жазушы Юан-Шу-ми-ши сөзінше, бұрынғы

заманда Ункурлар, яғни Қоңыраттар, Халхе өзенінің Бабиор көліне құйған арада жүрді. Бұлардың да көбі өзбекке қосылып, өзбек атанған» [2].

Әбілғазы баһадүр хан өзінің «Түрік шежіресі» кітабында: «Қиян нәсілінен бір кісі бар еді, оның үш ұлы болды. Үлкені — Жорлық мерген... Жорлық мергеннің Қоңырат атты ұлы бар еді, барша Қоңырат елі соның нәсілінен шықты» [3], — дейді.

Бірқатар зерттеушілер Қоңыраттарды ертедегі Огус-Динлин ұрпағынан таратады. Шығыс мұсылман жазбаларында Қоңыраттар Оғыз ханның алтыншы ұрпағы Теңіз ханнан тарайды. Рашид-ад-Дин, орыс ғалымдары Н.Аристов, Т.Жданко Қоңыраттарды ежелгі Қият тайпасының ұрпағы немесе қияттармен тектес олхонут, хонхират руынан шыққан және ежелден монғол халқының құрамында болған деп есептейді. Қоңыраттардың ертедегі қоныстары Қытай мен Монғолия арасындағы Утаджие аймағында болған. Қоңыраттар туралы алғашқы деректер Лиану және Жин патшалықтары кезіндегі жылнамаларда кездеседі. Лиану және Жин патшалықтары кезінде (XII ғасырда) Қоңыраттар Моңғолия үстіртіндегі ірі тайпалардың бірі болған. Олардың өріс-қоныстары Кереулин өзенінің төменгі ағысы мен Ергуна өзенінің алқабында еді. Қоңыраттардың батысында монғол тайпалары, батыс оңтүстігінде татар тайпалары, шығыс оңтүстігінде Жин патшалығының шекара шегі тұрған [4; 341, 342].

Шежіреші-ғалым Ж.Бейсенбайұлының пайымдауынша, «Қоңырат — Шыңғыс хан заманына дейін-ақ маңайындағы қоңсылас қонған түркі нәсілдес найман, керей, меркіт, монғол (моғол, мыңқол) елдері секілді белгілі тайпалардың бірі болған. Сол дәуірге қатысты деректерде, ол көнеден жеткен аңыздарға сәйкес «алтын аяқтан туылыпты» делінетін ағайынды Жорлық мерген, Қабай шере, Тасбұдай сынды текті тұқымнан тараған ру ретінде сипатталады. Қоңырат — ағайынды үшеудің үлкені Жорлық мергеннің ұлы. Қабай шеренен — Еңкірес, Елқонұт; Тасбұдайдан Қаранұт, Қоңқұлұт деген ұлдар туған. Бұлардың бәрі де XII ғасырға дейін жеке-жеке ру дәрежесіндегі белгілі елдер. Бірақ та бәрі қосылған кезде жолы үлкен Қоңырат атауының төңірегіне ұйысып, түгел «қоңыратпыз» деседі» [5].

Қоңыраттардың ертедегі қоныстары Қытай мен Монғолия арасындағы Утаджие аймағы болған. Ежелден көрші тұрып, монғолдармен жан-жақты тығыз байланыста болған. Олар келе-келе Шыңғыс ханға бағынып, XIII ғасырда монғолдардың батысқа жасаған жойқын жорығына қатысқан.

Осы тарихи оқиғаға байланысты Қоңыраттардың едәуір тобы Қазақстан мен Орта Азияға тұрақтап, қоныс тепті. Олар бұдан былай Дешті Қыпшақтың сол қанаты есебінде Темір әулетіне қарсы күресте Әбілхайыр ханды қолдады. Осындай саяси тартыстар салдарынан Шайбани ханмен бірге ауған Қоңыраттар Хиуа хандығының негізін салып, кейінірек қарақалпақ халқының құрамына енді. Жәнібек пен Керей бастаған топ Дешті Қыпшақтан ауа көшкен кезде Қоңыраттардың бір бөлігі олармен бірге Батыс Моғолстанға келіп орнықты. Қоңыраттар XIX ғасырдың басында Қаратау, Талас, Ташкент, Бұхар, Қоқан маңына ауысты. Сөйтіп, Қоңыраттар Қазақстан мен Орта Азия жеріндегі түркі тілдес жергілікті тайпалармен араласып, қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз халықтарының құрамына еніп, сіңісіп кетті [6].

Қоңыраттың азан шақырып қойған есімі Нағанай дейді. Нағанай және оның балалары үнемі өңкей қоңыр аттарға мініп жүретін болғандықтан, ел оларды «қоңыр аттылар» деп айтады екен. Осыған орай Нағанай «Қоңырат» атанып кетіпті дейді. Қоңыраттардың ұраны — Алатау, Мұкамал.

Қоңырат тайпасының екі бірлестікке бөлінуі

Қазақ шежіресі Қоңыратты оның Сеңке биінен таратады. Шыңғыс хан ұлы хандыққа көтерген он екі бидің бірі Сеңке биге қарап: «Әй, Сеңке, сенің ұраның — «Қоңырат», құсың — сұңқар, ағашың — алма, таңбаң — босаға « Γ » болсын» [7; 37], — деген екен.

Сеңке биден — Нағанай батыр. Оның жеті әйелі болған. Олардан отыз ұл және Емен, Семен деген екі құлы болған. Нағанай ол екеуін де өз балалары санағандықтан, отыз екі баласы бар делінеді.

Шежірелерде ескі жыл санағы бойынша 616 жылы Отырардағы Ноғайлының елі жаугершілік заманға тап болып, Нағанай балаларымен алыс-алыс жерлерге көшіп жүріп, тарыдай шашылып кетеді. Нағанайдың бір баласы (есімі Орын би) жоғалған малдарын іздеп кеткен екен, қайтып келсе ел орнында жоқ. Орын би Әзіреті Түркістанға барып, үйлі-жайлы болып, одан Мелде би туады. Мелде би ер жетіп, Түркістанда елшілік, билік қызметін атқарған [8; 11].

Орын бидің екінші баласы Жығалы Жиделі-Байсында тұрғанда ерте қайтыс болады. Одан Құлшығаш, Қаракөсе деген екі ұл жас қалып, анасы Жезбикені әменгерлікпен Мелде би алып, соның қолында өседі.

Сондықтан шежіреде оны Мелде бидің баласы етіп көрсетеді де, Көктің ұлы (Тәңірберді) тармағына жатқызады. Мелде бидің бірінші әйелі Орынбибіден — Құдайберді, лақап аты — «Көтенші», екінші әйелі Жезбикеден — Тәңірберді, лақап аты — «Көктің ұлы». Барлық Қоңырат елі негізінен осы екі атадан өрбиді [7; 37].

Сонымен, шежіре деректері бойынша, Қоңыраттар екі үлкен бірлестікке бөлінеді. Бұл екі бірлестікті әйгілі ғалым В.Радлов «жеті ата Көктің ұлы, алты ата Көктің құсы» деп атаған. Қазақ шежірелері Қоңырат тайпасын «алты ата Көтенші» (аузы дуалы Мелде би бұл «Көтіне сенген бәйбішенің баласы, аты «Көтенші» болсын» депті); «жеті көше Көктің ұлы» (жұртта қалған Жезбике аман босанып, баласын орайтын жөргек мата таба алмай, көк шөпке орап алып, көштен бұрын ауылы қонатын жеріне келіп жетіпті; осыған орай Тәңірберді көк шөпке оранған «Көктің ұлы» деп атаныпты [9; 162]), — деп екіге жіктеп, олардан 13 руды таратады.

Мелде би қартайып, тоқсанның үшінде дүние салады. Ұрпақтары Түркістанға апарып қойған. Мелде бидің асында балалары, немерелері Хантағы деген жерде бәйге береді. Өлген кісінің асында бәйге беру үлгісі содан қалған деген сөздер бар.

Көтеншілер ұрпақтары

Қоңыраттың Көтеншісінен ру дәрежесіне жеткен мыналар:

1. Божбан. Шежіре деректері бойынша, Көтеншінің төрт баласы болған. Оның үшеуі — Ханым бәйбішеден, бір бала — тоқалы Сұқсұрханымнан [8; 14].

Ханым бәйбішенің үлкен ұлы Сүйініштен (Сүйеніштен) — Жолдыбай — одан Игілік (лақап аты Божбан). Игілік жуас, момын кісі екен. Сөйлемей бозарып отыра бергендіктен, «Божбан» аталыпты.

Божбаннан (Игіліктен) — Қозыбай, одан — Көшек. Көшектен Жанәділ туған. Жанәділден екі бала болған. Есімдері Жәдігер және Нұрым. Жәдігерден екі бала — Қожақұл, Жәукім. Нұрымнан екі бала — біреуінің есімі Құтым, екіншісінің есімі — Сырым. Құтымнан — Құлым, Сырымнан Итемген туған деседі.

Божбанның кіші әйелінен төрт бала болған: Бекарыстан (Бекарыс), Мұрат, Ұржық және Жұмық. Мұраттың тоғыз баласы болып, олар бір-бірімен тоқпақтаса берген соң, Тоқпақ аталып кеткен.

Тағы бір шежіреде, Көтеншінің екі әйелі де тумаған соң өз аяғымен келген бір әйелді алып, ол әйелден жалғыз ұл туғаны тілге тиек болған. Аты — Тәңірберген. Тәңірбергеннің екі әйелі болып, сол екеуінен сегіз бала болған, яғни Божбанның сегіз атасы тарқайды делінген.

Сонымен, Божбандар сегіз ата болған екен: Қожақұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Бекарыс, Тоқпақ, Ұржық және Жұмық.

Аңыз бойынша, Божбан — Жиделі-Байсындағы Алпамыс батырдың ұрпағы, бала кезінде Көтеншіге келіп сіңген. Көтеншіден тараған Сары, Сапар, Маңғытай, Саңғыл елдерімен бірігіп, «Бес Божбан» атанған. Ертеде Божбандар Шымкент уезінің оңтүстік-батысын, Сырдың екі жағын мекендеген. Таңбасы Қоңыратқа ортақ — босаға таңба [10].

2. Жаманбай — Көтеншіден тараған бес рудың (Божбан, Жаманбала, Саңғыл, Маңғытай, Жетімдер) бірі.

Көтеншінің екінші баласының есімі Мақы (Бақы), одан — Қарақұдайберді, одан — Жаманбай, Аманбай, Сүттібай, Сүйінбай, Аққошқар, Байқошқар [11; 102].

Жаманбайдан — Жауқашты, Ноғайлы, Шоқпарлы, Құрбан, Қира.

Ноғайлыдан — Сатыбалды, Тоқас, Шоқан.

Құрбаннан — Киікші, Жары, Сасық, Тіней, Жартыбас, Көтен.

Аманбайдан — Құйысқансыз.

Сүттібайдан — Алти, Қырғызәлі.

Аққошқардан — Ақмырза, одан — Ақболат, Қайрақ.

Байқошқардан — Борай, Жиімбет, Қоңыршұнақ.

Мақыдан тараған аталардың барлығы «Жаманбай» аталады [7; 39]. Ертеде Жаманбай әулеттері қазіргі Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарын мекендеген. Ұраны — Алатау (Қоңыраттың ұранымен бірдей) [12].

3. Саңғыл. Көтеншінің үшінші баласы — Сопы. Одан — Мүлкіман, Мүлкіманнан — Саңғыл, Маңғытай.

Саңғылдан — Ағысай, Нұрсай, Самай, Қошқар, Қаратілес, Тиес. Ертеде Саңғылдар Сырдария губерниясының Түркістан уезінде, Қаратаудың теріскейі мен күңгейінде, Қозмалдақ, Сызған, Күмісті, Бақырлы, Үштөбе, Жартытөбе, Мыңшұқыр, Шылбыр, Көкіш деген жерлерді (қазіргі

Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ, Түркістан, Қызылқұм аудандары) мекендеген. Ноғайқора, Көкшекүм болыстарын құраған. Рулық ұраны — Мүлкіман, таңбасы жалпы Қоңыратқа ортақ — босаға [13].

4. Маңғытай. Одан — Елімбет, Тұма, Қошпанбет, Шүйіш. Бір деректе Маңғытай Саңғылдың інісі делінеді. Екінші деректе Саңғылды монғолдың «Қытай» деген тайпасының көсемі еді, маңғыт (татардан) елін өзіне қосып алып, «Маңғытай» деген жаңа ат берді дейді [11; 102–103].

Қалай болғанда да Маңғытай мен Саңғыл туысқан кісілер болса керек. Алғашқыда туысқан есептелініп, қыз алыспаған. Бертін келе аралары алыстап, өзара қыз алысып кеткен.

5. Жетімдер. Көтеншінің төртінші ұлы (тоқалы Сұқсұрханымнан туған баласы) — Досымқұл.

Досымқұлдан — Досқара (кейде Есқара деп атайды).

Досқарадан — Шүйіш батыр (кейде Сүйініш делінеді).

Шүйіш батырдың әйелі Жұпардан — Құдияр, кейінгі Бұхардан алған әйелінен — Маматеке (Мәметек) туады.

Шүйіш батырды Бұхар әмірі шақырып алып, қасынан қызмет берген деседі. Шүйіш батыр Бұхардан бір әйел алады да, өзі бір-екі жылдан соң қайтыс болып кетеді. Ол баланың есімін шешесі Маматеке деп қойған екен. Маматеке әкесі өлгенде іште қалған. Кейін жетім болып өскендіктен болуы керек, одан өрбігендер «Жетімдер» деп аталады.

Маматекеде екі бала болған, есімдері — Сары және Сапар.

Сарыдан төрт бала: Жанжігіт, Мырзахмет, Жетібай және Жантеке.

Сапардан төрт бала болған. Олар: Қатаған, Жайма, Соқыр және Қосым.

Маматеке Бұхарда шешесінің қолында жүріп, ер жеткен соң, «әкем қайда» деп сұрағанда, оған шешесі «әкең қайтыс болған, туыстары Сырдария бойындағы Қоңыраттар, малға салатын таңбасы — босаға таңба» дегенді естіген соң, Маматеке елге оралып, үйлі-жайлы болған деседі [8; 19].

Сан жағынан басым болғандықтан, өзге аталар Сары, Сапар аталарының есімімен аталып кетеді. Сондықтан да Жетімдер негізінен екі тармаққа — Сары, Сапар деп бөлінеді.

Сапар тармағындағы Қатаған, Жайма аталары Есімхан Тұрсынханды өлтіріп, оның елін қырғанда, қашып барып, Қоңырат ішіне паналаған. Олар негізінен Ұлы жүз ішіндегі Шанышқылы елімен туыстас [7; 39].

Орта жүз Қоңырат тайпасының Көтеншісінен тараған рулар бірлестігі — Жетімдер ұрпақтары ертеде Шымкент уезінің оңтүстігін мекендеген.

Көктің ұлы аталары

Орта жүз Қоңырат тайпасына кіретін бір топ рудың аты — Көктің ұлы (Көктіңұлы). Шежіре деректері бойынша, Көктің ұлына келесідей рулар (аталар) кіреді:

1. Оразкелді. Көктің ұлының (Тәңірбердінің) үш баласы болған. Олар: Абатқұл, Жабатқұл, Қара [9; 182].

Жабатқұлдың бәйбішесінен — Мұхамметәліби (Мәмбетәліби), тоқалынан — Қарашабейімбет (Қараменді), үшінші әйелінен — Бойыс, Боқыс, Көккөз, Тайыс.

Мұхамметәлібидің (Мәмбетәлібидің) бәйбішесінен — Құрманәлі, тоқалынан — Бұғышы, Қаржау.

Құрманәліден — Мұзды, тоқалынан — Сырлы, үшінші әйелінен — Жапалақ, Шегір, төртінші әйелінен — Айғұлы.

Бұғышының бәйбішесінен (қырғыз қызынан) — Жолдыбай, тоқалынан — Майлыбай, Барлыбай, Қондыбай, Қарабатыр, үшінші әйелінен (қырғыз қызынан) — Бәткей.

Қоңыраттың бәйбішесінен — Орын би мен Жығалы мырза. Жығалыдан — Қаракөсе (Қожахмет), Құлшығаш. Жығалы мырза жастай қайтыс болғандықтан, Қаракөсе (Қожахмет) мен Құлшығаш Мелде бидің (Орын бидің баласы) қолында өсіп, тәрбиеленіп, Көктің ұлына қосылып таратылады.

Жығалы мырзаның баласы Қожахметтен (Қаракөседен) — Әлібек деген ұл, Қарашаш деген қыз туған. Қожахмет бойжеткен соң Қарашашты Жәнібек ханға ұзатыпты. Жәнібек хан Қарашаштың некепұлы үшін Қожахметке «Байқарағай» деген жерді мөрлеп тегін беріпті және Әлібекке аттың алтын тиекті шідерін сыйлапты. Осыған орай Әлібек — «алтын тиекті Әлібек» атанып, кейін ел онан өрбіген ұрпақтарды «Тиекті» атап кетіпті.

Мұхамметәліби (Мәмбетәліби) балалары ержетіп, малы да, жаны да көбейіп, бай болған. Сонда ол: «Құдайға шүкір, оразды болдым!» — деп айтып отырады екен. Осыны есіткен ел оны «Оразкелді» атап кетіпті дейді. Сонымен, Оразкелдінің алты баласы — Құрманәлі, Бұғышы, Қаржау, Бәткей,

Айғұлы, Тиекті — «Алты ата Оразкелді» атанып қалған. Олар қазір бір-бірімен қыз алыспайтын туысқан болып есептеледі [9; 182].

2. Байлар-Жандар. Жабатқұлдың үшінші әйелінен туған төрт баласының үшеуінен — Бойыс, Боқас, Тайыс әулетінен таралған ұрпақтар «Байлар — Жандар» деп аталып қалған.

Бойыстан — Құлانشы деген ата тараған. Оның үш баласы болған: Шеген, Меңлібай, Тоқал.

Боқастың да үш баласы болған: Байдербіс, Жандербіс, Жолдербіс. Байдербістен — Көшік, Көбек. Жандербістен — Мамыт, Шорапал, Қалжабек, Молдабек. Жолдербістен — Құлшық, Бөлік.

Жабатқұлдың үшінші әйелінен туған Тайыс деген баласынан Елбақ, Қойбақ деген аталар тарайды.

Сонымен, Жабатқұлдың үшінші әйелінен туған Бойыс, Боқас, Тайыстан тараған әулет — Құлانشы, Көшік, Көбек, Мамыт, Шорапал, Қалжабек, Молдабек, Құлшық, Бөлік, Елбақ, Қойбақтың аталары «Байлар-Жандар» деген елді құрайды. Бұл аталар да қыз алыспаған туысқандар болып есептеледі. Байлар-Жандар аталуы — Жандербістің, Байдербістің есімдеріне орай қойылған болуы керек [8; 24].

Байлар-Жандар ұрпақтары ертеде Шымкент уезінің оңтүстігін мекендеген.

3. Тоқболаттар. Олар Жабатқұлдың үшінші әйелінен туған Көккөзден тарайды. Көккөзден — Тоқболат, одан — Барақ, Сака, Қарасақал, Тойтұман.

Кезінде Тоқболаттың ұрпақтары қазіргі Ташкенттің маңында көшіп-қонып жүрген. Ұрандары — Алатау, таңбасы — босаға [14].

4. Қаракөселер. Жабатқұлдың екінші әйелінен туған Қарамендінің Қаракөсе атану себебі Сырдария бойында, тоғай арасында жолбарыс пайда болып, малға, бірлі-жарым адамдарға тыныштық бермеген соң, «оны өлтіруге кім барады» дегенде, «мен барамын, мысықтан да кісі қорқа ма екен» дегенді айтып жолбарысты өлтірген екен деседі. Өзі қара торы, әрі көсе болғандықтан, Қаракөсе атаныпты.

Қаракөсенің бес баласы болған, олар: Қарулы, Мұқан, Тоғай, Жолық және Тілте [8; 25].

Қарамендінің (Қаракөсенің) бес баласы үш әйелден өрбіген. Бұларды «Қаракөселер әулеті» деп атаған.

5. Құлшығаштар. Жығалы мырзаның екінші перзенті Құлшығаштың үш баласы болған. Олар: Өтеулі, Жорытпас, Сары. Осы үш ұлдан тараған ұрпақтар ауқымды елге айналып «Құлшығаш» атанған.

Құлшығаштар Ташкент және Шымкент уездерін мекендеген. Ұрандары — Алатау, таңбасы — босаға [15].

6. Алғилар. Бір деректерде Абатқұлдың әулеті «Алғилар» атанған делінген. Басқа бір деректерде Алғилар Қарадан тарайды делінген. Әсілінде, Абатқұлдан тараған болса керек. Себебі Алғиларды аға баласы деген сөз бар.

Алғилар екіге бөлінеді: Аққой, Қарасирақ. Аққойдан екі бала болған: Мамаш, Жұмаш. Қарасирақтың бес баласы болыпты. Олар — Ахмет, Қаратеке, Мәмбетқұл, Қарағұс, Шығар. Осы айтылған аталар «Алғилар әулеті» деп аталады [8; 20].

Алғилардың ежелгі мекені — қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан, Шәуілдір, Созақ аудандары [16].

Сонымен, Көктің ұлының балалары — Оразкелді, Байлар-Жандар, Құлшығаш, Тоқболат, Қаракөсе, Алғи.

Алты ата Көктің ұлын тоқалдың балалары деп те атайды. Себебі Жезбике Мелде бидің тоқалы болған. Көтеншілер бәйбішенің балаларының санатында.

Қоңырат тайпасынан шыққан ұлы тұлғалар

Қазақ халқының қалыптасуында тарихи тұлғалардың, ірі көсемдер мен шешендердің, ақындар мен батырлардың алар орны айырықша. Бүкіл халықтың намысын жыртыққан олар бір рудың немесе бір тайпаның уысына сыймақ емес. Жалпы ұлттарымыздың мақтанышы болған соң бабалардың арқасы — бүгін мынау ұлан-байтақ жерді жайлап жатқанымыз.

Қасиеттеп айтар ірі тұлғаларымыздың бірі де бірегейі — Алпамыс батыр және де XVI–XVII ғасырлардың тоғысында өмір сүрген Алатау батыр.

1. Қазақтың халық эпосы «Алпамыс батыр» жырының бас қаһарманы Алпамыс Қоңырат тайпасынан шыққан [17].

«Алпамыс батыр» — мазмұны терең, көркемдігі мен тарихи шындықты қамтуы жағынан «Одиссея», «Манас», «Қобыланды батыр», т.б. жырлар секілді әлемге танымал эпостық жыр [18].

Шығармада қарттардың жаратқаннан перзент тілеп әулиелерге түнеп, мінәжат етуі, болашақ батырды зарығып көруі; жас қаһарманның жедел ер жетіп, айрықша қайрат танытып өзі таңдап жүйрік ат мінуі; жау шапқыншылығына ұшыраған елінің кегін қайтарып, туған елін бақытқа кенелтуі; өзіне өмірсерік болатын сұлу жар таңдап бақытты өмір кешуі секілді ежелгі батырлық ертегілерге тән тұрақты сарындар жырда мейлінше анық, толық көрсетілген.

Әлбетте, жырдың ең қызықты тармағы — қазақ халқының бертіндегі тарихи өмірінің сипатын беретіндігі. Қазақ халқының XVII–XVIII ғасырлардағы қалмақ жаулаушыларына қарсы күресі жырда фабулалық шынайы көрініс береді. Жырда көрсетілген жер, мекен, адам аттары, елдің шаруашылық кәсіптері, салт-ғұрыптары эпостың қазақ халқының төл туындысы екендігін дәлелдейді. Қаһармандардың туып-өскен, өмір кешкен елі — Жиделібайсын (Жиделі-Байсын), нақтылы тайпасының аты — Қоңырат болып көрсетілгені көптеген ғалымдардың, соның ішінде В.М.Жирмунскийдің дастанды Қоңыраттардың тайпалық эпосы деп айтуына мүмкіндік берген [4; 74].

«Алпамыс батыр» жырының оқиғалық, құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері қаламгерлерді жаңа туындылар жасауға ұмтылдырған. Мысалы, Өзбекстан мен Қарақалпақстан драматургтері осы жыр негізінде пьеса жазды. Ал қазақ композиторы Е.Рахмадиевтің «Алпамыс» операсы (либреттосын жазған К.Кенжетәев) құнды мұра қатарына қосылды.

2. Алатау батыр. Есімі қалың Қоңырат тайпасына ұран болған бұл кісінің шын аты — Жиенәлі.

Алатау батыр (Жиенәлі) — Қоңырат ішіндегі Құлшығаштан (Көктің ұлына жатады). Құлшығаштан — Жортпас, одан — Досай, Өтей, Аллаберді, Түйеші, Әжікей.

Досайдан — Есайдар, Өтемі, Жиенәлі (Алатау батыр). Жиенәліден (Алатаудан) Құлтайлар тарайды. Сонымен, Алатау батырдың Құлшығаш руының Жортпас атасынан тарайтын Құлтай ұрпақтарының бабасы екені ақиқат шындық.

Жазушылар одағының мүшесі М.Ерімбетов «Ұлы тұлғалар» деген мақаласында Алатау батырдың ерлігін былай суреттейді: «Бірде Хазар теңізі жақтағы Кіші жүз елінен «Жау тиді» деген хабар келеді. Алатау Қоңыраттың батырларын жинап, жорыққа әзірленеді. Өздері қарамағында отырған Ташкенттегі Тұрсын ханға жағдайларын, «Елімізге, жерімізге, малымызға бас-көз болыңыз. Қараулық жасаманыз» дегенді айтады. Хан уәдесін береді. Кіші жүз еліндегі соғыстан жеңіспен оралса, елі аңырап отыр. Хан Тұрсын антын бұзып, жарамды жігіттердің жоғын пайдаланып, елін шауыпты.

Алатау батыр сарбаздарын аттан түсірмей, Ташкентке тартады. Хан ордасын «Хан Тұрсынды — ант ұрсын!» — деп шабады. Хан Тұрсын қашып кетіп, оның айдай сұлу қызын олжалайды. Қызды жайдақ нарға мінгізіп алып келеді. Ол сүйекке таңба екен. Асқан сұлу қызға Қоңыраттың батырлары көз тігіп, таласып қалардай халге жетеді. Сол кезде Алатау батыр: «Кешегі Хазар теңізі маңындағы соғыста асқан ерлік көрсеткен найзагер жігіт болды. Жекпе-жекте де, қалың қол соғысында да жан шыдатпады. Осы қызды Шанышқылы атанған батырға берелік» дейді. Қалың Шанышқылы елі осылайша пайда болған деседі» [19]. Өкінішке орай, Алатау батыр туралы деректер тым аз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Көпейұлы М.Ж.* Қазақ шежіресі. — Алматы: Жалын, 1993. — 14-б.
- 2 Қазақ шежіресі: Үш тараудан құрылған жинақ. — Целиноград: «Қаламгер» шығармашылық алқасы, 1991. — 55-б.
- 3 *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 40-б.
- 4 Оңтүстік Қазақстан облысы: Энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2005. — 560 б.
- 5 *Бейсенбайұлы Ж.* Қазақ шежіресі — Алматы: «Ана тілі» апталығы - Атамұра, 1994. — 43-б.
- 6 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 6-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1975. — 601-б.
- 7 *Жалмұханбетов К.* Ғасырлар белесі. — Астана: «Ақарман-медиа» ЖШС, 2010. — 278-б.
- 8 Қоңырат шежіресі және оған қатысты әңгімелер / Құраст. М.М.Ерімбетов. — Алматы: Жалын, 1993. — 136-б.
- 9 *Үсенбаев Т.* Қазақ шежіресі. — 2-т. Орта жүз — Жан Арыс. — Алматы: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2007. — 376 б.
- 10 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 2-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1973. — 371-б.
- 11 *Сәдібеков З.* Қазақ шежіресі. — Ташкент: Өзбекстан, 1994. — 144 б.

- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 4-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1974. — 247-б.
- 13 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 10-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1977. — 23-б.
- 14 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 11-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1977. — 84-б.
- 15 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 7-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1975. — 31-б.
- 16 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 1-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энциклопедиясының» Бас ред., 1972. — 260-б.
- 17 Қазақтың көне тарихы / Дайынд. М.Қани. — Алматы: Жалын, 1993. — 177-б.
- 18 Алпамыс батыр / Ақсауыт. Батырлар жыры: Екі томдық. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 1977. — 165–268-б.
- 19 Ерімбетов М. Ұлы тұлғалар // Қазақ батырлары. — 2001. — № 5 (34). — 12-б.

Р.С.Каренов

Проблемы, касающиеся научно обоснованной родословной племени Конырат

В статье обоснована принадлежность Коныратов к Среднему жузу в качестве одного из крупных племен. Доказано, что история племени Конырат своим своеобразием и несхожими чертами по отношению к другим племенам как бы дополняет (обогащает) историю казахского народа в целом. Отмечено, что родословная племени Коныратов имеет сложные, глубокие исторические корни. В статье сделана попытка изучить такие мало исследованные до настоящего времени вопросы, как этнические корни, составные данные о родословной, размещение племени на территории современной республики и привести результаты собственных исследований.

R.S.Karenov

Problems relating to evidence-based pedigree tribe Konyrat

The article explains the affiliation to the Middle Konyrat Gus as one of the major tribes. It is proved that the history of the tribe Konyrat their originality and similarities with respect to the other tribes like complements (enriches) the history of the Kazakh people in general. It is noted that the pedigree Konyrat tribe has complex, deep historical roots. Emphasizes that article attempts to explore such layers investigated so far issues as ethnic roots, composite data on ancestry, accommodation tribe in the territory of the modern republic, and comment on the results of their research.

References

- 1 Копеулы М.Ж. *Pedigree Kazakhs*, Almaty: Zhaly, 1993, p. 14.
- 2 *Pedigree Kazakhs (collection, consisting of three chapters)*, Tselinograd: Publ. Group «Kalamger», 1991, p. 55.
- 3 Abilgazy. *Pedigree Turks*, Almaty: Ana tili, 1991, p. 40.
- 4 *South Kazakhstan region: Encyclopedia* / Ed. B.Ayagan, Almaty: «Kazakhstan entsiklopediyasy» LLP, 2005, 560 p.
- 5 Beysenbayuly J. *Pedigree Kazakhs*, Almaty: Weekly «Ana tili» - Atamura, 1994, p. 43.
- 6 Kazahstkaya Soviet encyclopedia, 6 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: the main editorial «Kazakh Soviet Encyclopedia», 1975, p. 601.
- 7 Zhalmuhanbetov K. *Through the Ages*, Astana: LLP «Akarman media», 2010, p. 278.
- 8 *Pedigree Konyrat and stories relating to her* / Compiled M.M.Erimbetov, Almaty: Zhaly, 1993, p. 136.
- 9 Usenbaev T. *Pedigree Kazakhs. 2. Average Gus — Jean Aris*, Almaty: «Polygraph» LLP, 2007, p. 376.
- 10 Kazakh Soviet Encyclopedia, 2 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1973, p. 371.
- 11 Sadibekov Z. *Pedigree Kazakhs*, Tashkent: Uzbekistan, 1994, p. 144.
- 12 Kazakh Soviet Encyclopedia, 4 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1974, p. 247.
- 13 Kazakh Soviet Encyclopedia, 10 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1977, p. 23.
- 14 Kazakh Soviet Encyclopedia, 11 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1977, p. 84.
- 15 Kazakh Soviet Encyclopedia, 7 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1975, p. 31.
- 16 Kazakh Soviet Encyclopedia, 1 / Ed. M.K.Karataev, Almaty: Home Edition «of the Kazakh Soviet Encyclopedia», 1972, p. 260.
- 17 The ancient history of the Kazakhs / Compiled by M.Cani, Almaty: Zhaly, 1993, p. 177.
- 18 *Alpamys warrior* / Robes warriors. Tales of batyrs: Two vol. The first vol., Almaty: Zhazushy, 1977, p. 165–268.
- 19 Erimbetov M. *Kazakh knight*, 2001, 5 (34), p. 12.

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Көрнекті ғалым-шығыстанушы, Қазақстан археологтарының ғылыми мектебінің негізін салушы туралы сөз

Әлкей Марғұланның 110 жылдығына орай

Көрнекті қазақ ғалымы, республика археологтары ғылыми мектебінің негізін салушы академик Әлкей Марғұланның өмірі мен қызметі жалпыланған. Ол елдің және әлемнің ғылыми қоғамдастығына археология саласындағы көптеген еңбектерімен ғана белгілі болып қоймай, сондай-ақ айтулы этнограф, тарихшы, шығыстанушы болатын. Сонымен қатар оның қазақтың дәстүрлері, музыкасы және фольклоры, елдегі географиялық атаулар туралы белгілі еңбектердің авторы болып табылатындығы айтылған. Этнография, археология, антропология, тарих және өнертану саласында білгір ғалым болған осынау бірегей тұлғаның шығармашылық қызметін әрі қарай зерттеу қажеттігі туралы пікір айтылған.

Кілт сөздер: ғұлама ғалым, даңқты археолог, әдебиеттанушы, этноархеология, экспедиция, жаналықтар, қола дәуірі, мұра, кудалауға ұшырауы.

Kipicne

Академик, атақты археолог, белгілі фольклорист, шоқантандың жетекші маманы, әдебиеттанушы, өнертанушы Әлкей Хақанұлы Марғұлан 1904 жылы Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Бастапқы білімді ауыл мектебінен алған. Семей педагогикалық техникумын, Ленинградтағы Шығыстану институтын және Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспирантурасын бітірген. Қазақстан ғылымында этноархеологиялық жаңа ағымның негізін қалаған. Этноархеология зерттеулерінің басты нысаны болып халықтың материалдық мәдениеті, ал пәні адамдардың іс-әрекет ерекшеліктері мен әлеуметтік қарым-қатынастарының өзіндік бет-бейнесі болып табылады. Кең байтақ қазақ жеріндегі көптеген ескерткіштер мен ашылмаған тарихи-мәдени құбылыстарды жаңаша зерттеуге бұл ғылымның әдіс-тәсілі маңызды рөл атқарады [1].

Жас Әлкейдің туып-өскен жері — Баянауыл атырабында көне тарихты да, XV–XIX ғасырлар әңгімелерін де мол білетін шежіре ойлы кісілер аз болмаған. Болашақ ғалым XVIII ғасырда қазақ халқының жоңғар, қытай басқыншыларына қарсы күрес хикаяларын, ел батырларының ғажайып ерлігін, XIX ғасырдың түрлі оқиғаларымен белгілі адамдары туралы нақтылы мағлұматтарды өз ауылының қарияларынан естіген. Қазақ халқының азаттық күресін бастаушылардың бірі — Олжабай батыр — Әлкейдің арғы атасы.

Арғын — Орта жүз құрамына кіретін алты арыс елдің ең көбінің бірі. Арғынның өсіп-өнуі туралы шежіреде: Жанарыстан — Қарақожа, одан — Арғын. Арғыннан — Құтан (Қодан, Құттан), одан — Ақжол би (Дайырқожа). Ақжол биден — Қарақожа батыр, одан — Мейрам (Мейрам сопы). Мейрамнан — Сүйіндік, одан — Суғыншы. Суғыншыдан екі бала: Шуманақ, Мәжік. Шуманақтан — Құлболды. Құлболды әулиенің тұңғыштары — Тұлпар, Күлік; кенжесі Айдабол [2; 64–85].

Айдабол балаларының тарауы былай: бірінші әйелінен — Жанқозы, Малқозы, Кенжеқозы; екінші әйелінен — Қарақозы, Бозқозы, Аққозы; үшінші әйелінен — Қожагелді, Тайкелтір. Малқозыдан — Толыбай, одан — Олжабай батыр.

М.Хақанов «Он сан қолды Олжабай батыр» атты мақаласында батыр бабасы жөнінде мынандай қызық деректер келтірген: «... Бабамыз жөніндегі ел аузында жүрген аңыз-әпсананы айналысқа кіргізу бәріміздің де міндетіміз.

Бірінші айтар әңгімеміз — батырдың қазақ қолының ту ұстаушысы болғандығы. Үлкен шайқаста ту ұстаушыны қолға түсіру үшін екі жақ та жанталасады. Тудың құлағаны жаман ырымға саналған. Сондықтан ту ұстау әркімге тапсырылмаған. Алғашқысында Қаратай батырдың туын ұстап соғысқа кіреді. Екінші айтарымыз — сол соғыста дұшпанның ту ұстаушысын мерт етеді. Абылай хан қол бастағанда да Олжабай оның ту ұстаушысы болады. Қалден Серенге қарсы соғыста батыр ханның сарыала туын уысынан шығармай, қамалды алуға жол салады. Бұл жөнінде Сақау ақын былай деп жырлайды:

*Олжабай Орта жүзде ту ұстаған,
Балапан түйгын құстай қоныстанған.
Қолының қоспасынан оқ тисе де,
Ту ұстаған жерінен жылыспаған.*

Үшінші айтарымыз — баба есімінің ұранға шыққандығы жөнінде. «Он сан Орта жүзге ұран болған ер Олжабай» дегеннен-ақ түсіне қаламыз. Бұл кәдімгі Түркістан шайқасында көзге түсіп, есімі ұранға шыққан Олжабай батыр Толыбайұлы. Төртіншіден осы мысалдардың өзі-ақ бабамыздың аға батырлар қатарына жататынын, Бөгенбай, Қабанбай сынды батырлармен қатар тұрғандығын көрсетеді. Бұқар жырау толғауларында Олжабай батырға да кең орын берілген:

*Қанды жорық Олжабай,
Болат тіркеу ордам-ай.
Қолды бастап тез аттан,
Ту көтеріп үш жақтан.
Еркіндігі шабақты,
Нәсер төгіп садақтан.
Болат қару тарланым,
Арыстандай арланым.
Сен тіріде құламас,
Сарыала туы орданың.*

Бесінші айтарымыз — бабамыз ұрыс салған жерлердің тірі жәдігердей ел есінде қалуы. Солардың қатарында Қалмаққырған тауын айтар едік. Бұл кәдімгі Баянауылдың күншығысындағы жер. Осы жерде Олжабай батыр Жасыбай батырдың кегін алып, қалмақтарды ұлардай шулатады. Ал Шүршітқырғанның жөні бөлектеу. Бұл өзі өзіміздің жер — бұрынғы Молодежный ауданының күншығысындағы Шідерті ауылы орын тепкен өңір. Бұл енді XVIII ғасырдың екінші жартысында өткен қырғын. Мұның өзі шүршіттердің Арқа жеріне жай келмегенін көрсетеді. Шүршіт атаулы жер бізде кездесіп тұрады. Оның өзінде соғыспен байланысты. Демек, біздің бабаларымыз тек жоңғармен, тек башқұртпен, тек қалмақпен ғана емес, орыстармен де, шүршіттермен де соғысып баққан» [3].

Олжабай батырдан — Дулат, одан — Марғұлан (1812–1888). Марғұланнан — Хақан (1857–1920), одан — Әлкей. Әлкейден — Дәнел [2; 365].

Даңқты Олжабай батыр туралы ұшан-теңіз әңгіме, аңыз, жырдың жасалғаны жас дарынның қиялын тербетпеуі мүмкін емес еді. Оның үстіне Сарыарқа жері қазақ әні мен өлеңінің ту тіккен ордасы болуы, ол елден небір дүлдүл өнерпаздар шыққаны, солардың кейбіреулерінің тікелей ықпалын көруі де — Ә.Марғұланның тұңғыш мектептері болды. Ал, Әлкейдің оқуға, білімге талпынып, алдына ірі мақсаттар қоюына өзі жасында көрген Сұлтанмахмұттың, бұған жақсы пейілін аямаған Қаныш Сәтбаевтың, жас кезінен достасқан Мұхтар Әуезовтің, тағы басқа көрнекті адамдардың тиісті дәрежеде ықпалы болғаны, әрине, ерекше атап көрсететін құбылыс.

Ә.Марғұланның ғылым әлемінде атқарған істері туралы қысқаша ғана ойлар

Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылым әлемінде атқарған істері туралы ұзақ та, қысқа да айтуға болады. Желілеп айтса, оның өмірі мен өнегесі үлкен қызғылықты кітаптың мазмұнын құрайды. Осыны ескере отырып, біз XX ғасырдың ең даңқты, кесек тұлғаларының бірі туралы қысқаша ғана ойлар түйюмен шегерілгенді жөн көрдік.

Оның өмірбаяндық мәліметтерін сырттай шолып шыққанда бірнеше елеулі жайлар көзге түспей қалмайды [4]:

– ол Бүкілодақтық география қоғамының толық мүшесі (1933), филология ғылымдарының докторы (1945), Қазақстан ҒА-ның академигі (1958), профессор (1960), Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері (1961);

– 1921–1925 жылдары Семей педтехникумының студенті бола жүріп, «Тан» журналы мен «Қазақ тілі» газетінің редакцияларында қызмет атқарды. Осы жылдары ол М.Әуезовпен, М.Жұмабаевпен танысады. Ол Семей педтехникумында оқыған кезін, ұстаздарын еске алып: «Педтехникумында оқытушылар — Томскіден, Омбыдан, Қазан университетінен, Ленинградтан келген ылғи оқымысты, тілді жүйрік білетін адамдар. Олардың ішінде ең кәрісі Сироткин орыс тілін,

әдебиетін оқытады. Афиногенов — Казан университетінің профессоры физикадан, химиядан сабақ береді, Иванов — Ленинградтан тарихты, Мертвцов математикадан оқытады. Виноходов географиядан беретін. Магеллан бұғазының қай жерде екенін, Марко Полоның жүрген жолын картадан көрсетуді сұрағанда «Магелландай бол!» деп тағылым айтып отыратын [5], — дегенді жиі айтады екен;

– 1925 жылы М.Әуезовтің кеңесімен Ленинградтағы Шығыстану институтының әдебиет факультетіне түседі. Сонымен қоса Ленинград университеті мен Өнер тарихы институтының лекцияларын тыңдайды. М.Жолдасбеков «Асылдарым» деген мақаласында академик Ә.Х.Марғұланның күнделігінен мынадай қызықты мәліметтерді келтіреді: «Бізге еліміздің маңдайына ұстаған темірқазық жұлдызындай ғажайып ғұламалардан дәріс алу бақыты бұйырды. Орта Азияның тарихы мен археологиясынан академик В.В.Бартольдт, үнді фольклоры мен өнерінен академик С.Ф.Ольденбург, араб филологиясынан И.Ю.Крачковский, парсы поэзиясынан Е.Э.Бертельс, көне түркі тілінен С.Е.Малов, тіл білімінен академиктер Н.Я.Марр, И.И.Мещанинов, Л.В.Щерба, атақты шығыстанушылар В.В.Струве, Б.М.Эйхенбаум, А.Ю.Якубовский, белгілі географ Г.Е.Грумм-Гржимайло бізге лекция оқыды. Осынау корифейлерден тәлім алған біздер 2-курстан-ақ өзімізді шын ғалым санадық» [6];

– 1925–1929 жылдары қазақ халқының тарихына қатысты әдеби, мұрағаттық материалдар жинақтаумен айналысады. Бірқатар орыс және шетел жазушыларының шығармалары қазақ оқырмандарына Ә.Марғұлан аудармасы арқылы жетеді;

– 1926–1927 жылдары КСРО ҒА-ның академигі А.Ферсман мен профессор С.Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай археологиялық және этнографиялық экспедицияларының жұмысына қатысады. Экспедиция кезінде Ә.Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынас орнатып, бірлесіп қызмет істейді. Өзінің «Адайлар», «Наймандар» деген алғашқы ғылыми мақалаларын жариялайды;

– 1929 жылы Абай шығармалары туралы дипломдық жұмыс қорғап, Орыс география қоғамы мұрағатындағы Абай қолжазбалары туралы нақты тарихи деректер негізінде ғылыми дәйекті тұжырымдар жасайды;

– 1930–1931 жылдары Терминологиялық комиссияның ғалым-хатшысы, 1931–1934 жылдары Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспиранты, 1931–1935 жылдары Шығыстану институтының оқытушысы, 1936–1938 жылдары Мәскеудегі Материалдық мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері болады. Осы жылдары ол Шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданып, бірнеше археологиялық экспедицияларға қатысады;

– 1938 жылы ҚазКСР Халық Комиссар Кеңесінің шақыруымен КСРО ҒА Қазақ филиалына қызметке ауыстырылады;

– 1939–1941 жылдары КСРО ҒА-ның Қазақ бөлімшесі Тарих институтының аға ғылыми қызметкері болады;

– 1941 жылы КСРО ҒА-ның Қазақ бөлімшесінің Тарих бөлімін басқарады. Осы қызметте жүріп «Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясында көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасайды (1943);

– 1945 жылы «Қазақ халқының эпикалық аңыздары» тақырыбында қорғаған докторлық диссертация қазақ халқының мәдениеті, тарихы саласындағы зерттеулерінің нәтижесі болып табылады;

– 1946–1953 жылдары Археология, палеолит бөлімінің меңгерушісі, аға ғылыми қызметкері; 1953–1955 жылдары Қазақстан ҒА-ның Архитектура, құрылыс және құрылыс материалдары институтының аға ғылыми қызметкері; 1958–1976 жылдары Ш.Уәлиханов атындағы ҚазКСР ҒА Тарих, археология, этнография институты этнография бөлімінің меңгерушісі;

– 1976–1984 жылдары Қазақстан ҒА этнография бөлімінің аға ғылыми қызметкері болады;

– үлкен ғылыми ағартушылық қызметін Әлкей Хақанұлы ұйымдастырушылық қызметімен де үйлестіре білді. Көп жылдар бойы қазақ халқының этногені жөніндегі үйлестіру кеңесін, Қазақ КСР ҒА Тарих, археология, этнография институтының ғылыми кеңесін, докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғау жөніндегі мамандандырылған кеңесті басқарады [7].

Ә.Марғұланның қаламынан туған тарих, археология, этнография, әдебиет және өнер салаларына қатысты ондаған кітап, 300-ден астам ғылыми зерттеу және 100-ден астам энциклопедиялық

мақалалар жарық көрді. Сонымен қатар Әлекең қазақстандық этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бірнеше буынын даярлады. Оның ғылыми еңбектерінің бірқатары шетел тілдеріне аударылды. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университетінің ізденушісі Е.Тоқтағазы белгілі әдебиетші-ғалым Рымғали Нұрғалидің Ә.Марғұланның шығармашылық ғұмыр жолын, әдеби еңбектерін саралай келе айтқанын өзінің «Марғұлан мұралары Р.Нұрғали зерттеуінде» деген мақаласында былай баяндайды: «Қазақ халқының азаттық соғысының әйгілі қаһармандарының бірі — Олжабай батырдың бесінші ұрпағы Әлкей Хақанұлы елімізге жүздеген тамаша талантты перзенттерді берген қасиетті топырақта жаратылып, бала күнінде ертегі, аңыз, өлең, жыр, шешендік сөздің шалқар теңізінде жүзіп өскен, ауылда мұсылманша хат танып, Алаш зиялыларының ықпалында болып, губерния орталығы Семей қаласында оқығаннан кейін, Ленинградта екі бірдей мамандық бойынша алған жан-жақты білімін тарих, археология, этнография, әдебиеттану, өнертану салаларында кеңінен қолданып, ұзақ жылдар бойғы табанды еңбегінің арқасында жойқын ғылыми нәтижелерге жеткен кең құлашты, терең ойлы энциклопедист-ғалым», — деп ғылыми-шығармашылық еңбегіне байланысты қарастырады. Мұнан әрі: «Оқымыстының барлық күш-қуаты — ғұн, сақ, үйсін, қыпшақ, оғыз дәуірлерінің тарихына, көшпелілер мәдениетіне, археологиясына, көне аңыз, мифтерге, түркологияға, ескі қалалар құрылысына, архитектураға арнап, кеңес заманына қатысты мүлде қалам тартпаушы орыс отаршылдығына, коммунистік тоталитаризмге іштей қарсылық, ата-бабаларының бір кезде жасаған ұлы мемлекетіне, олардың азаттық-рухани салада тудырған ғажайып өркениетіне деген мауқы басылмаған мәңгілік махаббатынан туған қайсар да қастерлі құштарлық болатын. Компартияның қылышынан қан тамған қаһарлы заманда қоғамтанушылар, тарихшылар, философтар, экономистер, заңгерлер қызыл танау саясат, шаш ал десе, бас алған науқанды, әдебиетші жазушылар билік алдында бас шұлғып, өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай, ақсақты тыңдай етіп тарих, өмірді бояп көрсететін топан туындыларды, өтірік кітаптарды қойдай қоздатып жатқан алдамшы дәуірде бекерге былғанбай, есіл еңбекті айдалаға жібермей, ғасыр тұңғығына саналы түрде сүңгіп кетіп, ұлт алдындағы азаттық парызын адал абыройымен ақтап кеткен академик Әлкей Марғұлан аруағына ұрпақтары бас иеді», — деген нақты байлам айтады [8].

Сонымен, қазақ халқының көрнекті ғалымы, айтулы әдебиетші һәм зерттеушісі, академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан саналы ғұмырын туған халқының тарихы мен археологиясына, әдебиеті мен мәдениетіне арнап, өзінің көптеген бай мұралары, ғылыми зерттеулері, дәлелді құнды пікірлері мен тұжырымдарында осы бағытқа жемісті қызмет етті.

Ә.Марғұланның тарихи, археологиялық және этнографиялық ғылыми зерттеулері, олардың ғылыми және тәлім-тәрбиелік маңызы

Туған халқының тарихына ден қойып, зерттеу жұмыстарын сонау Ленинградта оқып жүргенде-ақ бастаған Әлкей елге келгеннен кейін де осынау бейнеті мол, көп ізденіп, зерттеуді қажет ететін жауапты істі одан әрі жалғастырып, Оңтүстік Қазақстандағы Сыр, Шу, Талас өзендері бойында және көне Отырар, Сауран, Сығанақ қалаларының орындарында түрлі қазба жұмыстарын жүргізеді. Содан жинаған материалдарының негізінде «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы» («Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана») деген монографиялық еңбек жазады.

1950 жылы жарық көрген осы еңбегінде Әлкей Хақанұлы тарих ғылымы тоталитарлық идеологияның құрсауында болған кезеңнің өзінде, профессор Семеновтың «көшпелілер тарихта отырықшы елдердің мәдениетіне үнемі ойран салумен болды» деген шовинистік көзқарасына батыл тойтарыс беріп, көшпелі қоғам да отырықшы мәдениетпен бірге астасып, бірлікте өмір сүргендігі туралы, көшпелілік пен отырықшылықты бір-біріне қарсы қою — ғылымда жат құбылыс екендігін алғашқы рет жан-жақты батыл дәлелдеді [9].

Өткен ғасырдың 1950–1960-жылдары академик Ә.Марғұланның тікелей жетекшілігімен республиканың барлық аймақтарында жүргізілген археологиялық зерттеу, барлау жұмыстарының нәтижесінде Қазақстанның археологиялық картасы тұңғыш рет жасалып, жарық көрді. Әлекең ұйымдастырып, көп жылдар бойы өзі жетекшілік жасаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының қарымды еңбегінің нәтижесі 1966 жылы жарық көрген «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» атты ұжымдық көлемді монография болды. Бұл кітаптың құндылығы жоғары бағаланып, Ә.Марғұлан басқарған авторларға Шоқан Уәлиханов атындағы Мемлекеттік сыйлық берілді.

Әйгілі Арқаның Бетпақ даласынан бастап, қасиетті Баян жеріне дейінгі аралықты түгелдей шарлап, тамыры тас дәуірінен бастау алатын көнелердің орнын анықтап, ежелден бері Қазақстан аумағы иесіз жатқан жер емес екенін шама-шарқы келгенше дәлелдеген Әлекеңнің ашқан жаңалақтарының бірі — ғылымда аса маңызды Беғазы-Дәндібай мәдениетінің феномені.

1946 жылы Қаныш Сәтбаевтың тікелей атсалысуының арқасында ашылған ҚазССР Ғылым академиясында Тарих, археология және этнология институтының қарамағында Әлкей Марғұлан жетекшілік еткен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы жұмыс атқара бастайды. Алғашқы уақыттағы басым бағыттардың бірі ретінде Орталық Қазақстан бойынша археологиялық тұрғыда тарихи-мәдени ескерткіштерді іздеу мақсатында толыққанды барлау жұмыстарын жүргізу таңдап алынып, сол жылдың далалық маусымында Әлкей Марғұлан көптеген басқа да ескерткіштермен қатар Беғазы қорымы бойынша алғашқы деректерді жинай бастайды.

1947–1952 жылдары аралығында арасына үзілістер салынып зерттелген қорымнан орта қола дәуірі бойынша мәліметтер қоры толықтырылып, соңғы қола дәуірі бойынша тың деректер жинақталды. Сол жылдары далалық зерттеу жұмыстарының ауқымды жүргізілуінің арқасында отандық археолог ғалымдардың жергілікті мәліметтер негізінде іргелі еңбектерінің жазылуына себеп болды.

Әлкей Марғұланның еңбегінің арқасында Орталық Қазақстан бойынша деректік қор жыл өткен сайын кеңейе түсіп, 1979 жылы көптеген қоныстар мен қорымдардан алынған материалдар Әлкей Марғұланға қола дәуірінің айрықша Беғазы-Дәндібай мәдениетіне арналған арнайы монографиялық еңбегін шығаруға мүмкіндік берді [10].

Бүгінгі күні Әлкей Марғұланның атқарған жұмысының арқасында Беғазы-Дәндібай мәдениетінің көптеген қоныстық орталықтары мен қорымдық ескерткіштері белгілі. Ә.Марғұлан басты авторларының бірі болып бес томдық «Қазақстан тарихы» мен «Орталық Қазақстанның Беғазы — Дәндібай мәдениеті» 1982 жылы Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алды.

Әлекеңнің тарих пен әдебиетті қатар алып жүруі

«Жұрт мені археолог деп біледі, ал негізі ғылымды мен әдебиетші болып бастағанмын» деген Әлкей Хақанұлы өткен ғасырдың қырқыншы жылдарының ортасына дейін әдебиет пен тарихты қатар алып жүрген.

Мысалы, 1940–1941 жылдары оның «Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы түркі эпосы», «Декабристер және Қазақстан», «Әлішер Науаи және қазақ мәдениеті», «Мұхаммед Хайдар — тарихшы», «Шоқан Уәлиханов және Орта Азия тарихы», «Суворов», «Жамбыл Жабаев», т.б. мақалалары жарық көрді.

Ә.Марғұланның «Тамғалы тас жазуы» атты зерттеуінде әдеби-тарихи һәм мәдени деректер молынан кездеседі. Сонымен қатар ғалым қырғыз халқының «Манас» эпосы туралы ғылыми-зерттеу ісінің дамуына үлес қосты. Қырғыз эпосын дүние жүзіне алғаш таныстырған Ш.Уәлиханов, Кеңес заманында бастапқы зерттеулерді жүргізген М.Әуезов болса, кейіннен осы дәстүр Марғұланның «Шоқан және Манас» атты монографиясында жалғасын тапты. Ол эпостағы өмір шындығы жырдың шығу тегі, дәуірі, кейіпкерлері мен көркемдік кестесі және манасшылардың жетілдірудегі қызметі, т.б. жөнінде ғылыми маңызы жоғары пікірлер айтты.

Қадірлі ғалымның фольклорға қатысты еңбегінің дені қазақ эпосының тарихын, эволюциясын, жырларды туғызған түп себепкері — жыраулар рөлін анықтауға арналғаны аңғарылады. «Эпос жыры туралы» (1940), «Геройлық жыр тудырудың бірінші дәуірі» (1941), «Алпамыс» (1946), «Қазақ эпосының сипаты және тарихи шарттылығы туралы» (1946), «Қазақ халқының ежелгі поэтикалық дәстүрін сақтаушылар жайында» (1957) тәрізді мақала, зерттеулерінде көптеген құнарлы ойлар келтірген [11].

Әлкей Хақанұлы — қорқыттанушы. Ол оғыз қыпшақ тайпасынан шыққан данагөй абыз, жырау, күй атасы, қазақ бақсыларының жебеушісі, батагөй-сәуегейі Қорқыт мұрасын зерттеді. Оның жазуынша, қазақ музыкасы мен философиясында «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт толғауы», «Тәңір бий» дейтін рухани ізгі дәстүрлер, мақамдар қалыптасып дамыған. Демек, Қорқыт - «керемет дарын иесі», «ұлыстың ұлы кеңесшісі», «тарихи оқиғаларды жырлаушы жырау».

Марғұлан Қорқыт мұрасын, дәстүрін ұстанған халық мәдениетінің көрнекті өкілдерін былайша топтастырады:

1. Ежелгі бақсы-жыраулар: Қойлыбай, Балақай, Қарамырза, Нысан абыз.
2. Қобызбен күй шерткен атақты күйшілер: Әл-Фараби, Кетбұқа, Ер Шегедей, Досжан, Өтеболат, Қанғожа, Уәлиханов, Құрманғазы т.б.

3. Болжал айтумен халықты ойға түсірген ойшы жыраулар, шешендер: Сыпыра жырау, Асан ата, Қазтуған, Шалғиіз, Әнет баба, Бұқар жырау, Тәттіқара, Құлназар, Майлықожа.

4. Қорқыт дәстүрі бойынша қобызбен жыр тасқынын ағылтқан құйылма ақындар: Жанақ, Сабырбай, Найманбала, Жұмағұл, Базар жырау, Ерімбет жырау, Абыл жырау т.б.

Бұлардан басқа Қорқыттың әңгімесін хикая түрінде айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған шежіре кісілер де аз болмаған.

Марғұлан Қорқыттың нақыл сөздерін, Қорқыт атымен байланысты аңыздарды, Қорқыт жырларындағы мысалдарды тізбелеп көрсеткен қазақ ақын-жырауларының толғауларымен, шығармаларымен салыстыра зерттейді.

Демек, бұдан байқайтынымыз — әдебиеттанушы ғалым Әлкей Хақанұлы тек ежелгі замандағы қазақтың ауыз әдебиеті, ежелгі дәуірдің әдеби мұраларының ғана емес, сондай-ақ Қазақ хандығы дәуірінде жасаған ақын-жыраулар, жыршылар, сал-серілер мен шешендердің әдеби-шығармашылық мұрасының асқан білгірі [12].

Ә.Марғұлан 1984 жылы жазушы Жарылқап Бейсенбаевқа берген сұхбатында: «Жұрт мені филология ғылымдарының докторы деп біледі, ал маған өнер саласына арналған кітаптарым үшін өнертану ғылымының докторы атағы берілгенін біле бермейді»,— деген екен. Әлекеңе бұл берілсе, берілетіндей-ақ орны бар. Өйткені ғалым «Орта ғасырдағы Қазақстан қалаларының мәдениеті» атты монографиясында Отырар, Сауран, Сығанақ қалаларының мәдениеті мен өнері жайлы толғанса, «Ежелгі сақ, ғұн, үйсін өнері», «Ежелгі түрік өнері» кітабында тым тереңге сүнгиді. Ал ол кісінің орыс тілінде түрлі-түсті суреттермен безендіріліп шыққан «Казакское народное прикладное искусство» атты кітабы бұл тақырыптағы халқымыздың сандаған ғасырлар бойы жинаған баға жетпес құндылықтарын қорытқан бірегей дүние болды [13; 110].

Қорыта айтқанда, Әлкей Марғұлан — аңыз жырларға, шежірелерге, хикаяларға ғылыми тұрғыдан жан-жақты әрі терең қарастыруға жол ашқан адам. Бұлай етуге ғалымның ауызша деректерді де, жазба деректерді де, қазба деректерді де теңдессіз терең біліп, үш деректі ұштастыра зерттей алуы көмегін тигізгені сөзсіз.

Ә.Марғұланның Шоқан Уәлиханов мұрасын зерттеудегі сіңірген еңбегі

Ғалымның көп жылдық үздіксіз ізденістерінің күрделі қорытындысы, өшпес жәдігері — қазақ халқының данышпан білімпазы Шоқан Уәлиханов мұрасының бес томдығын әзірлеуді ұйымдастыруы.

1957–1967 жылдары Ш.Уәлихановтың ғылыми мұраларын жинайтын топқа (М.Әуезов, С.Бәйішев, С.Мұқанов, Қ.Сәтбаев, А.Нүсіпбековпен бірге) Ә.Марғұлан басшылық етті. Халқымыздың мақтанышына айналған Шоқанның еліміздің түрлі қалаларындағы мұрағатта шашырап жатқан қолжазбаларын ыждағатпен іздеп, жиып, олардың текстің ажыратып оқу, XIX ғасырдағы ұлы ғалымның сан салалы жазбаларына түсініктеме жасау дегеннің қаншалық қиын жұмыс екенін білеміз. Шоқанның осы уақытқа дейін «жоғалдыға саналып» келген талай қолжазбасын тауып, оны жалпы жұртшылықтың оқуына мүмкіндік берген, көп жылдарын осы жолда сарп еткен, тарих ғылымынан бастап этнография, жағрапия, ботаника, философия және басқа ғылымдардың түйінін шешіп, таңғажайып түсініктер жасаған Марғұланның еңбегі — баға жетпес еңбек десек артық айтылғандық емес. Тіпті өзге монографиялары, мақалалары болмаған күнде ғұлама ғалымның осы еңбегінің өзі оның есімін құрметпен атауға негіз береді.

Филология ғылымдарының кандидаты Мырзатай Жолдасбеков Әлекеңнің бес томдықты ғылымның биік деңгейі дәрежесіне көтере білуі айта қаларлықтай өнеге деп бағалайды және «Асыл арналар» атты кітабында ол туралы былай ой толғайды: «... Әлаға, газет оқушылары сіздің ғылымдағы ізденістеріңіз жайлы білгісі келеді, мен газет тапсырмасымен арнайы келіп отырмын, — дедім. Күнделікті жоспарлы жұмысынан ойын бөлгісі келмеді ме, қайдам:

— Ол ұзақ әңгіме ғой, оның қайсысын айтамыз? — деп кейінге сілтегендей болып еді, десе де біртіндеп шешіле бастады.

— Ендеше әңгімені Шоқаннан бастайық, менің көп уақытым сол Шоқан еңбектерін әзірлеуге жұмсалды, — деп, біраз ойға шомды. Әлағаның Шоқан мұрасын зерттеудегі сіңірген есепсіз еңбегі еске түсті. Өмірден тым ерте кеткен Шоқанды әлемдік ғылым Орта Азия мен Шығыс Түркістанның айтулы зерттеушісі ретінде тіршілігінде-ақ мойындаған болатын. Ұлы ғалымның соңында қалған мол мұраны жариялауға Шоқанның айнымас орыс достары сол кезде-ақ шұғыл кіріскен, бірақ бұл игілікті

істі зиялы бауырлар мезгілінде толық аяқтай алған жоқ. Сондықтан да бұл міндетті өтеу кейінгі ұрпақтың сыбағасындағы іс еді.

Ондаған жылдар бойы жалықпай іздене түсіп, Шоқанның байтақ қазынасын Отанымыздың түкпір-түкпіріндегі архив шаңдағынан ақтарып, жинастырып, оларды ретке келтіріп бес томдық толық жинақ етіп бастырған ғалым-академик Ә.Марғұлан.

Осыншама қымбат қазынаны қалпына келтіру шын мәнінде Шоқанды қайта тірілтумен бара-бар орасан жұмыс еді. Туған халқы осы еңбегі үшін шексіз алғыс айтады» [14].

Сонымен, Әлкей Марғұланның білімінің жан-жақтылығы оның Шоқан Уәлиханов шығармаларының бес томдығын жарыққа шығарған кезде жұртшылықты таң қалдырды.

Ә.Марғұлан Алашорда қайраткерлерінің ізбасары болған

Әлкей Хақанұлының өмір жолында (өзі жиі еске алатын) аса ауыр тұстар болған. Ол ғалымның сталиндік қуғын-сүргін жылдарында тұтқынға алынуы.

Бұл оқиға Әлекеңнің Мағжан Жұмабаевпен дос болуымен байланысты еді. Әлкей Хақанұлы ерекше өлеңдерімен ұлт мұңын мұндап кеткен ұлы Мағжанның пікірлес інісі іспетті болыпты. Ленинградта оқып жүрген кезінде ақынмен жиі кездесіп тұрған.

Мағжанды 1929 жылы «астыртын контрреволюцияшыл ұйым құрып жүрсіндер» деген жаламен кеңес өкіметі тұтқынға алғаны мәлім. НКВД қызметкерлерінің тергеу кезінде қойған «Ленинградта тұрғанда кімдермен байланыс жасадыңыз?» деген сұрағына: Мағжан ақын «Досым Әлкей Марғұланов есімді жігіт жиі келіп тұрды, әйтсе де, көп ұзамай ол жігіт ауырып, ауруханаға түсті. Содан байланысымыз үзіліп қалды», — деп жауап береді. Кейін «қайсысы қай жерде жүр?» деп Мағжанның аузынан шыққан адамдардың тізімін әкелген кезде, ол Әлкей Марғұлановтың тұсына «өлді» деп жазыпты. Бұл аяулы ақынның тізімге іліккен жас інісін қалай да НКВД құрығынан құтқару үшін жасаған айла-шарғысы екені түсінікті еді.

1934 жылы Ленинградта аспирантурада оқып жүргенде Әлкей Марғұлан қамауға алынып, бірнеше ай ауыр азап шегеді. Тергеушілер одан астыртын құрылған қазақ ұлтшылдық ұйымы бар екенін, олардың пікірінше, оның басшыларының бірі Мағжан екендігін, ал жас Әлкейдің соның мүшесі екенін қайтсе де мойындатқысы келеді. Адам төзгісіз азаптан титықтаған ғалым өзіне қол да жұмсайды. Бірақ абақтыдағы серіктері көріп қалып, қаруын қолынан тартып алады. Көретін жарығы таусылмаған Әлекең ажалдан осылай аман қалады. Тергеушілер ақырында ешқандай айып таға алмай, 1935 жылдың сәуір айында оны босатуға мәжбүр болады. Осындай оқиғаны бастан кешкен Әлекең сол жылы шілдеде өзіне қандай қатер төнетінін біле тұра қуғында, бақылауда жүрген Мағжан Жұмабаевпен кездесу үшін Қызылжарға келеді. Екі күн қасында болады [13; 107].

Өкінішке орай, Әлкей Хақанұлы 40-жылдардың аяғында да бірнеше рет саяси қудалауға ұшырады. Ол кейін де ұдайы саяси бақылауда болды. Көрнекті ғалым ғылыми ортаның кейбір қисынсыз сындарына ұшырады.

Түйін

1991 жылы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтындағы археологиялық орталықтың негізінде Ә.Марғұлан атындағы Археология институты құрылды. Астана, Павлодар, Екібастұз, Жезқазған қалалары мен Оңтүстік Қазақстан облысында, Баянауыл, Екібастұз аудандарында бірнеше көшелер, мектептер Марғұлан есімімен аталады. Павлодар қаласында ғалымның мүсіні орнатылған. Сондай-ақ Павлодар педагогикалық университетінде Марғұлан атында стипендия тағайындалып, мұражай ашылған. 2004 жылы Ә.Марғұланның 100 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО-ның шешімімен дүниежүзілік деңгейде аталып өтті.

Әлкей Марғұланның ұзақ жылғы қоғамдық өмірдегі және ғылымдағы үлкен еңбегі жоғары бағаланып, ол Ленин, Еңбек Қызыл Ту, «Халықтар достығы» ордендерімен және бірнеше медальдармен марапатталды.

Халық қаһарманы, Ұлттық ғылым академиясының академигі Шафик Шөкин Әлкей Марғұлан жөнінде былай деп әңгімелеген: «Әлкей Марғұлан уақыттың құрсағынан жаралған айрықша тұлға. Менің өмірімнің көбі ол кісімен аралас-құралас жағдайда өтті. Екеуміз бір атаның баласымыз. Әлкей 7–8 жасында «Қобыланды», «Алпамыс», «Мұңлық-Зарлық» хиссаларын жатқа айтқан екен. Әлкей Марғұлан Мұхтар Әуезовпен 1921 жылы Семей техникумында танысады, кейін 1925 жылы Мұхтар оқуын жалғастыруын өтініп, Әлкейге Ленинградтағы Герцен атындағы пединститутқа жолдама алып берді. Марғұланға өз кеңестігі осылай ашылған. Мұқаң мен Әлкей 40 жылға жуық жақсы дос болды.

Ол — ұлы ғалым Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ақыл-кеңесін көп тыңдаған адам. Әлкей шығармашылық ойдың екінші бір алыбы, ұлы Мағжан Жұмабаевтың пікірлесі, айырылмас досы болған. Мағжанмен байланысы үшін көп жылдар қара тізімде жүрді, қуғын көрді. 1934 жылы С.М.Киров өлтірілгеннен кейін, Ленинградта аспирантурада оқып жүргенде қамауға алынып, бірнеше ай түрмеде отырды. Ауыр азапқа салып, табаны мен алақанын шапаттап ұрып, тәуліктер бойы қинаған.

Осындай айуандыққа төзбеген Әлекең өзін-өзі өлтірмек болып тамағын орып та жіберген кезі болған. Абырой болғанда абақтылас серіктері құтқарып қалыпты. Әлкей 1935 жылдың сәуірінде зорға босап шықты. Мұның бәрін Әлкей маған 1972 жылы Сарыағаш курортында демалып жатқанда айтып берген. Ешкімге жария қылғанын қаламаушы еді.

НКВД-ның сыртынан бақылап жүргеніне қарамастан, түрмеден босап шыққан жылы Мағжанмен кездесуге тәуекел етеді. Бұл уақытта Мағжан Қызылжардың педтехникумында сөзтану теориясынан сабақ беретін. Мен жазғы каникулда Қызылжардағы қой шаруашылығы совхоздары тресінің басқарушысы болып істейтін Риза есімді үлкен ағамның үйінде жүргем. Келетінін алдын ала Ризаға хабарлаған екен. Бір күні Әлекең шамадансыз құр өзі кіріп келді, екі күн бұрын Мағжанның үйіне тоқтапты. Әлкей аға біздің үйде бір күн болды. Кетерінде Мағжанға жолық дегендей емеурін танытты. Мен Жұмабаевқа бір апта өткеннен кейін бардым. Басы үлкен, жазық маңдайлы, тығыз денелі, орта бойлы ғана кісі екен. Өз жасынан үлкенірек көрінеді, ол кезде (1935 ж.) 42 жаста болатын. Он тоғыз жас кіші болсам да менімен тең адамша сөйлесті. Имандай шыным, мұндай үлкен кісімен байсалды әңгімеге әзір емес едім. Қоштасарда маған өзінің қолтаңбасымен кітабын сыйлады, кітапта ақынның әйгілі «Батыр Баян» поэмасы бар еді. Бұл Мағжанмен бірінші және соңғы кездесуім. 1937 жылы ұлы ақын атылды да кетті.

Өмірінің соңғы жылдарында Әлкейді кәрілік әл-дәрменінен айыра бастаған еді. Біз сирек кездесетін болдық. Әлекең пәтердің қапырық ауасын сүймейтін. Таза ауаға құмар, пәтерден ұзап шыға алмайды, сол себепті түскі астан кейінгі демалысын балконда өткізуді ұнататын. Сөйтіп, қазақ халқына теңдессіз ұлы мұра қалдырған ұлы жүрек 1985 жылы қаңтарда тоқтады. Талай тарихқа куә болған қарашық қаңтарда «қараңғыланды» [15].

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов Әлекеңнің телегей-теңіз мол білімін мойындаса керек. Ғылым академиясының кезекті бір жиналысында төрағалық етіп отырған Мұхаң Марғұланға қарап:

– Археология жайында сөз болса, ауыз жаппайсың. Әдебиет мәселесінде де әмбеден бұрын алға шығасың. Физика да саған етенедей, химия да қимасындай. Этнографияға келгенде, елге кезек бермейсің. Әлкей, осы сенің ғылымның бәріне киліге беретінің қалай? — деп әзілдепті. Сонда Әлекең:

– Ой, Мұха-ай, көп білеміз, білген соң, қалай айтпай тұрамыз?! — депті [13;105]. Осы аңыздың астарында шындық жатыр.

Әлкей Хақанұлының артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында, жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ә.Марғұлан шығармашылығын, сондай-ақ тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке әкеледі. Өйткені ғылымның өзі тарихи процестерді жан-жақты өзара салыстыра, ұштастыра зерттеуді мақсат тұтқан. Сондықтан да ол археологиялық ескерткіштерді тарихи-жазба деректермен, тарихи жазба деректерді аңыз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген. Сол арқылы кемеңгер ғалым халқымыздың жүріп өткен тылсым әлемін жарқыратып, аша білген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 1-к. — Алматы: Өнер, 2011. — 339-б.
- 2 *Алтысбес М.* Сүйіндік Айдабол бидің ұрпақтары. Тарихи-генеалогиялық зерттеу: Монография. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2010. — 476 б.
- 3 *Хақанов М.* Он сан қолды Олжабай батыр // Орталық Қазақстан. — 2014. — 9 қант. — 6-б.
- 4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. — 6-т. / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас ред., 2004. — 368,369-б.
- 5 *Мұхамеджанов М., Жанаева Ш.Ә.* Марғұлан — Семей педтехникумының түлегі // Қазақ тарихы. — 2005. — № 3. — 123–126-б.
- 6 *Жолдасбеков М.* Асылдарым // Егемен Қазақстан. — 2011. — 6 қант. — 3-б.
- 7 Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. — II-т.: Тарихи тұлғалар. — Алматы: «Білік» баспа үйі, 2003. — 188-б.

- 8 Тоқтағазы Е. Марғұлан мұралары Р.Нұрғали зерттеуінде // Ақиқат. — 2011. — № 1. — 86–87-б.
- 9 Ахметов Қ. Кемеңгер тұлға // Жаңа Сарыарқа. — 2006. — № 2 (85). — 40–42-б.
- 10 Касеналин А. Беғазы-Дәндібай мәдениеті // Ана-тілі. — 2011. — № 24 (1072). — 16–22 маус. — 11-б.
- 11 Бердібаев Р. Ғалымның ойы артық // Жұлдыз. — 1974. — № 5. — 144–148-б.
- 12 Тоқтағазы Е.Ә. Марғұлан және Қорқыт ата // Ақиқат. — 2011. — № 5. — 101–105-б.
- 13 Ақжігіт Ө. Қазақтың Марғұланы // Жалын. — 2004. — № 10. — 105–110-б.
- 14 Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. — Астана: Күлтегін, 2012. — 325-б.
- 15 Тарихи тұлғалар: Танымдық-көпшілік бас. // Құраст.: Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. — Алматы: Алматыкітап, 2006. — 113–115-б.

Р.С.Каренов

**Слово о выдающемся ученом-востоковеде,
основателе научной школы археологов Казахстана**

К 110-летию со дня рождения Алькея Маргулана

Обобщены жизнь и деятельность выдающегося казахского ученого, основателя научной школы археологов республики академика Алькея Маргулана. Отмечено, что ученый-востоковед известен научной общественности страны и мира не только многочисленными трудами в области археологии, но и тем, что был этнографом, историком, востоковедом, филологом. Кроме того, он также автор известных трудов о казахских обычаях, музыке и фольклоре, географических названиях. Высказана мысль о необходимости дальнейшего изучения творческой деятельности этой незаурядной личности — эрудированного ученого в области этнографии, археологии, антропологии, истории, искусствоведения.

R.S.Karenov

**Word about the outstanding scientist-orientalist
founder scientific school of archeologists of Kazakhstan**

To the 110 anniversary of the birth of Alkey Margulan

Life and activity of the outstanding Kazakh scientist, founder of scientific school of archeologists of the republic, the academician Alkey Margulan are generalized. It is noted that it is known scientific community of the country and the world not only numerous works in the field of archeology, but it appeared also the ethnographer, historian, orientalist, philologist. It is emphasized that is also the author of well-known works of Kazakh customs, music and folklore, place names. Need to further studying of creative activity of this outstanding personality who was the erudite scientist in the field of ethnography, archeology, anthropology, history, art expresses.

References

- 1 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book. First book*, Almaty: Oner publ. house, 2011, p. 239.
- 2 Alpysbes M. *Descendants Aydabol biya from a sort Syuindik. Historical and genealogical research: Monograph*, Karaganda: Publ. house HAG, 2010, 476 p.
- 3 Hakanov M. *Ortalyk Kazakhstan*, 2014, January, 9, p. 6.
- 4 *Kazakhstan. National encyclopedia*, 6 // Editor-in-chief B.Ayagan, Almaty: Main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2004, p. 368,369.
- 5 Mukhamedzhanov M., Zhanayeva Sh. *History of Kazakhs*, 2005, 3, p. 123–126.
- 6 Zholdasbekov M. *Egemen Kazakhstan*, 2011, January, 6, p. 3.
- 7 *Kazakhs. The nine-volume reference book devoted to the majority of the reading. II, Historic figures*, Almaty: Bilik publ. house, 2003, p. 188.
- 8 Toktagaza E. *Akikat*, 2011, 1, p. 86–87.
- 9 Akhmetov K. *Jean Saryarc*, 2006, 2(85), p. 40–42.
- 10 Kasenalin A. *Ana tili*, 24 (1072), June, 16–22, 2011, p. 11.
- 11 Berdibayev R. *Zhuldyz*, 1974, 5, p. 144–148.
- 12 Toktagaza E.A. *Akikat*, 2011, 5, p. 101–105.
- 13 Akzhigit O. *Zhalyn*, 10, p. 105–110.
- 14 Zholdasbekov M. *Precious course: Researches, articles*, Astana: Kultegin, 2012, p. 325.
- 15 *Historic figures. Informative and general editions // Originators: B.Togysbayev, A.Suzhikova*, Almaty: Almaty kitap LLP, 2006, p. 113–115.

Л.Махачек

Университет св. Кирилла и Мефодия в Трнаве, Словакия (E-mail: ladislav.machacek@uctm.sk)

Молодежь в Словакии: модернизация и постмодернизация

В статье исследуются жизненные процессы молодежи Словакии в рамках теории модернизации, показаны рост образовательного и культурного уровня населения на протяжении длительного времени и постепенное превращение первоначально патриархально-деревенского общества в общество аграрно-индустриального и городского типа. Благодаря информатизации трансформационные изменения в Словакии достигли не только высоких темпов и высокой степени комплексности, но и перспективности. Автор статьи полагает, что в настоящее время между социологами молодежи в Европе признается не только возникновение новых возможностей свободы выбора, но и появление новых форм угрозы.

Ключевые слова: Словакия, демократизация, модернизация, информатизация, молодежь, политика, культура, общество, социологическая рефлексия, рефлексии угрозы.

Модернизация и ее запаздывание в Словакии

Типичной особенностью восприятия чувства угрозы молодых людей в так называемых посткоммунистических странах является то, что оно связывается лишь с трансформацией социалистической политической и экономической системы. Однако ключевым вопросом остается ...будут ли действовать усвоенные ценностные и институциональные изменения, сконцентрированные для перехода к рыночным условиям и к плюралистической демократии, как стимулы, достаточные для преодоления унаследованной отсталости, к развитию по направлению к информационному обществу... к целому комплексу модернизационных изменений» [1; 150].

Жизненные процессы молодежи в Словакии после 1989 г. можно досконально понять в рамках **теории модернизации**, потому что:

а) она соединяет в единый комплекс такие частичные сегменты модернизации, вытекающие из движения производственных сил, каковыми являются индустриализация, урбанизация и информация вместе с политической модернизацией (плюралистическая и партиципационная демократизация), с социальной модернизацией (рост гражданской свободы и социального равенства граждан), с культурной модернизацией (рост уровня образования и движение всего общества от фундаментализма к рациональности);

б) она учитывает экономический, гражданский, социальный и культурный потенциал (капитал) страны, ее отдельных регионов и ее населения, который формируется и аккумулируется в течение длительного исторического периода.

Словакия представляет собой классический образец, на котором можно проверить действенность теории модернизации, поскольку она с запаздыванием завершает процесс модернизации и одновременно должна решать проблемы институциональной трансформации и глобализации.

Вследствие возникновения первой Чехословацкой Республики в 1918 г. в последующие 20 лет был решен вопрос сохранения национальной идентичности путем укрепления позиции словацкого языка как главного инструмента воспитания и образования молодого поколения, и на этой основе была выполнена модернизационная задача развития грамотности национальной общности.

В Словацком государстве (1939–1945 гг.) развитие высшего образования и подготовка словацкой интеллигенции достигли большого размаха. Большая часть молодой интеллигенции во время Словацкого народного восстания (СНВ — август 1944 г.) стояла во главе сопротивления словаков против господствующего клеро-фашистского режима коллаборантов, так же как и против немецких войск.

В 1948–1968 гг. в рамках программы строительства социализма индустриализация и урбанизация Словакии достигли необыкновенного размаха. Неоспоримым фактом был рост образовательного и культурного уровня населения, постепенное превращение первоначально патриархально-деревенского общества в общество аграрно-индустриального и городского типа (урбанизация). В то же время общественная система социализма предоставляла наименее образованным социальным сло-

ям весьма высокий уровень социальной защиты и значительное социальное и медицинское обеспечение.

Интервенция войск Варшавского Договора в Чехословакии в 1968 г. и последующая нормализация приостановили не только процессы политической плюрализации и демократизации, но и первые тенденции проникновения информационно-технологических инноваций, реструктуризацию промышленности, прежде всего металлургии и тяжелого машиностроения.

Собственно говоря, только политические изменения в 1989 г. открыли двери типичным системным глобализационным, способствующим модернизации тенденциям, которые хотя и несут за собой неизбежный социальный риск и социальные проблемы, проявляющиеся главным образом в безработице молодежи, но в то же время предоставляют огромный исторический шанс развивать и использовать освобождающийся творческий потенциал индивидуальной личности как неисчерпаемый источник богатства общества в информационную эру.

Не все словацкие социологи, специализирующиеся по проблематике молодежи, связывали трансформационные процессы в области политической и экономической жизни с таким типичным элементом модернизации, каковым является информатизация. И.Сухи еще осенью 1992 г. с сожалением констатировал, что информатизация стала составной частью жизни словацкого общества как-то незаметно и слишком в тени демократизации и приватизации. Он утверждал при этом, что именно благодаря информатизации трансформационные изменения достигли не только таких высоких темпов и такой степени комплексности, но и перспективности, вследствие чего эти изменения приобретают эпохальное значение и эмансипационный гуманный смысл. По его мнению, информатизация продвигает общественное воспроизводство «...по оси исторического развития от современного индустриального общества к постиндустриальному информационному обществу, которое в настоящее время воспроизводит новые постмодернистские ценности и стандарты общественной жизни» [2; 8].

По истечении времени можно констатировать, что использование компьютерной технологии и интернета вносит неоспоримые и весьма очевидные модернизационные элементы в экономическую и общественную жизнь, причем эта тенденция реализуется прежде всего посредством молодого поколения.

Множество исторических событий и социологических фактов свидетельствует о том, что именно благодаря долгим годам солидарности культурно более зрелого чешского народа Словакия после 1918 г. могла успешно завершить на переломе тысячелетия те задачи модернизации, которые соседние страны совершили уже в конце XIX в. К этому относится и спорное решение чешских и словацких политических верхов о разделении Чехословакии (В.Клаус и В.Мечиар), которое ныне уже воспринимается не только как следствие стремления словаков к независимости, но и как неизбежный шаг на пути к достойной интеграции в Европейское сообщество.

Тот факт, что судьба Словацкой Республики на этом пути несколько отличается от судьбы Чехии, Польши и Венгрии, можно объяснить тем, что, в отличие от них, **она лишь в 1993 г. став самостоятельной, завершила свою 80-летнюю модернизационную траекторию построением собственного государства.** В борьбе с господствующими коалиционными политическими структурами (Движение за демократическую Словакию, Словацкая национальная партия), благодаря деятельности многочисленных гражданских инициативных групп и движений, поддержке и организации протестных действий, а также благодаря активизации молодых избирателей до 24 лет, **была достигнута цель в парламентских выборах 1998 г. — демократический характер республики.** Важным следствием этой борьбы является то, что большие группы молодых граждан приобрели полезный гражданский опыт, что, в свою очередь, является предпосылкой формирования гражданского потенциала, необходимого для функционирования плюралистической парламентской демократии.

Молодежь в контексте социологической теории постмодернизации

Центральной фигурой исследований на тему общественного контекста индивидуализации первого посткоммунистического поколения молодежи стал немецкий социолог Ульрих Бек [4]. В настоящее время он считается «вожаком» немецкой социологии, выступающим против современной пропаганды постмодернизации [5], а сам себя он представляет как сторонник «рефлексивной модернизации» [6]. Его теория современных обществ, касающаяся развитых западных индустриализованных стран, в которых существует **противоречие между производством экономических ресурсов (богатства) и производством социального риска**, механически была использована для объяснения положения в трансформирующихся европейских странах реального социализма. У.Бек определил

индивидуализацию как общественный сдвиг небывалого до того времени размаха и динамики, который стал продолжением использования достижений модернизации после Второй мировой войны. Кажется, что общественное положение во всех богатых западных индустриальных странах, особенно в Германии, характеризуется относительно высоким материальным жизненным уровнем и высокой степенью социальной защиты. В результате этого была нарушена, по мнению У.Бека, историческая непрерывность, вследствие которой люди были вырваны «...из традиционных классовых условий и обеспечения семьи и усилилась их зависимость от собственной индивидуальной судьбы на рынке труда со всем риском, шансами и противоречиями» [4].

В восьмидесятых годах в немецкой социологии молодежи был создан новый образ молодых людей, который был основан на тезисе Бека о так называемой индивидуализации. И.Рихтер (в настоящее время директор Немецкого института молодежи в Мюнхене) описал в кратких тезисах образ немецкой молодежи следующим образом [7; 64]:

Семья — более позднее заключение брака, рост численности одиноко живущих людей, превращение супружества в партнерство.

Образование — диверсификация образовательной карьеры и удлинение периода образования, демократизация педагогического стиля.

Работа — новые связи между образованием, безработицей, дальнейшим образованием, акцент на индивидуальную самореализацию на работе.

Культура — жизнь групп молодежи религиозного, спортивного, политического типа обуславливает многообразные медиально опосредованные отношения и сетевые системы, которые способствуют тому, что молодежь более тесно примыкает друг к другу, но, с другой стороны, это вызывает и более высокий риск изолированности.

Политика — индивидуализация в этой области проявляется прежде всего в более низком участии молодежи в формировании политических структур.

Повседневность — в моде, сексуальном поведении и коммуникации реализуются формы поведения, навязываемые средствами масс-медиа и опосредованные молодежными группами, которые часто описываются как гедонистические.

В течение всего периода нашего сотрудничества с многими европейскими специалистами по проблематике молодежи после 1990 г. мы могли наблюдать, как в недрах рождается движение сопротивления и критики, стремящееся специфицировать теорию индивидуализации и нивелировать ее последствия и в области формирования европейской молодежной политики в странах Европейского сообщества.

К.Робертс понимал интерпретацию индивидуализации как реструктуризацию положения молодых людей, при котором длительный переход в сферу труда и взрослости создает «мораториум», во время которого молодые люди могут избавиться от старых детерминантов их жизненных шансов, например, пола, социально-классового происхождения и результатов, достигнутых в средней школе. Он, исходя из условий в Англии, подчеркивает, что в действительности старые социальные предпосылки сохраняют свою силу. Положение молодых людей и перспективы в будущем обусловлены их происхождением, образовательным уровнем, полом и местом проживания [8].

Популярную тему эмпирической проверки постмодернистских изменений рассматривал и Л.Сюралла из Финляндии [9; 63]. Вопрос, заданный Сюраллой, звучит для социологов весьма знакомо: теряют ли традиционные социальные переменные свою интерпретационную силу? Ответ, по мнению цитированного автора, противоречив. Некоторые шведские авторы, исследования которых он рецензировал, пришли, по его мнению, к заключению, что выбор жизненного пути не столько связан с социальными переменными, как со специфическими качествами индивидов. Другие по-прежнему полагают, что социальный фон имеет «crucial effect» на жизненные проекты. Кажется, что все-таки прав К.Робертс, утверждая, что старые детерминанты действуют и сейчас, но в новых конфигурациях.

Ослабление семьи, соседских связей и религиозных сообществ и их контрольных функций должно проявиться в усилении стремления молодых людей к индивидуальности, т.е. в усилении такого типа сознания, который выражает чувство личной ответственности за собственные условия жизни и за построение собственного будущего.

О.Стафсенг из Норвегии полагает, что программа освобождения от конвенций и традиций, так же как и от любой механической формы коллективизма, т.е. то, что нам известно как программа временной индивидуальности, когда молодые люди сами определяют собственную жизнь, имеет свои

давние корни. Те, которые назвали ее постмодернистской, создали (согласно программе) лишь расплывчатую теорию с определенным идеологическим посланием, с помощью которого, кроме прочего, закрывают существующие социальные различия или же замалчивают факт, что, например, гражданство, как правовая и политическая основа для современной индивидуальности в значении личности, существовало первоначально лишь для мужчин и для лиц, принадлежащих к «более богатым» слоям общества [10].

Мы полагаем, что в настоящее время между социологами молодежи в Европе признается не только возникновение новых возможностей свободы выбора, но и новых форм угроз, и не только для молодых людей.

1. Притом во многих случаях (отсталые регионы, цвет кожи, этнические группы, гражданство той или иной страны) молодые люди не имеют возможности такого индивидуализированного выбора, как это предполагается в смысле упомянутой теории индивидуализации.

2. Следует допустить, что индивидуальное действие (меритократия) имеет растущее значение, а диверсификация или индивидуализация жизненных стилей находится в движении, особенно там, где возникли для этого условия вследствие более высокого уровня модернизации (индустриализация, урбанизация, информатизация, секуляризация).

Действительность свидетельствует, что процессы индивидуализации не наблюдаются повсеместно, а их следует связывать, прежде всего, с крупногородскими регионами. Это можно продемонстрировать и на примере Словакии. Регион Братиславы, благодаря своему положению между Венной и Будапештом и своей собственной инфраструктуре, предоставляет больше рабочих мест и дает больше возможностей для образования. Некоторые регионы средней и восточной Словакии превращаются почти в «голодные долины», в которых нет никакого выбора. Здесь существует лишь **фрустрация несбывшихся и несбыточных желаний и стремлений**.

Индивидуализация в рамках плюрализации транзичии к взрослости

Неоспоримо то, что образцы молодежных транзичии от детства к взрослости в Словакии весьма разнообразны и наблюдается отход от традиционных нормативных ожиданий [11]. Причем это изменение происходит во всех решающих блоках перехода (образование и трудовая практика, отделение от родительской семьи, создание нового партнерства, вступление в рынок труда, потребительское поведение, деятельность в свободное время, гражданская, политическая и культурная партиципация).

Важным фактом для понимания процессов индивидуализации является то, что:

а) в определенных областях своей жизни молодые люди получают **высокую степень автономности**, возможность выбора альтернатив или же индивидуального подобию повседневности (мода, деятельность в свободное время, культура речи, политическая артикуляция);

б) этот процесс протекает в **нестабильном социальном контексте**, в котором социальная позиция «постадолесцента», или «молодого взрослого», является временной и неопределенной главным образом потому, что уверенности в реализации их собственных жизненных планов в будущем не существует. Молодые люди, следовательно, могут и очевидно приобретают автономность и ответственность в определенных областях (например, потребление, партнерство), в которых это типично для взрослых, но статуса взрослого они еще не имеют, но, что хуже всего, они могут не приобрести его вовсе.

Прежде всего, **дисконтинуальность** (прерывистость, отрывочность, шаговость) и **некозистентность** (т.е. иногда от него ожидается ответственность как от взрослого, а иногда допускается безответственность как у ребенка) **процесса транзичии от adolescence к взрослости представляют, согласно Л.Чизхолму и К.Харрельману, фундаментальный фактор риска [12; 133]**.

Все молодые люди, независимо от своего социального происхождения, вступают в «структурные противоречия» молодежной жизненной фазы и имеют возможность оптимизировать свои жизненные шансы на приобретение соответствующего социального положения. Государственная молодежная политика в каждой стране, в том числе и в Словакии, должна была бы учитывать в своей концепции результаты социологической рефлексии гипотезы: «Если личностная компетенция достаточна и социальные ресурсы доступны, молодые люди могут найти и найдут продуктивные способы, как успешно преодолеть транзичию... там, где компетенции и ресурсы недостаточны, транзичия выливается в бедное существование» [12; 152].

Социологическая рефлексия молодежи в Словакии

Неоспоримо, что современные изменения в образе жизни молодежи в Словакии можно объяснить приведенной выше теорией индивидуализации. Так, например, наблюдается нарушение строгой периодизации между отдельными этапами жизни. Все чаще проявляется, особенно у молодых людей, взаимосвязанность жизненных сфер (образование связано с краткосрочной работой, постоянная работа — с различными типами переквалификации). В поисках собственной идентичности и для обогащения собственного социального портфолио молодежи предоставляется больше возможностей для кратковременного проживания за границей (например, в качестве au-pair) с целью усвоить английский или немецкий язык.

Углубляется тенденция иного генерационного восприятия институциональной трансформации к рыночной экономике и плюралистической демократии. Молодое поколение, вступающее в трудовой процесс, по истечении 10 лет после ноябрьских событий 1989 г., уже не понимает общественных системных изменений так досконально, как то молодое поколение, которое было свидетелем этих событий, потому что в состоянии переходного периода, точно так же, как они сами, находится и общество, в котором оно живет. Молодое поколение все чаще задает себе вопрос, почему процесс трансформации еще не завершился, и общество еще не начало успешно развиваться. Сталкиваясь с социальными проблемами, оно ставит вопрос, почему оно должно было стать после 1989 г. жертвой трансформации, а после 1998 г. жертвой демократизации политической системы, если в обоих случаях именно оно было двигателем общественных изменений [13].

Еще недавно мы могли согласиться с английским профессором Кеном Робертсом в том, что безработицу молодежи можно было понимать и в Словакии как массовую социальную проблему, однако еще не как действительный кризис такого масштаба, который бы угрожал основам нового общества. С тех пор многое изменилось, и *процент безработных увеличился с 12–15 % в 1990–1998 гг. до 20–22 % в 1999–2000 гг., а в некоторых регионах и до 30 %.*

Безработица коснулась уже не только молодых выпускников школ, но и взрослых — целых коллективов предприятий и организаций — родителей огромной армии взрослеющей молодежи. *Но даже не в этом сущность проблемы.*

Всем кажется, что безработица начинает действительно угрожать не только самой молодежи, взрослым или же целым регионам Словакии. Дело в том, что общественность перестала воспринимать ее лишь как причину социальных проблем. Все чаще безработица интерпретируется как следствие неспособности политических верхов развивать гуманно ориентированную стратегию модернизационных изменений или же как следствие их ошибок в стратегических решениях, которые совместно с растущей коррупцией как раковая опухоль — метастазами заражают все, что представляет моральную основу интегральности всего общества.

Интерпретации в таком духе подтверждаются результатами нашего социологического исследования. Речь идет о двух обнаруженных фактах. Молодежь полагает, что правительственная политика в Словакии не обеспечивает равенства шансов для жизни. Молодые люди думают, что для них будет лучше, если они будут связывать свое личное благосостояние не со Словакией, а прежде всего с благосостоянием Европы. В социологическом исследовании молодых людей из 8 областных городов в Словакии (январь 2000 г.) мы предоставили им возможность оценить политику, реализованную в Словакии, посредством 5 критериев: справедливость, производительность, компетентность, солидарность, прогностичность. Каждый критерий они могли оценивать отметками по пятибалльной системе. Самой лучшей отметкой была 1, а самой худшей — 5. Мы обратили особое внимание на самые худшие отметки — 4 и 5.

Политика в Словакии в январе 2000 г. оценивается как критическая, особенно по тем критериям, по которым доля таких отметок (4 и 5) колеблется около 50 % голосов. Такой результат был достигнут по трем критериям:

- а) **политика не справедлива**, т.е. не предоставляются равные шансы всем, — всего 60,5 % голосов;
- б) **политика не производительна**, т.е. не дает надежды, что действительно что-то сделает и поведет дело к лучшему, — всего 58,3 % голосов;
- с) **политика не компетентна**, т.е. не реализует продуманные и целенаправленные мероприятия, — всего 47,2 % голосов.

Тот факт, что наиболее значительный дефицит политики в Словакии проявляется в области социальной справедливости, является важным сигналом о растущем отчуждении молодых граждан от общества. Принцип равного доступа к ценностям, шанс на справедливую оценку в конкурентной борьбе за позиции на рынке образования и на собственном рынке труда — все это принципиальные вопросы интегрирования молодого поколения в общество.

Молодые люди надеются, что в будущем они сами будут жить лучше (54,4 %), хотя все общество в Словакии будет жить хуже (46,1 %). Факт, что особенно Европа представляет собой в глазах молодых словаков более оптимистический вариант будущего благосостояния (лишь 24,3 % считают, что хуже), заставляет нас предполагать, что личное благосостояние связывается с перспективой интеграции Словакии в Европейское сообщество.

Индивидуализированные стратегии словацкой молодежи при рефлексии угрозы.

Жизнь в постмодернистском обществе является составной частью исторического процесса перехода от коллективизированных к индивидуализированным личностям и связана с субъективным восприятием угрозы и неуверенности. То, что, на наш взгляд, является особенно важным в современной социологии молодежи, — это резкая, эмпирически обоснованная критика постмодернистских теорий об индивидуализации молодежи, которые подчеркивали лишь то, что глубокие изменения в семье, школе и на рынке труда зависят от индивидуальностей, способных осуществлять выбор. Однако свобода выбора в контексте свободного рынка труда дает преимущества тем молодым людям, которые имеют достаточные экономические, социальные и культурные ресурсы осуществить такой выбор, иначе говоря, организовывать свою жизнь, строить рациональным образом собственное будущее и формировать собственную солидную личность [14].

Богатая социологическая литература и наши эмпирические данные показали, что индивидуальная свобода производит и аномиию. Отщепенцы создают как реакцию на отчуждение от образовательной и рыночной системы свой собственный мир, специфические субкультуры, банды и секты с собственными правилами, поощрениями и санкциями. Невозможность сделать какой-либо выбор выливается в маргинализацию многих молодых людей, которые меняются на плохих мальчишек (бандитские группировки) и веселых девчат (проституция). Многие сумели на индивидуальном уровне справиться с ловушками и неожиданностями этого мира. Позвольте мне упомянуть некоторые типы реакций на возникшее положение дел.

В Словакии появились старые, хорошо знакомые типы **«вечных студентов»**, известные нам из художественной литературы со времен первой республики, которые будут учиться всю жизнь и никогда не вступят на рынок труда.

Или же это будут типы **«новых спасителей»**, сгруппированных в религиозные секты разного типа, которые находят свое личное счастье в уверенности и солидарности нового сообщества. Наблюдаются первые сигналы о **«золотой молодежи»** из хорошо обеспеченных капиталобразующих слоев в Словакии, члены которых являются сторонниками философии беззаботной жизни в приятельской атмосфере среди таких же ровесников — детей «весьма важных персон», без стрессов от конкуренции на рынке труда.

Сегодня мы уже знаем, что не эксперты-программисты, а «дети ветров — цыгане» стали первой группой словаков — еврограждан, которые обнаружили выгоды социального обеспечения интегрированной Европы. Политика Финляндии, Англии, Бельгии по отношению к беженцам косвенно поощряла **цыган как первых еврограждан Словакии** к тому, чтобы они нашли отвагу покинуть материнский корабль, называемый Словакией. Они реагировали быстро и в духе рефлекторной модернизации, поскольку они не верят тому, что Словакия в ближайшее время бросит якорь в пристани благосостояния Европейского сообщества.

Исследование молодежи, не имеющей длительное время работы, в Польше, Венгрии, Словакии и Болгарии [15] подтвердило, что кроме большой группы молодежи, настойчиво ищущей работы, сформировалась также и группа новых любителей свободного времени, которых устраивает мягкая система социальной сети и которые умеют отлично лавировать на грани правил и злоупотреблять добротой своих родителей и сочувствием широкого круга родственников.

Значительная доля молодежи попадает в настоящее время на край общества и в личную изоляцию, из плена которой не имеет внутренних сил и предпосылок выбраться вон. Недостаточный социальный опыт коммуникации между людьми, или же ослабленная психика и плохое состояние здоровья проявляются в том, что психологические консультации и психиатрические больницы переполня-

ются молодыми людьми, которые не сумели получить или удержать работу, найти партнера или создать семью.

Наконец, здесь имеются новые члены дружины **Яношика (словацкого Робина Гуда)**, которые ранее хорошо зарабатывали на шахтах, поскольку общество хорошо оценивало их физически тяжелую работу и отвагу рисковать собственной жизнью под землей. Сейчас одна часть ориентируется на предоставление хорошо оплачиваемых охранных услуг для предпринимателей, в то время как другая часть сосредоточивается на деятельности своего рода «негосударственного» перераспределения прибыли тех же самых предпринимателей.

Некоторые из этих группировок молодежи следует воспринимать как сигналы, которые возникают как реакция на новые постмодернистские условия жизни в Словакии. Это альтернативы, которые не обязательно должны нам нравиться, в действительности представляют собой новые формы жизненной стратегии, которые будут уже в ближайшем будущем «нормальными» или «типичными». Сейчас речь идет о том, чтобы Словакия не стала местом, где будут, с одной стороны, лишь малообеспеченные, а с другой — золотая молодежь и молодые разбойники.

Формирование молодежной политики.

Не все умеют преодолевать на индивидуальном уровне препятствия и неожиданности этого мира. В настоящее время мы надеемся на коллективистскую солидарность посредством государства и на его перераспределительные функции, так же как и на коллективную борьбу трудящихся с работодателями (Чамбаликова, М., 1968). Мы вступаем в период принципиальной коррекции уже существующей концепции государственной политики молодежи, в центре внимания которой до сих пор была главным образом деятельность молодежи в свободное время и область гражданской партиципации молодежи. В новой концепции обращается внимание на область политики образования, занятости, а также на социальную профилактическую работу с молодежью, которая оказывается вследствие безработицы на краю общества.

В Словакии интенсивно обсуждается комплексная концепция государственной политики молодежи, в которой было бы выражено стремление общества заключить новый социальный договор между молодым поколением, как со значительной гражданской и политической силой, и старшими группами. В нашем случае социальный договор между поколениями можно понимать как готовность и желание молодых людей исполнять свои обязанности по отношению к обществу и готовность общества (государства) способствовать реализации индивидуальных жизненных программ молодых людей, чтобы обеспечить элементарную социальную справедливость — равные шансы для всех.

Список литературы

- 1 Machonin P. Teorie modernizace a česká zkušenost. In: Ekonomické a společenské zmeny v české společnosti po roce /L.Mlčoch, P.Machonin, M.Sojka.Nakladatelství karolinum, UK v Praze, Praha, 1989, p. 274.
- 2 Suchý J. Situácia mládeže v transformácii Slovenska // Mládež a spoločnosť, 1992, 4, p. 8–14.
- 3 Machacek L. Sociologické aspekty občianskej participácie a združovania mládeže. SSS SAV, Bratislava, p. 60.
- 4 Beck U. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne, Frankfurt-Main, 1986.
- 5 Vlácil J. Modernizace v pojetí Ulricha Becka. Sociologický časopis, 2, 1996, p. 243.
- 6 Beck U. Nalézání politična. Sociologický časopis, 2, 1996, p. 131–142.
- 7 Richter I. Nové epochy sa nezačínajú prvý raz. In: Individualizácia mládeže a modernizácia spoločnosti SÚ SAV. Bratislava, 1995, p. 7–22.
- 8 Roberts K. Individualizácia a ohrozenie mládeže v Európe. In: Individualizácia mládeže a modernizácia spoločnosti SÚ SAV, Bratislava, 1995, p. 45–58.
- 9 Siuralla L. Holes into the blackbox of school experience. Studies on youth and schooling in Sweden // Young. Nordic Journal of Youth Research, 4, 2, 1996, p. 60–64.
- 10 Stafseň O. Kritika vágných teórií o postmodernoti a mládeži. In: Individualizácia mládeže a modernizácia spoločnosti, SÚ SAV. Bratislava, 1995, p. 7–22.
- 11 Wallace C., Kovacheva S. Youth in Society. Macmillan Press Ltd., London, 1998, p. 243.
- 12 Chisholm L., Hurrelman K. Adolescence in Modern Europe. Pluralized transition pattern and their implications for personal and social risks // Journal of Adolescence, 1995, 18, p. 129–158.
- 13 Machacek L. Youth and Creation of Civil Society in Slovakia. Sociologia-Slovak Sociological review, 3, 2000, p. 241–256.

14 Kuure T. Making and Breaking Borders. Abstract from Nyris, Helsinki, 2000, p. 17.

15 Machacek L. Slovak Youth Attitudes toward the Market Challenges, Sociologia, 1995, 7–8.

16 Čuprov V.I., Zubok J.A. Molodež v občestvennom vosproizvodstve: problemy i perspektivy. RAN-ISPI, Moskva, 2000, p. 116.

Л.Махачек

Словакиядағы жастар: модернизация және постмодернизация

Мақалада модернизация теориясының негізінде Словакия жастарының өмірлік үдерістері зерттелген, ұзақ уақыт бойындағы тұрғылықты халықтың білім берудегі және мәдени деңгейі, сондай-ақ алғашқы уақыттағы патриархалдық-ауылдық қоғамның аграрлы-индустриалдық және қалалық түрге ауысуы көрсетілген. Ақпараттық өзгерістер Словакияда тек қана трансформациялық өзгерістердің және біріктірілудің де жоғары дәрежеге жетуіне ғана емес, яғни, жағымды нәтижелерге қол жеткізуге негіз болды. Мақала авторы қазіргі әлеуметтанушылардың Еуропа жастары арасында тек қана таңдау еркіндігі ғана емес, сонымен қатар оның кереғар салдарларының да бар екенін мойындап отырғаны жайлы жазған.

L.Mahachek

The youth in Slovakia: modernization and postmodernization

In the article Slovakia youth's life processes in the frames of the modernization theory are investigated, the growing of people's educational and cultural level during the long time is shown, and gradual change from the first patriarchal-village society into the society of agrarian-industrial and town types is pointed out. Because of informatization, the transformational changes in Slovakia reached not only high tempo and degree of complexity, and also perspectiveness. The author of the article guesses that in the present time between the sociologists of youth in Europe there are admitted not only occurrence of the new possibilities, but also the new variants (forms) of threat.

UDC 21 (075.8)

B.I.Karipbayev, D.N.Smagulov*Ye.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: smagulove_d@mail.ru)***Religious aspect in the structure of Kazakhstan identity**

This article is devoted to a religion role in the conditions of identification of the Kazakhstan society. Prompt process of modernization of the Kazakhstan society at a turn of the XX–XXI centuries brought to peculiar to «the religious Renaissance». At the same time, this process of spiritual revival revealed also certain problems which Kazakhstan didn't face. Paramount task today is systematic and profound studying, monitoring of a religious situation in our country, the analysis of a condition and dynamics, religious associations.

Key words: identification of Kazakhstan society, identity, the religious situation, consolidation, national unity, nationality, national idea.

As it so happened, that Kazakhstan is situated between Europe and Asia, maybe culturally, not geographically. That's why Kazakhstan is at the interface of social-cultural, confessional conflicts; here you can spot the invisible border between two world religions — Islam and Christianity. And from many centuries this border has impacted on the mind of folks, who live in this territory.

Confessional factor has an essential role in the becoming on ethnic identity on the first levels of ethnos' conformation. Religion, as form of henotheism, created the pantheon of the alliance of tribes, which accepted victims and prayed only by this alliance, giving the sacral sanction for ethnic identity.

Nowadays pure henotheism is met very rarely (for example, Japanese Shintoism, Jewish Judaism). Generally World religions are over-national and over-ethnic. «Individuum, accepting Islam, is losing his own ethno-cultural definiteness like something religiously significant: a mere definiteness is his belonging to Islam» [1].

Anyway, henotheistic form of religious beliefs continues to be one of the basic of ethnic identity.

So, significant amount of people convince, that Kazakhs are only Muslim (sunni of Hanafi maskhab exactly), and Russians are the representatives of orthodox church and etc.

The breakaway of «your» religion looks like a betrayal, treachery of moral values of your folk. Religious aspect is becoming one of the important aspects of Kazakhstan identity's infancy, because it appears because of the interaction of ethnic identities.

It is become clear, that now religion is the important factor of social life of our republic. For twenty years of Kazakhstan's independence religion has passed the way of the fake world-vision, which was in the atheistic USSR, to idea-moral factor of development in the social mind. Religion, giving purports almost everywhere what's around us, is become to understand as important element of the consolidation of Kazakhstan's inhabitants. Also, increasing the role of religion in Kazakhstan society causes the beginning of a lot of problems and conflicts, which daily we collide with. And also, these questions are caused because of the connection with other sides of our life.

Let's explain, if Kazakhstan is the unclerical country, how deep can religion enter into different institutes of state and society? Can connected with religion disciplines be set up into education of school and university? Should religion science be taught in state educational establishments? What aim do we need: to give the basic knowledge about religion or to civilize believing people? Won't there be the youth divide between religious visions because of it? Each of these questions is the questions from sphere of education. Those kinds of questions are many from different spheres of social and state life on our country.

Another important problem in Kazakhstan is the strategic relationships between state and religious consolidations. According to Constitution of Kazakhstan, all religious consolidations have equal rights. But it's not easy to realize this legislative norm. But what do equal rights mean for religion? All religious consolidations are given equal rights, but how can they realize it?

Obviously, those big, long-time existing confessions in the territory of Kazakhstan have unequal rights in compare with new religious consolidations. It's not about new religious consolidations' derogation of rights in Kazakhstan. Their rights are absolutely the same as in big traditional religious consolidations, but opportunities are not equal. This phenomenon is characterized for any modern country. It depends on the quality of believing people, because more people belong to one confession, more opportunities they have.

This confession has an essential role in society and country, country pays more attention to it, than to others. Believers of this confession impacts on moral and ethic atmosphere in society, confession has opportunity to be important on social and political map of state, to participate in many spheres of life — from education to attendance in governmental authority. Thin confessions cannot compete with them. It's not about some kind of discrimination between other confessions, it is general world practice.

But Kazakhstan's traditional religious communities relate very negatively to untraditional confessions. And here are the reasons. No matter how many people in the new confession, but all these religious sects are good at recruitment. The major part of converts is young people. This fact tells us not only about successful recruitment of new believers and followers, but also about untraining protectors of traditional confessions in Kazakhstan because of new changes. That's why there is negative concern to Krishnan, Yegovian and other sects, which attract a lot of youngsters by their exoticism.

This problem is very serious, that's why it needs an individual exploration. We should admit, that Kazakhstan young people convert into these kind of religious sects because of marginality, poverty, absence of some moral and ideological values, and they are religious not enough. That kind of youngsters follow their own practical aims, or wish, aspiration, lastly, to be understandable and to heard out by others, to find a support and empathy.

At the same time in Kazakhstan there is practice of giving some benefits to some confessions (practice is issued from big quality of believers and significance for Kazakh society), and also declaration about absolutely equal rights for all confessions. So here is a definite ambiguity. In our opinion, this question demands a maximal clearness. Indefinition in our legislation reduces the reputation of state institutes.

This problem could be not considered, but nowadays there is difficult situation, which related to religion. Religion should be reason of stability and pacification, not factor to conflicts. Religion becomes a motive in conflicts and oppositions. Like an ethnic aspect, religion becomes a basic element of all meaningful conflicts of modernity. Religion, which should unify society, contrarily, destroys. So why? Why does religion, which is the symbol of ethics, morality, humanity and peace-love, become a basic parent of conflicts?

Because religion cannot hold the aggressive and nihilistic tension of modern world, it gives up, becomes weaker, changing basic principles and canons. And politicians use that kind of religion for aggressive actions, which protects their mercantile aims. Here is seen the negative sides of politization of religion. That's why now politization of religion is received negatively, and it will be the same, when spirituality is turned into ambition. So that's why lamentable stereotypes have arisen, for example, Islam is the ideological basis of extremism and terrorism, orthodoxy is absolutely dogmatic religion, which doesn't conform to claims of modernity, Catholicism is the religion of expanse of Western world and etc.

There is no veracity in those kinds of accusations of religion, but daily usual mind of our contemporary is easily ingurgitated these stereotypes, because everything is like that, but in the other hand, religions do not confute such accusations. Orally- yes, religious leaders usually tell us about important mission of religion, but they cannot achieve it in practice. For example, international religious leaders and leaders in the NIS territory have tried to be «intermediary» between antagonistic countries, remind them about high values and to give religious argumentations. As you see, this way was fizzled, and only powered way was successful. Corresponding situation was not exception. Mankind cannot easily apply religion and its principles. Religion does not cave in outer application. In addition, religion has lost its spiritual, cultural, valuable force. Nowadays religion is like decoration. Formally people listen to it, respect its confessional leaders, but in another case, when conflict happens, they changed their significance of priorities. The reason is in different meaning of word «belief». For example, this word is differently understood by politician, waiter, usual believer, scientist and philosopher. Each of them means accessible and understandable value of a word for themselves [2].

Because of that position of religion is conflicting and tragic. All its high values are sincere, but our contemporary, being believer, is not able to admit the basic verity of religion — everything is defined by God.

He is an origin of everything. There is no submission in a modern man, but no submission, no real belief, that's why people do not live with help of norms of belief. So therefore no sincere belief, no high values, which only religion can show, because religion is a life of people according to God. That's why, high qualities cannot be shown by religion and negative sides of its politicization impacts. And everybody tries to make «the regulator of people's behavior» from their belief [3].

Nowadays basically religion is an element of politics. Manuel Castells said: «The basic confessions, practicing something like profane form of religion, depending on state or on market, are losing its own skill to dictate actions to congregation in exchange of safe of soul and sale of heavenly realty» [4]. Therefore, all today problems are not religious, but political. Politics originates problems and tries to solve it itself. Everything: from state-confessional relationships and relationships to radical religious sects to questions about outer symbology, wearing a hijab — connects with politics. We cannot say that religion and its leaders do not try to solve the problems, backwards, they often answer the questions, but their answers are not satisfied and problems are remained.

Answers are not satisfied, because asking people are not ready to listen to a deep, reasoned by a lot of religious dogmas answer, they need a short, easy and vivid answer in the sphere of usual meaning of religion, but religion does not have such answer. So pan-global situation look like that. That's why reactions of states, politicians and societies are so clumsy on concrete problems round religion (just round, not essentially).

Essentially religion is not interesting for everyone, it is severe, and religious life with its claims is very difficult.

In Kazakhstan relationships of state, society and religious consolidations have created for twenty years according to multi-ethnicity and poli-confessionality of society. It is highly favorable factor of our politics, that such important problems for country are not solved rapidly. Reviewers of politics of our country cannot show the crass strategically mistakes in the state-confessional sphere. Kazakhstan has created an optimal model of state-confessional and interconfessional relationships according to a situation, where we are now. Both of Kazakhstan folk and government deserve it. Kazakhstan experience of creation the relationships between state, society and religion is really positive and interesting for many countries.

But world is rapidly changing, new geopolitical provocations happen and old ones are transforming. Central Asia is the difficult region in the sphere of religious situations. Kazakhstan suffers a sensible pressure from our borders, and religious direction is one of the directions, which cannot impacts positively on the development of Kazakhstan identity. Religion is an important factor of geopolitics, that also complicate whole situation round religion.

Exploratory group with professor R.K.Kadyrzhanov (Institute of philosophy and politology of MES of RK) conducted a sociological survey [5] in different regions of country and it became clear, that religious branches of country are not consolidative enough, the dominative faith is Islam in the form of the Sunni Hanafi maskhab and also there are many radical branches. Russian Orthodox Church has created Mitropolichii district in Kazakhstan, that was dictated not only by inner reasons.

Rome-Catholic Church, considering the Third millennium as «millennium of their own active mission in Asia», widens their attendance in the region of Central Asia. In the region, including Kazakhstan, many new religious consolidations have different directivity of its interests. In Central Asia the amount of radical religious branches increases. This situation does not relieve the religious situation. Kazakhstan has one of the most important aims — to keep and fix a religious world and agreement, which exist in the country. We have a durable basis, we need to support and develop it. And therefore we have some directions and forms of such development.

According to the words of N.A.Nazarbayev, the president of Republic of Kazakhstan: «...necessary to open everybody's mind, that profane character of state allows to solve the problems of free choice of any religion or atheism more democratically and also ensures the equality of confessions» [6].

Need to develop a religious education with profane directivity of state, historical and mental features and control from the authority of confessions and state. Global experience shows, that religious education is very productive. It systematizes religious knowledge, furthers the best knowledge to the representatives of different religions between each other, which helps to formation of tolerant mind.

The perfection of legislation in the sphere of freedom of creed and state-confessional relationships is also important for keeping of religious peace and interconfessional agreement in the country. We have to rely on global experience, admitting engagements national interests by Kazakhstan.

We have to encourage the partnerships between confessions of Kazakhstan. Because collaboration with confessions between each other in the social sphere can support a religious situation in positive and optimal

condition for Kazakhstan. Actually, contacts and collaboration with confessions and their leaders eliminate much ambiguities and misunderstanding, which sometimes happens between confessions. Intercivilizational, intercultural and interconfessional dialogue is also the effective supportive form of interreligious peace and rapport. That is why, do not forget, that the sphere of inner-religious verities, its dogmas possess unicity and cannot be the object of dialogues, discussions and positions' approach. Also we should note the big and positive role of congresses of leaders of world and traditional religions, which are regularly carried out in Astana.

Nowadays we talk more about threats from religion more than big positive potential of religion, and its potential is really big. We repeat such phrases like «religious extremism», «Islamic extremism and terrorism» as a vow, but we should understand these kind of notions do not exist. There are a lot of enemies of religion, who want to «poison» it, and not only Islam, it's also Christianity, Judaism, Buddhism and etc. There are politicians, who wish to «strengthen» their positions with help of religion: that's why «excuses» of jihad is arisen and radical branches protect themselves by this way. There are politicians, who provocative Islam to answer, for example, the caricatures of Prophet and Koran's incineration and all other geopolitical subterfuges, destroying Islam.

But it does not mean that this is religion's fault. Religion has little, not using opportunities to unify society, state, international and global politics. It has its facilities, which concentrates around from childhood popular religious verity about evil, which can be destroyed by good, and, in spite of innocence of this thesis, it is sincere and possesses big power. Finally, also one of the instruments of consolidation of cohesion between religions and raise of protection of country against «religious» (pseudoreligious) provocations is a raise of level of trust to religious leaders. This is not an elementary question, it does not have many sides. People judge religions according to look of imam, pastor, rabbi. But now moral look of majority of them must change into positive side.

However, this aspect is important for country, but not the first, in comparison of weakness of religious leaders against activists of radical consolidations. Why must all responsibility be related to the representatives of law? Where is «spiritual medicine» for «fight for wahhabists and other representatives of radical branches? It is known, that it is impossible to win with help of force in the spiritual sphere. Here is possible only spiritual victory. Yes, radical religious directions think that their position is true. And representatives of radical directions do not want to discuss about their belief. But we should discuss them, there is no other way. How can they integrate into our Kazakhstan society? Where are meetings, conversations, discussions, controversies with, for example, salafites? Where is a spirituality? Where is an ethic? Where is the wisdom of religious leaders? Where is the strength of good? Questions are difficult and dislikable, but how can religious leaders hope for easiness, when labour, dignity and wisdom are demanded by them?

In conclusion we should note an ultimate importance of question about profane character in Kazakhstan. The first article says: «The Republic of Kazakhstan proclaims itself a democratic, secular, legal and social state whose highest values are an individual, his life, rights and freedoms». Profane character allows believing citizens of country to satisfy their needs, realize their own right to freedom of creed. However, Central Asia is becoming more powerful in the islamization of society and, partly, states. So sociological surveys in Kyrgyzstan show a sustainable growth of views of creation Islamic country, nowadays more than 50 % support it. Also we can say about high instability in this country, but such situation is in Tajikistan, where powerful structures open rooms for prayer in state organizations or, backwards, close it and fight against hijab and other outer exhibitions of religiosity; they send young people to study in Foreign Islamic universities or, backwards again, call away, using threats. Now Tajikistan has to advocate their temporality.

In Kazakhstan today profane character of country is not doubted by absolute majority of our citizens and majority of different confessions. According to sociologic explorations, about 90 % respondents support a profane type of state conformation of Kazakhstan. However, representatives of religion have already had significant differences in the answers to this question. Besides, gradually the amount of supporters of more presence of religion in the culture and politics increases. But this question has other sides, but not so positive.

Profane type of state does not dislodge a religion from social and state life of country. Firstly, state is renounced from religious consolidations, not from religion. Secondly, religion cannot be principally renounced from society, because almost all popularity of Kazakhstan is believers, so that's why society is a believer too, and we are not able to break away. This kind of states has to be adequately understood: religion does not intervene into state, and state — into religious consolidations. But state cannot be controlled in the state-confessional relationships. This sphere is important for stability either state, or society. There are the features of relationships between state and religion, and we need to remember it. These relationships can't not to develop, life has new tasks, and their decision demands a perfection of ways and methods in the state-

confessional sphere. We will hope that perfection of these relationships causes the benefits of state and religion, and religious peace and tolerance will still be kept in Kazakhstan.

Список литературы

- 1 Религия в политике и культуре современного Казахстана // Под ред. Т.А.Мамашева. — Астана: Елорда, 2004. — С. 53.
- 2 *Мартин Бубер*. Два символа веры. — М.: Республика, 1995. — С. 112.
- 3 *Козырева А.К.* Природа веры // *Философские поиски*: Сб. — М., ЛГПИ, 1968. — С. 153.
- 4 *Кастельс М.* Могущество самобытности // *Новая постиндустриальная волна на Западе*. Антология. — М.: Academia, 1999. — С. 296–308.
- 5 Проблемы национальной интеграции Казахстана / Под ред. Н.А.Нысанбаева. — Алматы: СаГа, 2008. — С. 18.
- 6 *Назарбаев Н.А.* Идеологическая консолидация общества как условие прогресса Казахстана / Н.А.Назарбаев. Стратегия независимости. — Алматы: Атамұра, 2003. — С. 113.

Б.Ы.Кәріпбаев, Д.Н.Смағұлов

Қазақстандық бірегейлік құрылымындағы діни тұрғы

Мақалада қазіргі қазақстандық қоғамды сәйкестендіру жағдайындағы діннің ролі туралы мәселе көтерілді. XX–XXI ғғ. қазақстандық қоғамның қарқынды дамуы өзіндік «діни ренессансқа» әкелді. Сонымен бірге бұл рухани қайта жаңғыру Қазақстан үшін қосымша мәселелер тудырды. Бүгінгі күні аса маңызды мәселелердің бірі ретінде діни ахуалды жоспарлы және ғылыми тұрғыда терең зерттеу, ұдайы қоғам ішіндегі діни ахуалға мониторинг өткізіп отыру және діни бірлестіктердің ішкі жағдайларына талдау жасау болып отыр.

Б.И.Карипбаев, Д.Н.Смағұлов

Религиозный аспект в структуре казахстанской идентичности

Статья посвящена роли религии в идентификации казахстанского общества. Стремительный процесс модернизации казахстанского общества на рубеже XX–XXI веков привел к своеобразному «религиозному ренессансу». Вместе с тем этот процесс духовного возрождения выявил и определенные проблемы, с которыми прежний Казахстан не сталкивался. Первоочередной задачей сегодня является планомерное и углубленное изучение, мониторинг религиозной ситуации в нашей стране, анализ состояния и динамики религиозных объединений.

References

- 1 *Religion is in the politics and culture of contemporary Kazakhstan* // Ed. T.A.Mamashev, Astana: Elorda, 2004, p. 53.
- 2 *Martin Buber. Two characters of faith*, Moscow: Republic, 1995, p. 112.
- 3 *Kozyreva A.K. Philosophical researches: Collection of reasons*, Moscow: LGPI, 1968, p. 153.
- 4 *Castells M. New postindustrial wave in the West. Antology*, Moscow: Academia, 1999, p. 296–308.
- 5 *Problems of national integration in Kazakhstan* / Ed. N.A.Nysanbayev, Almaty: SaGa, 2008, p. 18.
- 6 *Nazarbayev N.A. Ideologic consolidation of society as condition of Kazakhstan progress* // N.A.Nazarbayev. Strategy of Independence, Almaty: Atamura, 2003, p. 113.

V.S.Baturin, L.L.Baturina

Y.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: baturin_vs@mail.ru)

Interrelation and interference of policy and religion in the Republic of Kazakhstan

Kazakhstan has a special place in the process of preservation of peace and inter-ethnic, multicultural and interfaith harmony, which is given to interconnection and interaction of politics and religion. The article gives consideration to the fairly rich historical experience of display of the tolerance qualities of modern Kazakhs' ancestors during their peaceful coexistence with the representatives of other ethnic groups as well as with representatives of different religions and believes. It is noted that the display of so-called «historical inversion» factor in the country resulted in a process, so to speak, of the religious Renaissance. However, at the same time, republic was uninsured against acts of various kinds of religious fanaticism, separatism, extremism, terrorism, etc. This means that the way of further development of Kazakhstan as a secular state, requires the policy of consolidation of all residents' forces, in spite of their ethnicity or religion.

Key words: secular state, tolerance, freedom of conscience, freedom of religion, historical inversion, sect, totalitarian sect, religious fanaticism, separatism, extremism, terrorism.

In the Republic of Kazakhstan which is carrying out search and working of its own model of preservation and strengthening of the civil world, maintenance of the international, multicultural and interconfessional consent in the country, were outlined certain prominent features of interrelation and policy and religion interference. For Kazakhstan, both in internal, and in foreign policy, the rate on the world and the consent in all spheres of life of a society is one of priority factors in the course of attempts of consolidation multinational on the people structure in a uniform civil generality.

Today that is accurately traced the fact that the state policy in the country in relation to religion is under construction on the basis of a number of quite certain principles. Their number concern:

- Legislative and institutional maintenance of a freedom of worship and religions;
- Creation of equal and favourable conditions to religious faiths for realization of the functions by them;
- Stimulation of constructive and productive dialogue between authorities and various religious faiths both in the country, and behind its limits and others.

Therefore it is not necessary to be surprised to that in Kazakhstan the secular power, and representatives of the most various religious faiths are united by interests of the same legal framework. Thereupon the parties are worried by not so much revealing of that them distinguishes in understanding of the problems facing the country, how many in search and definition of conterminous positions under their permission. Only this kind of approach opens wide abilities and perspectives for mutual cooperation. And this is also one of basic reasons, of why Kazakhstan in contrast with other countries, is characterised by social stability. And for it the violence, fanaticism, extremism and the terrorism arising, as a rule, on national and on religious soil aren't characteristics.

Possibility of formation of similar principles and productivity of their application in practice are in many respects caused by a number of quite concrete circumstances. First of all it is connected by fact that Republic of Kazakhstan in the national history has enough wide experience of peaceful co-existence of indigenous population with representatives, as other ethnoses, and with supporters of the most various religious beliefs. And it is one of the evidences showing in practice display of qualities of tolerance of modern Kazakhs' ancestors.

As the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev repeatedly underlined, interethnic and religious stability, which are characteristics for the Kazakhstan society, are its invaluable historical property. «All world religions had passed on the Kazakh earth, therefore intolerance or religious fanaticism are alien to us. This spiritual openness, openness to the God's word in any frame — is one of the major bases of the interconfessional consent in Kazakhstan. We are known to the world — he marked, — by our tolerance, the interethnic, interconfessional consent and dialogue» [1].

It is necessary to stipulate especially that the huge historical experience which has been saved up by Kazakhstan at the decision of mutual relation problems between adherents of various religious beliefs and doctrines, it is not impossible to consider in a separation from tolerance display, first of all, in sphere of ethnopolitical relations. Frequently tolerance displays for some reason are connected only with sphere of interre-

ligious relations. However, original sense of the given social phenomenon isn't settled only by frameworks of given type of relations. It is visually visible even from various definitions of the word «tolerance».

So, if in translation from Latin, tolerance [«tolerantia» the patience] — means «tolerance to another's opinions and beliefs» [2], in English language, according to Oxford dictionary, «tolerance» is «readiness and ability without protest to perceive the person and things». In French language «tolerance» — is «respect of freedom of another, his thought way, behaviour, political and religious sights». In Chinese language «tolerance» — is «to allow, to suppose, to show magnanimity concerning others». In the Arabian language «tolerance» — is «a pardon, indulgence, softness, compassion, favour, patience, ... disposition to another». In Persian «tolerance» — is «patience, endurance, readiness for reconciliation» [3]. In the United Nations Organization Declaration (1995) it is noticed that «tolerance» — is «respect, acceptance, correct understanding of all variety of cultures, forms of self-expression and display of human individuality. Tolerances promote knowledge, an openness of dialogue and freedom of thought, conscience and belief» [4].

Apparently from the resulted definitions, sense of concept «tolerance» is much wider, than only «tolerance to another's opinions and beliefs». First of all, it is openness for perception of other culture and a kind. Thus, it is necessary to mean that problems in sphere of relations between representatives of various ethnoses, consequently various cultures being carriers, historically has arisen and dared much earlier, than they began to appear directly because of interreligious relations, especially in their classical kind. And mostly these problems were not dared by a principle of simple patience between the parties, defined in categories as «people from this country — the stranger». «Alien» here began to be perceived not simply as «absolutely alien», but as certain «another», quite accessible to communications, contact, and dialogue. And, means, with whom it was quite possible to establish interrelation, mutual understanding and, as consequence — mutually advantageous cooperation.

As world and domestic experience testifies — the coexistence and joint development of ethnoses and the nations on the basis of tolerance displays in the widest sense of this word is the most complicated sphere not only, and not so much interconfessional relations, first of all, social-cultural level as a whole.

Besides, it is impossible to dismiss that fact that special experience of display of various forms and tolerance kinds in sphere of purely ethno-national relations has been saved up by Kazakhstan in Soviet period. Socially significant processes occurring in this time in its territory, such as industrialization, development of a science, culture, virgin soil development etc., in many respects promoted that at this time Kazakhstan had become the place of residence over 130 ethnoses.

Naturally that it is not always and not all representatives of various ethnoses and religious beliefs had appeared in territory of modern Kazakhstan at the good will. But natural quality of indigenous population to display the compassion, hospitality, ability to divide a grief and pleasure with those who appeared as the fates decree near to them, in many respects has played not last role in their personal further choice. And, as consequence — Kazakhstan really became «second» homeland not for one generation of representatives of other nations and nationalities, and also various religious beliefs, by their own recognition.

It should be noted that important role at experience formation, first of all, in sphere of ethno-national tolerance at this time was played by the official policy of the Soviet state which did everything for a life, education and formation of the Soviet people without religious characteristic. The secularisation of church from the state, the rate on increase of literacy of all population of the country, active atheistic propagation — all these, finally, had promoted that even the everyday life of simple people in Soviet Union appeared almost without connection with requirements and instructions of religious establishments. Especially, necessity for open demonstration of the accessory to supporters of this or that belief disappeared, when it was a question of professional work of the Soviet person in such spheres, as party, political, administrative, or even cultural. The activity of almost all socially significant spheres of life of a society was under steadfast attention and control from party and state structures. And thus open demonstration by the person of the adherence of this or that religion should have negative consequences in its professional work or career growth.

It was time when the policy adhered to a course, in the framework of which the rate had been made by official ideology on propagation and introduction in life some values of universal character, which were considered alternatively to earlier dominating in the society moral and cultural values of religious type. Thus, not only the present and the future of the country were defined in accordance with requirements of principles of militant atheism. Through a prism of these principles the country's past was reconsidered as well. Naturally, the role of the religion in the history of formation of moral and spiritual culture of the peoples which were the part of the USSR, received the most serious reconsideration.

All this led to promotion of that the Soviet people practically got used to live in frameworks of secular relations to religion. The same centres of various religious beliefs which continued to exist in territory of the USSR, were in such position that they weren't considered as any especially significant force, capable to resist to the general course of that policy and ideology which the official power adhered. The religion in these conditions to survive, occupied that social niche which had been defined to it by the state. Therefore it had been compelled to play by those rules which were dictated by a policy.

The situation fundamentally had changed after disintegration of the USSR. Reorientation of all young sovereign states which has arisen thus, which openly refused the recent Soviet past and selected for the further development a way of «civil, market and democratic transformations» has occurred «suddenly» and «at once».

However, if in economic and legal sphere new reference points though have been somehow designated, though, practically all of them without proper critical and methodological understanding were simply borrowed from that surrounding world, where all these new countries would like to get in, so the radical change of course in moral and spiritual spheres of the society's life, the population of the given states, even their political management had appeared simply not ready.

Whether it is not necessary to be surprised especially by fact that, for example, in Kazakhstan, the stipulated «vacuum», which in this sphere of life of a society began to be filled with a various set of «standards» and «samples» of cultural, moral and spiritual values which the civilized world surrounding them already had. Thus, it is necessary to notice that the given values of other countries were historically formed directly under patronage of religious influence.

However, when vector in the economic, socio-political and spiritual development of the young sovereign states is changed, they began to realize gradually that there is not a problem of simple integration in world civil space before them. They should enter into that world at simultaneous preservation of some own historical features and certain national originality, in the case if they don't want to be completely depersonalized. It should be noted, that the change of officials' policy in the relation to religion has been dictated by the demand of quite determined circumstances.

At first, there are some of these, which can be sorted as internal. Official refusal of a state policy of carrying out of a course of militant atheism has caused the display of the so-called factor of «historical inversion». The matter is that radical change of the relation to an own history, as a rule, is accompanied «by enrichment of the future at the expense of the past», and both sharp comprehension and experience by people of the problems arising owing to search and definition by them of own ethnic identity. Almost all former people of Soviet Union in new conditions of stood on a way of search of the reasons on which they, ostensibly, could consider themselves as «offended», and that's why they are obliged to stand on the way of «correction» of their own history in the spirit of Soviet period. Hence — there is everybody's fad in young states, linked to correction of «mistakes» which had been introduced by previous authority.

Therefore in all Post-Soviet states including the Republic of Kazakhstan, the object of steadfast attention is «pre-Soviet» period of their own past, which recently had been exposed to the revision to please of the state policy which had place at that moment. But, as in this past the religion played far not a supporting role practically in all spheres of life, this circumstance demanded from new authorities radical reconsideration and reevaluation of the relation to religion as a whole.

As the result, the new power, declaring itself the adherent of principles and values of the modern civilized world, naturally, could change the official relation to a freedom of worship of the citizens. As consequence, the policy should consider and reflect will and desire of that their part which began to apply for the right openly consider itself as believers. From here — freedom in sphere of religion should get out of the state's hand and should become a private affair of each separately taken person.

In new conditions each of the sovereign states couldn't manage anymore and without creation and a guarantee, to some extent, equal and favourable conditions for realization of the activity to various religious faiths. The main thing — that this activity isn't illegal.

The legal base of state-confessional relations became The Law «On the freedom of religion and religious unities» which had been adopted in 1992, and also provisions of The Constitution of the Republic of Kazakhstan, which guarantee the right of citizens to freedom of belief, conscience and persuasions. This led to the explosion and spread of different religious organizations and unities in Republic.

It is quite natural that Post-Soviet states released from dictatorship of the atheistically focused policy, should become an object of heightened interest from any the religious centres. First of all, certainly, from those of them, whose belief and doctrines were historically traditionally adhered by the indigenous popula-

tion of the given states. And it should be reflected in the aspiration of these centres to make the strengthened impact on these young countries.

As well representatives of other religious organizations and directions of the most various kind and sense couldn't stand aside. It had caused the activization from their part various types of missionary activity. As a result to these countries, including Kazakhstan, the effective help for that purpose became realised from the outside. It went in the area of maintenance of the population of these states with the corresponding religious literature, and it appeared at building of cult constructions (mosques, churches, etc.), and at opening of corresponding religious educational institutions, both with the educational purpose, and for the purpose of preparation of clerics etc.

About intensity of processes in this sphere, for example, in Kazakhstan, the statistics visually testifies. So, according to the official figures, in Soviet period in republic for January, 1st 1989, 671 religious community, 20 faiths and nominations operated [5].

In the beginning of 2012, total number of religious unities in republic is 4551. The quantity of Islamic unities has arisen from 46 to 2815, the quantity of the Russian Orthodox Church's parishes has arisen from 62 to 306. The quantity of the Roman Catholic Church unities increased almost in three times (from 42 to 118). The quantity of the Protestant Churches — both traditional and new — increased almost to 1300. Besides that there are Judaic, Buddhist religious unities (25 and 4, respectively). Religious unities have at their disposal about 3200 cult constructions, publish about 40 periodic printed matters [6].

Besides that, there are not numerous charismatic religious unities which act in Kazakhstan («Grace», «Alive rod», «Agape», «New sky», «the Gospel», «New life») etc.

However, even such an impressive statistics show the growth religious associations, and the number of cult constructions, which does not reflect the true picture of religion in Kazakhstan.

Primarily, this is due to several reasons, both in theoretical and in legal plan. For example, initially in the Law of the Republic of Kazakhstan «On Freedom of Conscience and Religious Associations» there were not given such definitions as «traditional» and «non-traditional» religious, «sect», «totalitarian sect», «destructive cult», etc. While these concepts have long been used in various theological concepts, have been widely used in the media and have been translated into the mass consciousness of different categories of citizens and states. From here we can notice the mismatch and quite a significant difference in the assessment of the nature and essence of beliefs and confessions which have their place in the country, both from their immediate members, and from the religious scholars, and from representatives of the official authorities, especially with regard to the issue of their identification and classification.

In relation to Kazakhstan, traditional religions usually include Sunni Islam of Hanafi madhhab and Orthodox Christianity, based on the fact that these confessions are usually adhered by the main part of the population that consist of Kazakhs and Russians. For a number of other ethnic groups it is considered to be traditional Catholicism, Protestantism, Judaism, etc. The basis of this approach is the factor of duration of existence of these religions in the republic in the past, as well — their correlation with ethnicity, national history and culture of believers. For example, as a rule, to the supporters of Islam except Kazakhs, we correlate Tatars, Uzbeks, Uighurs, etc., of the Orthodoxy, besides Russians, we correlate Ukrainians, Belarusians and others, to Catholics and Protestants — Germans, Poles, and representatives of the Baltic states etc.

So prompt growth and rather wide spectrum of presence of the religious beliefs diversified in character and doctrines, together with their adherents in Kazakhstan visually testifies, on the one hand, to considerable liberalization in the politician of the state in relation to procedures of legal registration of associations of religious type.

On the other hand, it is promoted in many respects also by that position which Kazakhstan has in the foreign policy activity in relation to religion. As it is known, by the initiative of the President of the country the capital of Kazakhstan Astana already accepted participants of congresses of leaders of world and traditional religions four times. As it's known, I congress has taken place in Astana on September, 23–24 th, 2003; IV congress has taken place in Astana on May, 30–31 th, 2012 in the Palace of Peace and Consent.

The character of these forums has shown possibility and ability of the secular power and representatives of various religions to conduct meaningful dialogue for the sake of the world and the consent between the people. And these congresses were the concrete contribution of Kazakhstan to overcoming of interreligious opposition not only in the country, but also are far behind its limits.

At the same time, it is necessary to notice that so impressing picture of process of distribution of religiousness in Kazakhstan, already in itself becomes the reason of occurrence of some quite certain problems. So, on this background both from authorities, and from representatives of the religions which have strongly

strengthened the positions in the country, already there is appreciable a growing concern concerning the further, especially uncontrolled distribution to republic of some any dogmas more and more. That have arisen rather recently carry to their number or arise even today as in the West, and in territory of some the CIS countries.

It is necessary to underline that doctrines of the majority of newly appeared doctrines, the organizations and movements are presented so that they, ostensibly, represent itself as the answer to a modern call of process of globalization, represent vision of a new public world order, reflect new character of its communicative communications and relations etc. Thus the main accent becomes not only, and it is not so much on special new theological researches and definition of their conformity and parity with existing traditional religious canons. They pretend on the presence in them of new ideas, representing, as a rule, an eclectic combination of separate elements of the diversified religious doctrines and separate representations about a new reorganization of the world, worthy stay in which become only those who lives by principles and rules of these new dogmas and their cult establishments.

The emergence of the so-called sects in Christianity, Islam, Buddhism and other religious faiths, sects which are separate religious groups, communities, or hostile opposition not only to the established church, but also in relation to the state and social order built on other than recognized sect, volunteer, in the history of society is not new phenomenon.

But under current conditions the quantity of destructive religious organizations (associations), the so-called totalitarian sects increases. «Totalitarian Sects — are socio- institutional new formation of modern religion, whose activity has elements of mental and (or) physical violence, acting in opposition to traditional religiosity and destructive to varying degrees relative to natural, harmonious state of the person, as well as to the creative public traditions and norms, prevailing social structures, culture etc» [7].

Despite the difference in the theoretical tenets, preached doctrines and approved ways of life, «criteria for membership of the group to totalitarian sects include:

1. guruizm (absolute power of deified leaders and their trusted people);
2. construction of pyramid type and a special rigid discipline and organization, reminding the organization of parties of human type and some international corporations;
3. deception or concealment of the important information about the organization in the recruitment of new members;
4. existence of secret doctrines, rituals and secret levels of initiation;
5. exploitation of members;
6. moral relativism — moral considered that it is useful for sect («the end justifies the means»);
7. the usage of specific psychological techniques to reform the thinking and controlling of the consciousness of its members. Such methods in particular include:
 - Suggestion of absolutely negative assessment of the past life of the adept;
 - Destruction of informational links of the recruited into the sect with the outside world;
 - Intensive and constant indoctrination (required scrutiny of printed manuals of the sect or when this is not possible, viewing and continuous listening to sermons in recording; gap of blood and friendly ties);
 - Formation of black-and- white («friend — enemy») paradigm of thinking;
 - Group pressure;
 - The use of psychological methods of emotional control;
 - Suggestion of the distrust to rational thinking;
 - The use of techniques «stop thinking», for example, by repeating mantras;
 - The use of hypnosis, self-hypnosis and psycho-techniques, leading to a state of trance, for example, intense meditation;
 - The control of language through the introduction of new vocabulary and/or changing the value of common words;
 - Restrictions in nutrition and sleep;
 - Control of the communication between the sexes: from its complete ban or destination of spouse to prescription of perversion and prostitution;
 - Suggestion of guilt before the organization and of phobias of leaving the sect» [8].

Thus for the struggle against injustice existing in life variants which were repeatedly offered and applied, for example, in the past from separate religious doctrines frequently are used. It is in many respects defined by that in religion as Gegel marked, «subjective existence should be resolutely removed, hence, and a way which it is reached, concerns to reflect extremities and its contrasts to the infinite. However and nega-

tion of the final can occur only in the final way ... a victim ... Making a sacrifice, the person aspires to testify that the extremity shouldn't be peculiar ...» [9; 390]. Here Hegel marks, one feature peculiar to east person which «considers the body, final affairs and their performance not as own, and as service to another — a general, intrinsic will» [9; 389]. And thereupon, the person that as a result of action made by it can be lost itself not so especially disturbs and thus others can be lost, let even in what not guilty people. Zombiing of the person on service of this to «a general, intrinsic will» makes him obedient toy in another's hands. Therefore today any country in the world isn't insured what the religiousness factor can't be involved at achievement of any, and first of all political ambitions from separate categories of its population.

However, in the present conditions of manifestation on this basis, any kind of terrorism, extremism, separatism, or any other kind of action that could result in negative social consequences, may lead to results that can hardly be imagined.

The confirmation is the fact that, on the base of revival of traditional Islam in Kazakhstan, there is a tendency that may threaten to destabilize the socio-political situation in the country. It is associated with the spread of radical and fundamentalist Islamic movements, which even take the form of religious extremism. The events of the summer, 2011 in Western Kazakhstan clearly demonstrate that the activities of various extremist organizations with religious nature make themselves notable in Kazakhstan.

As is known, in order to eliminate and prevent these tendencies in the country the new Law of RK of 11.10.2011 «The Law on Religious Activity and Religious Associations» entered into force. It should be noted that the definition of the state of this vector in its relation to religious activities in the country met far ambiguous attitude to this, especially from those who less than others interested in preserving the country's peace, harmony and stability.

Thus, the process itself, so to speak, of religious renaissance in the Republic of Kazakhstan, is not insured from showing the negative trends on this ground, which are associated with religious fanaticism, separatism, extremism, terrorism, etc. This means that the way of further development of Kazakhstan as a secular state, how it is defined in its own constitution, requires the consolidation of policy forces of all residents, regardless of their ethnicity or religion. And the one guarantor of this is the civil peace and interethnic harmony. It is not an accident, as the President of the country notes, «Peace and harmony, dialogue of cultures and religions in our multinational country are rightly recognized as the global standard» [10]. And «...the formation of the competitive cultural mentality of Kazakhstan's citizens» [11] — is one of the most important areas of the strategic development of the country in the XXI century.

References

- 1 *Kazakhstan on a way of the accelerated economic, social and polytika modernization: the Message of the President of Republic Kazakhstan of N.A.Nazarbayev to the people of Kazakhstan* // The Kazakhstan truth, 2005, February, 19.
- 2 The dictionary of foreign words / Ed. by I.V.Lyohin and prof. F.N.Petrov, Moscow: State publ. house of foreign and national dictionaries, 1955, p. 691.
- 3 Soldatova G.U., Shajgerova L.A., Sharova O.L. *To live in peace with itself and others: Training of tolerance for teenagers*, Moscow: Genesis, 2000, p. 6.
- 4 The declaration of Tolerance principles [ER] Access mode: http://www.convetions.ru/view_base.php?id=633
- 5 Smagulov E.M., Nemov A.K. *About some aspects of formation of new religious trends in territory of Kazakhstan // New religious movements in Eurasia. The collection of materials of the international scientifically-practical conference* (Karaganda. — on April, 8–9 th. 2010), Astana: the International centre of cultures and religions, 2010, p. 66.
- 6 Actual questions of state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan: the collection of materials, Almaty: Institute of Philosophy and Political Science CS MES RK, 2012, p. 15,16.
- 7 Totalitarian sect [ER] Access mode: <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/>
- 8 What is «sect» [ER] Access mode: <http://iriney.ru/sects/teori/003.htm>
- 9 Hegel. *Religion philosophy*: In 2 vol., Vol. 1, Moscow: Thought, 1976, 532 p.
- 10 Address of the President of the Republic of Kazakhstan — the Leader of Nation Nursultan Nazarbaev to the people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan – 2050»: new political course of the established state» [ER] Access mode: http://akorda.kz/ru/page/page_kazakhstan-re...
- 11 Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbaev to the people of Kazakhstan Kazakhstan Way-2050: Common aim, common interests, common future // Industrial Karaganda, 2014, January, 18.

В.С.Батури́н, Л.Л.Батури́на

Қазақстан Республикасындағы дін және саясаттың өзара байланысы мен ықпалы

Мақалада қазіргі кезеңдегі Қазақстан еліндегі дін және саясатындағы ұлтаралық, конфессионалды және мультимәдениеттік өзара байланысы мен ықпалына айрықша көңіл бөлінді. Ежелден қазақ ұлтына тән ата-бабалық толеранттық көзқарастың әрі қарай сақталу себебі мен қазіргі кезеңде Қазақстан жерінде әр түрлі діни сенімдердің, көптеген этностық халықтардың саяси бірлігінің сақталуы, осындай дәстүрге тығыз байланыстылығы көрсетілді. Қазіргі кезеңде діни «ренессанстың», немесе «тарихи инверсияның», шығуы туралы да сөз көтерілді. Осыған байланысты осы әр түрлі діншіл фанаттар, сепаратистік, экстремистік, террористік ағымдардың пайда болуы көрсетілді. Бұндай жағымсыз қозғалыстарға қарсы тұру үшін саяси және діни көзқарастың бірлігін нығайта түсудің керектілігі жайлы айтылды.

В.С.Батури́н, Л.Л.Батури́на

Взаимосвязь и взаимовлияние политики и религии в Республике Казахстан

В Казахстане особое место при сохранении мира, межнационального, мультикультурного и межконфессионального согласия отводится взаимосвязи и взаимовлиянию политики и религии. В статье обращено внимание на достаточно богатый исторический опыт проявления качеств толерантности предков современных казахов в процессе их мирного сосуществования с представителями как других этносов, так и сторонников самых различных религиозных верований. Особо отмечено, что проявление в стране так называемого фактора «исторической инверсии», вылилось в процесс, если так можно выразиться, религиозного «ренессанса». Однако при этом республика оказалась не застрахованной от проявлений различного рода религиозного фанатизма, сепаратизма, экстремизма, терроризма и т.д. А это значит, что путь дальнейшего развития Казахстана, как светского государства, требует от политики консолидации сил всех жителей страны, независимо от их национальной принадлежности или вероисповедания.

Список литературы

- 1 Қазақстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации: Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда. — 2005. — 19 февр.
- 2 Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина и проф. Ф.Н.Петрова. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. — С. 691.
- 3 Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Л. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков. — М.: Генезис, 2000. — С. 6.
- 4 Декларация принципов толерантности. [ЭР]. Режим доступа: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=633
- 5 Смагулов Е.М., Немов А.К. О некоторых аспектах формирования новых религиозных течений на территории Казахстана // Новые религиозные движения в Евразии: Сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. (Караганда, 8–9 апреля, 2010). — Астана: Международный центр культур и религий, 2010. — С. 66.
- 6 Актуальные вопросы государственно-конфессиональных отношений в Республике Казахстан: Сб. материалов. — Алматы: Ин-т философии и политологии КН МОН РК, 2012. — С. 15, 16.
- 7 Тоталитарная секта. [ЭР]. Режим доступа: <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/>
- 8 Что такое «секта». [ЭР]. Режим доступа: <http://iriney.ru/sects/teori/003.htm>
- 9 Гегель Философия религии: В 2-т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1976. — 532 с.
- 10 Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства». [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_kazakstan-re...
- 11 Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» // Индустриальная Караганда. — 2014. — 18 янв.

А.Ш.Мирзабекова

Карагандинский государственный медицинский университет (E-mail: mirsabekova@list.ru)

Традиционный путь культурной идентификации казахов: социально-философский аспект

Социально-философский аспект анализа традиционного пути культурной идентификации предполагает выявление взаимосвязи общественного бытия и общественного сознания, выделение конкретных факторов влияния. Такими важнейшими факторами культурной идентификации казахов являются тип хозяйствования, язык, мифы, традиции. Автор последовательно аргументирует выдвинутые тезисы. Тип хозяйствования в единстве с природой определил ментальность казахов. Язык образует герменевтическое поле культурной идентичности казахов-кочевников. Он выражает стиль мышления казахов. Мифы являются репрезентацией истории казахов. В культурной традиции казахов закреплены программы их деятельности и взаимоотношений.

Ключевые слова: общественное бытие, тип хозяйствования, номадизм, общественное сознание, культурная идентификация, культурное самосознание, язык, мифы, традиции, ритуалы.

Традиционный путь культурной идентификации казахов связан с номадизмом как особым видом производящей экономики, развивающейся по своим закономерностям. Образ номадической цивилизации является целостным и устойчивым, так как именно самобытность кочевого образа жизни образует жизненный принцип ее развития. Скотоводство, будучи преобладающим видом хозяйственной деятельности кочевников, имело экстенсивный характер, связанный с круглогодичным внестойловым содержанием скота на подножном корму. Круглый год кочевник должен был искать корм для своего скота в суровой и скупой степи. В соответствии с годовым циклом он должен был перемещаться по степным пространствам, преодолевая немалые расстояния, с летних пастбищ на зимние и наоборот. Причём кочевал он не только со своим стадом, но всей семьёй, со всем своим имуществом. Кочевники не смогли бы одержать победу над степью, выжить в столь суровом естественном окружении, если бы не развили в себе интуицию, самообладание, физическую и нравственную выносливость. А. Тойнби отмечал, что кочевники проявили незаурядную находчивость и смелость в покорении огромных территорий, и в итоге стали заложниками своей победы, т.е. стали зависимыми от степи [1; 186]. Природно-климатические условия выступили здесь немаловажным фактором влияния на организацию жизни и быта кочевников.

Казах называет пространство «кең дала» — «просторная степь». Она заканчивается линией горизонта, которая именуется «көкжиек» («край неба»). Пространство казаха — просторная степь, которая сливается на горизонте с небом. Единство степи и неба можно рассматривать как архетип всеединства мира. Он повторяется в символике юрты. Ее сферичная форма связана с формой небесного купола над степью. Юрта и аул были для казахов центром степи в их мировосприятии. Ж.К. Каракузова, М.Ш. Хасанов пишут: «Легенда о создании Гармонии из Хаоса, запечатленная во всех богатырских сказаниях, повторяется и в самой юрте: сборка и разборка ее при перекочевках на другое джайлау символизировали наступление Хаоса и вновь создание Гармонии» [2; 15].

Особенность традиционной казахской цивилизации — устойчивая связь индивида со своим родом. В данном случае место человека в групповой структуре общества определяет границы его жизненных возможностей, а нормы групповой культуры оказывают определяющее воздействие на его мотивы, ценности и ориентации. Родоплеменная структура казахов с устоявшимся институтом кровного и генеалогического родства, существовала на протяжении многих веков. Сложившиеся в этой структуре традиции помогали управлять историческими формами общности казахов: родами, племенами, жузами.

В движении казахов по традиционному пути культурной идентификации законы предков и их традиции считаются определяющими. Ссылка на закон предков — основной способ мотивации действий в традиционной культуре. Именно прошлое в виде законов предков, мифов и легенд выступает здесь в качестве объяснения настоящего и будущего.

Характеристикой культурной идентичности в казахской субцивилизации как цивилизации традиционного типа может служить приверженность закону предков — «Ата Заң», в том числе: «Есім

ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Жеті жарғы». Институт кровного и генеалогического родства посредством обычного права казахов, выработанного на основе традиционных норм поведения, взаимоотношений, определял обязанности и взаимные права людей, входящих в кровнородственные, родственные и формально-генеалогические системы. Институт родства, основанный на общности происхождения, на общности предков разных колен породил родовое, племенное и жузовое самосознание. Формируется свое «творческое меньшинство» в виде правящей элиты, включающей не только «как сүйек» — потомков чингизидов, но и представителей «кара сүйек» — старейшин родов (аксакалов), биев, батыров.

Права и обязанности освящались традицией и неукоснительно соблюдались на уровне патриархальной семьи, родового подразделения, рода. Только абсолютное соблюдение установок данных положений служили гарантом жизнедеятельности как для отдельного казаха, так для всего казахского народа в целом.

Традиционное общество казахов в генеалогическом плане состояло из таких стратиграфических уровней, как: «еншілес», т.е. дети от одного отца, имевшие, по казахскому обычному праву, право на свою долю от скота, имущества отца; «ата-баласы» — внуки и правнуки, имеющие общего деда или прадеда; прямые, кровные родственники до семи колен из одного рода. По традиции, между представителями этих ступеней родства брачные союзы запрещались. Только по достижении восьмипоколенного родства между детьми одного рода давалось разрешение на брак.

Культурная идентичность традиционных казахов имела как форму «идентичности в себе», так и форму «проявленной идентичности». «Идентичность в себе», связанная с понятиями души и своего предназначения в этой жизни, заключалась в сохранении чести и достоинства реальной кровнородственной или предполагаемой родственной группы; в хранении памяти о достойных предках и регулярном умилоствлении их духа; почитании, уважении старших по возрасту сородичей. «Проявленная идентичность» выражалась в подчеркивании своей причастности к имени рода, в неукоснительной поддержке традиции родовой взаимопомощи; защите рода и родовых земель от захвата соседних родов и племен; в постоянном участии во всех ритуальных трапезах рода, в пользовании правами и преимуществами родовой группы во взаимоотношениях с другими родами; в обладании правом голоса в решениях внешних и внутренних вопросов; в праве иметь свою долю или надел от отцовского богатства и долю от дяди по матери (нағашы).

Институт родовой помощи включает «аза», «жылу», «ат майы», «сауын», «асар», «ас беру» [3; 144]. «Аза» в традиционном понимании имело двойное значение: выражение горя по скончавшемуся близкому родичу и оказание помощи семье покойного. Размер помощи и участие членов общины определялись соответственно социальному статусу и авторитету умершего или его близких родственников. Это было вызвано сознанием родовой чести. Недостойное отправление похоронных и поминальных ритуалов своих сородичей осуждалось общественным мнением, считалось позором всего рода.

Институт «жылу» означал добровольное и посильное пожертвование в пользу разорившегося, нуждающегося члена рода. Размер жертвования обсуждался и решался на совете родоправителей, аксакалов. Формы родовой помощи типа «ат майы», «сауын» предусматривали, что за пользование конем, коровой бедный родственник должен был «отработать» в качестве заимодавца. Особое место занимал сложный ритуальный и социально значимый обычай поминовения значимых личностей «ас беру», проводившийся с участием большого количества людей. Общеказахские «асы» объявлялись за несколько месяцев посредством «сауын айту», т.е. оповещения других родов и племен о предстоящих поминках «ас». «Ас» представлял собой не столько ритуально-религиозный праздник, сколько общеказахский культурный и политический форум, выступавший своеобразной проверкой организованности родов, племен, их внутреннего единства, прочности, средством укрепления культурной идентичности казахов не только на родовом уровне, но и, в отдельных случаях, на общенациональном уровне. На «асах» решались многие назревшие межродовые, межплеменные споры, в особенности «жер дауы», «жесір дауы». «Асар» устраивался в форме коллективной безвозмездной помощи при строительстве домов, хозяйственных построек на зимовках. В нем принимали участие близкие родственники, друзья, соседи. Значение этих институтов родовой помощи заключалось в формировании коллективной ответственности за жизнедеятельность каждого члена рода и укреплении культурной идентичности, интегрирующей общество.

Ориентированный на свой род и племя кочевник характеризуется развитым в нем чувством долга перед сородичами и ответственностью за их судьбу, побуждавшей его на подвиги. Именно эти

черты помогли казахам развить и сохранить культурную самобытность и территориальную целостность.

Кочевая цивилизация казахов породила самобытную культуру, передаваемую в изустной форме акынами из поколения в поколение. Особенность номадической культуры казахов в том, что их мышление развивалось в вербально дискурсивных, т.е. изустно-рассудительных формах, особенно широко распространенных в словесном искусстве. Как отмечает О.А. Сегизбаев, «культура, передававшаяся из уст в уста, от поколения к поколению, имела колоссальное значение для кочевых народов. Вербальные формы культуры казахского народа — мифы, айтысы, эпос, сказки, пословицы, поговорки, фразеологизмы — представляют собой особое историческое явление, а в благодарной памяти народной акыны, жырау, мастера риторики — шешены занимают важное место. Они передавали из поколения в поколение способ мироощущения и ценностные ориентации, накопленный исторический опыт» [4; 64].

Особую роль играли жырау, которые были носителями и хранителями традиционных моделей мировосприятия и миропонимания. «Самое интересное в Степном Знании то, что оно дифференцировано в своих носителях. Фигура жреца, такая цельная у оседлых народов, подразделяется в Степном Знании на фигуры баксы-носителя, сынши-предсказателя и жырау-сказителя и советника. Данный плюрализм способствует дифференциации и специализации носителей знания», — пишет А.Кодар [5; 69]. Жырау-сказители выражали в своем творчестве великие идеи об общих ценностях как срединном ядре культуры казахского народа, способствуя развитию самосознания народа и консолидации казахского общества.

Факторами формирования культурно-идентификационных ориентиров казахов были язык, мифы, традиции, а в духовной сфере — сочетание тенгрианства с исламом и суфизмом. Хотя древние религиозные верования казахов постепенно вытеснились мусульманским культом, однако они, переплетаясь с исламом, образовали, по существу, синкретические верования в мусульманской оболочке. Через повседневную жизнь, быт, ежедневные заботы исламская обрядность (уже со своими особенностями) динамично вошла в образ жизни народа, в его религиозную практику, которая уже, в свою очередь, влияла на сознание и психологию казахов, изменяла взгляды, мировоззрение, совершаемые действия, придавая им мусульманскую окраску.

В основе стереотипа поведения носителей признаков традиционных цивилизаций лежат не правила, а образы, модели, имеющие синкретический, нерасчлененный характер. В сфере объективированного духовного у казахов сохранилась единая тюркская мифологическая система. Миф о Коркыте продолжал выполнять свою культурно-идентификационную роль в самосознании казахов. Одним из факторов культурной идентификации казахов и рефлексии на пережитые события, связанные со становлением их нового социально-политического пространства, являются народные предания, в которых рассказывается о «золотом веке», земле обетованной, народном заступнике или спасителе. Эти мифы играли свою роль в гибком адаптивном механизме культурной идентификации, вписываясь в систему конвенциональных значений, выступая, с одной стороны, формой психологической защиты от реальных трудностей, а с другой — способствуя формированию габитуса казахов как системы ожиданий, установок.

Культурная идентичность казахов нашла свое отражение в мифах о далекой счастливой земле обетованной, обозначаемой словами «Жерұйық» и «Жиделі-Байсын». В казахском народном фольклоре легенды о поиске земли обетованной связаны с такими именами исторических личностей, как Асан-кайгы, Отеген-батыр. Выделяется еще одна, существенная, черта казахских мифов — идеализация прошлого как счастливого времени, когда «на спине барана гнездились, сносили яйца жаворонки».

С. Каскабасов выделяет три ступени развития утопических идей в самосознании казахов, которые, на наш взгляд, можно рассматривать как идеальные формы их самоидентификации: 1) идея о существовании идеальной жизни казахов в прошлом; 2) идея о далекой счастливой земле обетованной; 3) легенда о спасителе — правителе (эмире, хане), избавляющем народ от несчастья [6; 184].

Первая ступень самоидентификации казахов с помощью мифа — идея о времени, когда «на спине барана гнездились, сносили яйца жаворонок». Здесь возвеличивается, восхваляется прошлое время. На второй ступени, т.е. в мечте о благополучной, изобильной среде обитания преобладает не восхваление прошлой жизни, а протест против текущей жизни и призыв к поиску земли обетованной. На третьей ступени самоидентификации народ предлагает идею об изменении существующего общества,

в котором он живет. Эта идея излагается в форме персонифицированного мифа о спасителе, который избавит свой народ от мук.

Ч. Валиханов отмечал, что казахи считают золотым веком время, когда они были соседями с ногайцами. Их эпосы начинаются со слов «в счастливые времена ногайцев и казахов». Ногайцы (старшие ногайцы) в XV и начале XVI в. жили к юго-востоку от Эмбы и Урала, смешиваясь с казахами, и кочевали в нынешней казахской степи. Поэтому, говоря о «золотом веке», Ч. Валиханов не случайно указывает на XV в. [7; 9]. В самосознании казахов присутствует рефлексия на уход их с султанами Кереем и Жанибеком в 50–60-е годы XV в. с Волги и Урала в Южное Семиречье и Моголистан. Это движение, продлившееся десять лет, оказалось нелегким для народа. Это была не просто перекочевка, как в былые времена, а утрата пространственной идентичности, расставание с родными краями, тяжелый путь тысяч людей в дальние незнакомые земли вместе со своими семьями, домашним скарбом и скотом. И в пути, и по месту прибытия немало страданий выпало на их долю. К тому же в Моголистане шла борьба между братьями Есен-Бугой и Жунисом, что осложнило жизнь переселенцев. Подобное социально-политическое положение не могло не вызвать протеста, поэтому народ стал искать пути избавления от этого кризиса. И находил его в мифах как форме социальной утопии, поскольку не знал другого пути избавления от трудностей, общественного гнета.

Социально-политические события и связанная с ними рефлексия самосознания казахов выразились в утопических представлениях и сюжетах преданий, которые были связаны теперь с именем Асан-кайгы. Отсюда возникли легенды о поисках земли обетованной Асаном-кайгы. Асан был против отделения казахов от ногайцев Жанибеком и Кереем и переселения народа с его отчизны — с Волги и Урала. Он отстаивал единство улуса казахов и ногайцев, желал сохранить традиции Орманбет-хана и не допустить распада страны. В своих песнях-размышлениях толгау он упрекает султана Жанибека за то, что он увел народ с таких благодатных мест, где «на горах паслись олени, в воде резвились рыбы, где в лесах было полно диких ягод на любой вкус. Если бы оставались на Волге и Урале, перемещаясь с летних жайляу на зимовки, то купались бы в золоте и серебре», — говорит он, обращаясь к Жанибеку. Он восхваляет прежнюю жизнь на земле предков — «атамекен» — на Поволжье, Приуралье и вокруг Арала. «Будь проклят наш уход!» — восклицает он, ясно выражая протест против действий султана, который, не посоветовавшись с народом, необдуманно обрек его на тяжкие заботы и муки.

В эти тяжелые времена тоска по прошлой счастливой жизни на Волге, Урале и Эмбе и недоумение по поводу того, как случилось лишиться ее, обуревали народ. Эти мысли не только Асан-кайгы, но и Казтуган-жырау выражали в своих песнях-размышлениях. Казтуган идеализировал прошлую жизнь на Поволжье, берегах Урала, называл ее «золотым временем», счастливой жизнью. Он описывает изобилие на земле трех рек, «где от одного барана плодятся до тысячи баранов, где бедные равны богатым, где сазаны как барашки, рыбы ходят косяком как жеребцы, лягушки своим кваканьем создают шум как бляющие бараны».

Таким образом, народ, тоскуя по прежней привычной жизни и утрате своей пространственной идентичности с землями у рек Волги и Урала, сожалея об уходе на новые земли, воспевал древнюю родину. Эти мысли открыто доводились до сведения султанов выразителями желаний народа — акынами-жырау, которые навлекали тем самым на себя гнев правителей. Конечно, в толгау акынов представления о «золотом веке» еще не имели социального характера, в них преобладают мотивы повседневных забот о хлебе насущном. Возвеличиваемая былая жизнь пострадавшему народу действительно казалась «золотым временем», прекрасной жизнью. Народ поэтому тосковал по той жизни, жаждал вернуться к ней, но не знал, как вернуть эту прекрасную жизнь. В такой ситуации народ, как известно, находит опору в своих мечтах. В своих фантазиях он ищет хорошую жизнь вдали, в другой стороне. Отсюда появились различные мифы и легенды о земле обетованной «Жерұйык» или «Жиделі-Байсын». Эти рассказы народ связал с Асаном-Кайгы.

В мифах Асан-Кайгы предстает как человек, думающий о судьбе народа, несущий тяжкое бремя заботы о народе, ищущий счастливую и благополучную землю. Какова же земля, которую ищет Асан-Кайгы? В одной легенде говорится, что Асан-Кайгы семь лет искал такую землю, на которой никто не нарушит покой народа, где он не будет испытывать страх и ужас. По второй легенде, Асан-кайгы, сев на быстрого верблюда Желмая, искал по всему свету место, называемое «Жерұйык», где густые леса, зеленые луга, где есть вода, «где на спинах баранов гнездятся и несут яйца жаворонки». Этимологию слова «Жерұйык» можно объяснить двояко. Очевидно, что его можно связать и формально, и семантически с древнетюркским «Идук — Су — Йер» (священная земля — вода). В этом

случае сюжет легенды о «Жерұйық» появился в глубокой древности и последовательно связан с древним мифом. Приписывание этого сюжета Асану — продукт ближних эпох. Возможно, что именно в это время или раньше к слову «идук» и к его корню «уя» (ұя — гнездо) и подобным корням казахских слов «ұйықтау» (спать,) «ұйысу» (свиться), «ұйытқы» (закваска), «ұйып тындау» (слушать всем скопом) прибавили слово «жер» (земля) Тогда слово «Жерұйық» приобретает смысл «земля — гнездо» (священная «земля — вода», отчизна, земля, откуда мы вышли; «земля, объединяющая народ, земля-закваска»). Асан-Кайгы долго ищет землю «Жерұйық»: то семь лет, то семнадцать лет, а в некоторых вариантах — всю жизнь. Куда бы он ни приезжал, он находил там какой-либо недостаток и объяснял, почему это место не подходит для проживания.

Если сравнить народные предания о «Жерұйық» с мифологией мусульманства, можно заметить, что характер рая подобен фольклорной земле обетованной либо счастливому острову. Там, в раю, человек живет жизнью, полной наслаждения. Однако с развитием общества и самосознания, с возрастанием противоречий и жизненных препятствий человек начинает искать рай на земле. Он хочет видеть наслаждения и удовольствия не после смерти, а при жизни, поэтому создает предания, легенды и рассказы о поисках земли обетованной в реальном мире. Если раньше в мифах шаман, сражаясь с вредными духами, проходил через три мира либо, спасаясь от смерти, обходил четыре стороны света, то теперь герой (чаще он — исторически существующая личность) ищет рай, землю обетованную «Жерұйық» по всему белому свету. Если в мифе шаман, не найдя место, где нет смерти, возвращается туда, где находится «пуп» земли, то герой легенды, не найдя землю обетованную, возвращается в родные края. Однако по сравнению с прежним мифом в новой легенде исторический характер, реальные черты преобладают. В ней отражаются люди, общественное бытие, события определенной эпохи и ее сознание.

Порой земля обетованная, которую герой ищет, оказывается реальным топонимом — Жидели-Байсын. Жидели-Байсын, по мнению С. Каскабасова, — это Сурхандарьская область в нынешнем Узбекистане [6; 187]. Жидели-Байсын как символ земли обетованной вошла в легенды об Асане Кайгы с XVIII в. В историческом рассказе повествуется о том, что хан Кенесары спросил у Мусы Шорманулы: «По какой причине твой дед Бухар-жырау сказал моему деду Абылай-хану, чтобы он переселил народ в Жидели-Байсын?» Муса ответил: «Жиде» — это рубашка, «бай» — богатство, обеспеченность. Вместе эти слова означают: быть сытым и одетым. О такой земле народ издавна мечтал. Она может быть в любой стране, в любом месте. Для казахов Жидели-Байсын находится у подножия Алатау: здесь мягкая короткая зима, зеленое лето, и если народ переселится к теплым подножиям Алатау, значит, окажется на земле Жидели-Байсын».

— Если так, то почему мой дед Абылай не переселил народ в сторону Алатау? — спросил хан Кене.

— Была этому только одна причина в то время: народ, измученный в годы «актабан шұбырынды», нельзя было отвести в места, близкие для набегов быстрых джунгаров. Время для переселения народа тогда еще не пришло. Некоторые считают, что Жидели-Байсын находится либо в Туране, либо в стороне Бухары, либо должна быть в Иране, но это неправильно, — ответил Муса [8; 200].

В XVIII в. в результате набегов джунгаров народ испытывал сильные страдания, поэтому идея поиска счастливой земли вновь возродилась. Теперь ищущим ее стал Отеген-батыр — реально существовавшая историческая личность. Отеген Отегул-улы родился в 1669 г. и с юности принял непосредственное участие в борьбе против джунгаров за свободу, за землю казахов. Он прожил 74 года. Своим мужеством и смелостью, проявленными в боях, справедливостью в решении тяжб он достиг большого авторитета в народе, был назван батыром. Будучи почетным и знаменитым бием, он принимал участие во многих собраниях в ханской орде, помогал решать сложные вопросы. По некоторым вопросам он не соглашался с Абылай-ханом и Толе би. В итоге он рассорился с Абылай-ханом, покинул ханскую орду и увел с собой подвластные себе роды-племена в поисках лучших мест обитания.

В мифах многое остается вне поля зрения: не говорится о судьбе героя во время путешествия, о событиях и его действиях, нет последовательной цепи событий. Здесь важнее показать суть легенды: заботу о народе. В более ближние к нам эпохи мифы выступают в форме рассказа, повествования обо всем, что пришлось пережить герою в поисках земли обетованной. К примеру, в легенде Отеген-батыр ищет счастливую землю, но идет не один, как Асан. С ним рядом постоянно находятся его единомышленники. Судя по легенде, причина, по которой Отеген ищет землю Жидели-Байсын, —

его ссора с Абылай-ханом и отсутствие привольной земли для выпаса скота. Он ищет Жидели-Байсын много лет: шестнадцать, семнадцать, восемнадцать, тридцать. В своем длительном путешествии батыр побывал на Волге и Урале, России, Китае, в Мекке и в пути пережил различные события: столкнулся с драконом, встретился с ведьмой и т.д. С некоторыми из встретившихся на пути он сражается, некоторым помогает. В конце концов, он добирается до Жидели-Байсын, но, увидев, что трава здесь непригодна для выпаса лошадей, возвращается назад.

В эпоху, современную Отегену Отегулову, а именно в конце XVII в. – первой четверти XVIII в., в Казахстане происходили очень существенные исторические и социальные процессы. С одной стороны, шла борьба за сохранение казахского ханства. Уже одно это объединило казахские роды и племена, усилило ханскую власть. С другой стороны, в казахском обществе усилилось социальное расслоение и угнетение. Эти обстоятельства породили протест и даже противостояние со стороны народных масс. Поиск путей избавления от трудностей вылился в утопические идеи переселения в другие края. Отеген-батыр действительно искал желанную для себя и народа землю обетованную — «Жидели-Байсын». Однако, в отличие от легенды об Асане, здесь нет восхваления народом своей прежней земли предков. Причина этого в том, что народ терпит страдания на своей земле, в своей отчизне. Поэтому он стремится покинуть ее, бежать отсюда, не глядя. Отеген-батыр изображается сердобольным, приветливым, помощником обездоленных, советчиком, заступником вдов и сирот, защитником. Отеген не правитель, но он изображен не просто главой рода, а избавителем народа. Образ Отегена свидетельствует о появлении в казахских легендах образа спасителя.

Отсюда можно заключить, что легенда о спасителе появилась по времени позже мифов о далекой счастливой земле. По мере нарастания социальных противоречий все чаще происходили волнения масс, причем протест против сидящего на троне правителя выражали также и представители степной элиты. По этой причине «спасителями-правителями» считались организаторы и руководители народных волнений. Следовательно, легенды о «спасителе-правителе» относятся к конструктивному и нормативному виду социальной утопии, так как в них есть цель — изменение реального бытия и возвеличение будущего.

В мифах казахов отчетливо выражена их культурная идентичность — самобытность, самоидентичность, приверженность своему образу жизни, истории, традициям, языку. Сами казахские названия утопических мест — «Жерұйық», «Жидели-Байсын» имеют общепринятое, конвенциональное значение, передаваясь в устной форме, через фольклор, от поколения к поколению. Мифологема «Жерұйық» у казахов отличается от европейской своими особенностями. Это не островная утопия как у Томаса Мора или Френсиса Бэкона, предполагающая морское путешествие на корабле, а далекая счастливая земля, и ее главная характеристика — привычная сознанию кочевника категория расстояния, которое можно преодолеть на коне, что вполне идентифицируется в сознании казахов с их способом передвижения в пространстве кочевника. Миф излагается в общепринятых, конвенциональных значениях: протяженность, простор во всех направлениях, образ «своего» этнического героя. Он — «свой среди своих». По принятому среди казахов сюжету легенд он — поздний ребенок, долгожданный и выпрошенный у высших сил старыми родителями. Его высокая миссия и особое предназначение — улучшить жизнь своего народа на земле, защитить его от врагов и трудностей. Он имеет идентичный с казахами облик и естественные для кочевника качества — умение скакать на коне, выносливость, мужественность, неприхотливость в быту. Кроме того, он смотрит на найденную им возможную счастливую землю через эталон восприятия природы кочевниками: обращает внимание на траву, определяя ее годность для выпаса скота. Поэтому изложение в сюжетах легенд того, что герой не принял счастливую землю из-за не подходящей для выпаса скота травы или, наоборот, остался там из-за ее хорошего качества, воспринималось казахами как вполне понятный, естественный поворот событий.

Другая черта мифов о золотом веке и земле обетованной для казахов, отражающая их близость к природе, — идея о естественном благоденствии, связанном с природным изобилием. Мирное спокойное существование, свобода подчеркиваются как естественное состояние кочевника на земле обетованной: в мифах нет указания на тоталитарную в идеологическом и социальном плане модель общества. Упоминается о традициях, идущих от предков.

В языке казахов-кочевников мы видим объективацию их мировоззрения — тенгрианства. Небо и солнце в восприятии казахов, согласно восточной традиции, — мужское начало, а земля и луна — женское начало. Это закреплено в таких выражениях, идущих с древности как «Көк-Тәңір» (Небо-

Тенгри), «Тәнір-Қайынат» (Тенгри-Космос); «Жер-Ана» (Мать-Земля), в именах богинь «Жер-Су» (Земля-Вода), «Ұмай».

В культурной картине мира, сформировавшейся в сознании казахов-кочевников, Тенгри понимается не просто как небо в его природном значении, а как начало всего, как Единый Бог, как абсолютное воплощение верха, абсолютная удаленность и недоступность, неизменность, величие и превосходство над всем земным. Небо воспринимается как активная сила, источник блага и жизни. Тенгри иногда вместе с другими божествами распоряжается всем в мире и, в частности, судьбами людей: «распределяет сроки (жизни)», дарует ханам власть, ниспосылая их народу, наказывает согрешивших против каганов, «приказывает» хану решать государственные и военные дела. Древние казахи, поклонявшиеся небесному божеству Тенгри, рассматривали верования других народов как разновидности тенгрианства, по мнению московского ученого М.Аджи.

Прасимвол казаха-кочевника, связанный с бесконечностью, — «кең дала» («просторная степь») как бы просвечивает в тексте его культуры. Человек широкой натуры характеризуется словами «етек-жеңі кең адам» (букв. «человек с широким подолом-рукавами») [9; 279]. Обычай родов удаляться друг от друга в пространстве как способ решения конфликтов также специфичен для казахов. «Уважать друг друга лучше издалека» — такова особенность кочевой дипломатии, опирающаяся на протяженность степи, простор бытия казахов.

Казах-кочевник не терпит заборов, отграничивающих его от степи. Подворье в традиционном казахском ауле обычно бывает открытым со всех сторон. Протяженность у кочевника раскрывается в понятиях простора, высоты, дали, глубины. Он измеряет эти атрибуты мира привычными для него образами, превращая их в символы. Например, выражение «аспанмен тілдескен (тірескен)» в буквальном переводе означает «говорящий с небом, подпирающий небо», а по смыслу — «очень высокий». Так говорится о высоком доме, горе, дереве и т.д. Протяженность вширь и в высоту чувствуется в песнях и мелодиях, наигрываемых на различных музыкальных инструментах, начиная от домбры и кобыза, кончая сыбызгы.

Кочевник-казах выступает как символосозидающее существо, создавая тем самым текст своей культуры, определяя свою культурную самобытность, или идентичность. Символ в казахской кочевой культуре предстает как предметный образ, имеющий глубинный смысл. Переходя в символ, образ степного простора, неба, животного становится в вербальном тексте казахской культуры «прозрачным», смысл как бы просвечивает сквозь него. В символах и знаках кочевника проявилось как его внешнее «Я», так и внутреннее «Я». Если следовать методологии структурализма К.Леви-Строса, то через вербальные и невербальные символы и знаки, данные в тексте культуры кочевника-казаха, можно понять структуру его разума, а следовательно, и структуру его вселенной.

Специфика ментальности кочевника-казаха в том, что он имеет отношение к родной земле через связь во времени со своим предком. В этом просматривается примордиальная основа («кровь и почва») в формировании культурной идентичности казаха. Казах называет родную землю «атамекен», т.е. «отчизна» («ата» — дед, предок, а «мекен» или «мекендеген» переводится по смыслу, с одной стороны, как освоенная дедами-предками территория, с другой — фиксируется среда обитания). Очевиден приоритет мужского, отцовского начала в пространственной идентичности казаха посредством понятия «атамекен». В расширенном смысле «ата-мекен» означает «земля, на которой жили деды-предки». Этот аргумент, т.е. указание на временной отрезок, в котором жили их предки, дает право проживания на этой территории потомкам по линии родства. Понятием, фиксирующим отношение кочевника-казаха к земле, на которой он живет, относится и выражение «ата қоныс» — место, где приземлились предки.

Отличительная особенность самоидентификации казахов — это наличие в культурно-исторической памяти знания о семи поколениях в глубь истории: «Жеті ата» (дословно: «Семь дедов»). Устная родословная — «Шежіре» была наиболее верным представлением об истории. При этом хронология событий рассматривалась в единстве с исторической цепочкой предков.

«Dasein» казаха-кочевника, т.е. его «тут-бытие», наличное присутствие в мире неразрывно связано с конем, что обусловило культ коня и доминирование символического образа коня в жизни казахов. Кочевник неподвижен на коне, влит в седло и в то же время находится в постоянном движении, преодолевает большие расстояния. Образ кентавра, сложившийся в мифологии древних народов, является цельным символическим отражением всадника-кочевника. Только кочевник, всю жизнь проводящий в седле, может измерить силу бурана степенью видимости для него ушей коня: «такой буран, что не видно ушей коня».

Образы юрты и коня являются непреходящими опорными символами в традиционном пути культурной идентификации. Конь для казаха, по мнению Каракузовой и Хасанова, символ интеллекта, символ высшего мира. В этом казахи продолжили традиции тюрко-номадической цивилизации, что подтверждает обряд захоронения коня или его головы вместе с хозяином, закалывание верхового коня умершего на годовичных поминках, и обязательное употребление конины на ритуальной трапезе. Символика ряда традиционных действий связана с конем. Такая форма решения конфликта, как прекращение отношений и объявление своей враждебности другому роду выражается через подрезание хвоста коня и вручение этого символа противоположной стороне. Помощь, оказываемая родственнику в трудное для него время, вербализируется в выражении «Ат сауырын беру» («подать круп лошади»). Когда в бою воина, у которого гибнет конь, сажают на другого коня, это называется символически «Ат сүйегін беру» («дать кости коня»), т.е. оказать помощь конем. Такой поступок в критических ситуациях, когда враг наступает и нужно решать, кого следует спасать, выражает выбор казаха в пользу того, чью жизнь он оценивает как большую ценность, чем свою. В преданиях обычно такой ценностью считается жизнь родного брата. Казах отдает ему свою лошадь, а сам остается прикрывать его уход, сражаясь с врагом вплоть до собственной гибели. Если ему приходится выбирать, кого спасти от наступающих врагов, посадив с собой на коня, — брата или сына, то он делает выбор в пользу брата, оставляя сына врагам, на основании того, что брат у него один, а сыновья еще могут родиться потом. В повседневности казахов выражение «ат салыстыру» (букв.: присоединить коней) является метафорой, обозначающей участие в решении серьезной задачи, требующей коллективных усилий. Связь времен в повседневности казахов осуществляется через конкретные материальные предметы, тела, находящиеся в пользовании, что закрепляется в языке. Выражение «Ат ұстар» (букв. «тот, кто будет держать коня за поводья») означает сына, наследника.

Младшего сына называют «хозяином шанырака» (отверстия наверху юрты). В его ведение переходит со временем юрта родителей, что налагает на него определенные нравственные обязательства. Ответственна, благородна и тяжела социальная ноша младшего сына. К нему вместе с отчим домом переходит бремя отца — представлять свою семью перед обществом, а также стратегически мыслить о судьбах домочадцев, заботиться и беспокоиться о своих родных, включая старших братьев и сестер.

Бытие духовного, объективируясь у казахов в языке, одновременно объективировалось и закрепились в ритуалах, в результате чего в традиционном обществе казахов сложилась четкая система культурной идентификации. В традиционной культуре казахов человек существует от ритуала к ритуалу, т.е. его обыденное существование заполняет промежутки между ритуалами, в которых он видит цель и смысл своего социокультурного бытия. В ритуалах традиционное мышление поднимается до уровня концептуального понимания мира, которое гармонично сочетает в понятии реальности оба мира — мир материальный и мир идеальный.

В жизненном цикле казаха есть основные этапы, которые обязательно ритуализируются, — это рождение, свадьба и смерть. Причем ритуализация выступает как непосредственная культурная идентификация для каждого ее участника, включение его в игру, в которой переплетаются сакральное, материальное и духовное.

Наибольшее единение и общий эмоциональный всплеск, закрепляющий культурную идентичность, наблюдаются во время ритуальных трапез казахов. Ритуальная трапеза играет важнейшую роль, так как закрепляет существующие отношения, формы поведения возрастных групп и гендерные роли. Как пишет Н.А. Назарбаев: «Определялись и взаимообязывающий тип поведения, тональность, атмосфера общения, пространственное расположение в юрте за дастарханом, очередность обслуживания гостей, очередность подачи блюд, меню и т.д. [10; 42]. В ритуальных трапезах пищевой символизм выступает частным случаем социального символизма. Существенной непреложной частью пищевого символизма является распределение частей туши барана соответственно иерархии статусов личностей, сидящих за трапезой. Наиболее уважаемому полагается поднести голову барана, а затем, соответственно уменьшению значимости статуса сидящих личностей, преподносятся: жамбас (тазобедренная кость с мясом), жаурын (лопатка с мясом), асықты жілік (бедренная кость с мясом), шейная часть; зятю — төс (грудинка), рядовым личностям — по ребру с мясом. Трапезы подчеркивают и выделяют роль аксакалов как наиболее мудрых личностей, хранителей степного знания. Ступени системы возрастных классов оформлялись определенными ритуалами, в том числе трапезами. Выявляется следующая классификация трапез:

1. Трапезы, сопровождающие важнейшие обряды периода младенчества. Характерным моментом этих обрядов являлось то, что они совершались вне зависимости от пола ребенка: «шілдехана»

(празднование рождения ребенка), «бесікке салу» (укладывание младенца в колыбель), «қыркынан шығару» (выведение из первого сорокаднейя), «тұсау кесу» (перерезание пуп).

2. Трапезы, знаменующие определенные этапы социализации:

а) мужской части общества: атка мінгізу (трапеза по поводу первого сажания мальчика на коня), сүннет той (трапеза по поводу мусульманского обряда обрезания), жора боза (трапеза ровесников);

б) женской части общества: кимешек (трапеза по поводу надевания головного убора замужней женщины), құрсақ той (трапеза по поводу первой беременности), белшалғыш кигізу (трапеза по поводу надевания кухонного фартука) [11; 91].

3. Свадебные трапезы, символизирующие традиционное брачное право казахов:

– наличие ритуального блюда «құйрық-бауыр» (« строго чередующиеся кусочки отварной печени и курдючного жира»), вкушение которого завершало официальное сватовство и, по обычному праву, было «вещественным доказательством» сватовства, имело юридическое значение;

– изоляция жениха от родственников невесты до приглашения его в юрту родителей невесты и вкушения там ритуального блюда «төс» (баранья грудинка). На всех этапах свадебных торжеств «төс» предназначалась жениху, она оставалась его «долей» и в дальнейшем. Ее вручение жениху означало признание за ним его нового социального и возрастного статуса [11; 103]. На всех этапах свадебного церемониала пища входила в обрядовые действия, закрепляющие обязательства брачующихся сторон, служила одним из способов символизации связей между брачующимися сторонами.

4. Поминальные трапезы в третий, седьмой, сороковой дни после смерти и через год.

Культурная идентичность казаха означала усвоение и поддержку основных установок, связанных с погребально-поминальным комплексом: веру в посещение духом умершего сорока дней после смерти своей юрты, выставление для него чаши с кумысом; требование выноса пищи из юрты, в которой умер человек; запрет на приготовление пищи в юрте умершего в течение трех дней; запрет вдове принимать участие в приготовлении пищи (особенно в первые три дня); обряд перенесения счастья с умершего на какой-либо пищевой продукт; «удержание» счастья дома; закалывание верхового коня умершего на годовичных поминках; обряд кормления духа умершего [11; 6].

Ж. Акпаев отмечает, что в правовом сознании казахов ритуальные трапезы, сопровождавшие сватовство и брачные отношения, закрепляемые в языке, играют роль главного легитимирующего фактора, узаконивающего дальнейшие родственные отношения сторон. Объясняя значение совместной ритуальной трапезы сватов «құйрық-бауыр» («курдюк-печень»), Ж. Акпаев пишет следующее: «Психологический смысл, заключающийся в санкционировании брачного договора символической едой и в обрядовых действиях, сопровождавшихся при еде «куйрык баур», состоит в следующем. В организме человека печенька состоит из двух половин, нераздельно связанных и объединенных между собой. Это материальное понятие «бауыр» послужило основанием для выработки чисто психологического понятия, так что киргизы «бауыром» называют родных братьев и сестер. Фигурирование в кушании «бауыра» указывает, что родители невесты и жениха должны сродниться, подобно родным братьям и сестрам, духовная связь которых нисколько не уступает связи печени, состоящей из двух половин... В окончательном выводе формальный договор, связанный с «куйрық-бауыром», состоит в следующем. Между родителями невесты и жениха должно произойти полнейшее религиозное и нравственно-правовое объединение и единение, и в силу этого единения они в отношении друг друга должны жертвовать всем своим достоянием и имуществом» [12; 154].

Казахская кочевая культура представлена своим числовым типом, отразившим стиль души, мироощущения кочевника. В вербальном тексте культуры казахов, выражающем их умонастроение, или ментальность, часто употребляются определенные четные и нечетные числа: «два», «четыре», «шесть», «восемь», «сорок», «шестьдесят два» и «три», «пять», «семь». Очевидно, в четных числах содержится символика ограничения, указание каких-то пределов протяженности во времени и пространстве, а в нечетных — характеристика структурности, слоев, процессуальности, улавливание незавершенности. Число «два» часто содержит указание на различие, доходящее до противоположности. Например, пословица гласит: «Две бараньи головы в одном котле не помещаются», что имеет скрытый смысл: двум независимым самостоятельным личностям тесно находиться в одних рамках (в доме, в деле и т.д.) Число «четыре» употребляется как принцип ограничения пространства или круга явлений. Так, понятие о четырех углах света содержится в надписи на памятнике Кюль-тегину и в мифе о Коркыте-ата, который в поисках бессмертия обошел четыре угла света. Круг повседневного хозяйствования казаха включает четыре необходимых ему вида животных, дающих ему пищу и одежду: верблюд, конь, корова, баран. Число «шесть» выражает новые оттенки в протяженности: струк-

турность целого, дробление, разъединение. Например, «алты алаштын баласы» (букв.: дети шести народностей) означает «весь казахский народ». «Алтыбақан ала ауыз» (букв.: разъединены как шесть качелей) означает постоянные раздоры, разлад [9; 24]. Число «восемь» употребляется в смысле многогранности, одаренности личности: «восьмигранный». Число «двенадцать» употребляется для обозначения двенадцатилетнего цикла восточного гороскопа, а также понятия «мүшел» как отрезка жизни протяженностью в двенадцать лет. Таких отрезков в жизни несколько, и год, следующий непосредственно за циклом «мүшел», считается критическим для здоровья и жизни. Обычно 13-й, 25-й, 37-й, 49-й годы жизни человека являются предметами для разговора и беспокойств. Число «сорок» имеет смысл утомительной множественности, релятивности, многослойности. Например, человека скрытного, «себе на уме» характеризуют как «имеющего сорок карманов»; «быть на сорока ножах» означает передрачиться, перессориться между собой; «сорок раз меняться» означает непостоянство, изменчивость; «сорок набегов за короткий день» значит: совершать бесконечные набеги. Число «шестьдесят два» означает предельность качеств или состояния. Например, «обладающий шестьдесятю двумя хитростями» означает «хитрющий до предела». «Шестьдесят две вены смягчились» означает «размяк всей душой».

Нечетные числа — три, пять, семь, девять также имеют свою смысловую нагрузку. Герой многих сказок казахов путешествует по трем мирам. Человеческая душа представлена у казахов тремя видами: «ет-жаны» — «душа плоти», т.е. чувствительность тела, «шыбын-жан» («муха-душа»), т.е. душа, жизнь человека и «рух-жан» — «дух». После смерти «ет-жаны» вместе с телом уходит в землю, «шыбын-жан» — в небо, «рух-жан» остается в доме умершего, оберегая родных от зла. Число «пять» выражает нечто отличительное в человеке. Например, «бес аспап адам» — букв.: человек, владеющий пятью инструментами, что означает «золотые руки», талантливый. Число «семь» отражает глубину времени, истории. Например: знание «Жеті ата» — знание своих предков до седьмого колена, «Жеті қараңғы түн» — глубокая ночь (букв.: седьмая темнота ночи) [9; 81]. «Жеті жарғы» — «Семь уложений» имеет, по мнению казахстанского ученого Акишева, «семь облавных охот», означающих образное выражение понятия о наказании и помиловании. Число «девять» — ритуальное и, кроме того, обозначает полный набор необходимых вещей, скота, действий. Например, на подворье у казаха может быть в наличии девять видов живности, что означает наполненность его повседневной жизни.

Символика цвета также отражает ментальность, мироощущение кочевников-казахов. Белый цвет — цвет святости, истинности, чистоты намерений, ясности, почитания. При избрании хана на народных собраниях его традиционно поднимали на белой кошме и обносили по ходу солнца, т.е. по часовой стрелке девять раз. Желтый цвет символизирует проторенность дороги, старение или закалку человека, либо затянувшееся уныние, болезнь. Красный цвет символизирует интенсивность, насыщенность качества, свойства или действия. Пестрый цвет символизирует срединный мир, где переживается доброе и злое, единство и разногласия. Традиционно казахи не делают различия между синим и зеленым цветом. Возможно, это связано с архетипом всеединства мира, с переходом в отдаленной перспективе зелени степи в синь неба и их слиянием. Вместе с тем в словарном запасе древних тюрков есть слово «йашыл», трансформировавшееся в казахское «жасыл». Жусуп Баласагуни в поэме «Благодатное знание» использует этот термин, характеризуя зелень тополя. Черный цвет символизирует как траур, так и простонародье, его обыденные характеристики — смуглость кожи, тяжелую физическую работу.

Выводы, которые следуют из изложенного выше, таковы:

- материальная и духовная культура традиционных казахов включает в себя культурные артефакты и нормы жизни кочевников;
- традиционный путь культурной идентификации казахов является историческим процессом определения своей приверженности к кочевой культуре, к культурному наследию, воспринятому от кочевников Дешт-и-Кипчак.

Список литературы

- 1 Тойнби А.Дж. Постигание истории. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
- 2 Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. — Алматы: Евразия, 1993. — 79 с.
- 3 Мусабалина Г. Институты управления в казахском кочевом обществе // Отан тарихы. — 2001. — № 1. — С. 141–145.

- 4 *Сегизбаев О.А.* Казахская философия XV – начала XX века. — Алматы: Казахстан, 1996. — 472 с.
- 5 *Кодар А.* Концепты Степного Знания // Қазақ өркениеті — Казахская цивилизация. — 2001. — № 1. — С. 68–75.
- 6 *Қасқабасов С.* Қазақтың халық утопиясы // Жұлдыз. — 1990. — № 6. — 184–192-б.
- 7 *Валиханов Ч.* Записки о киргизах // Ч.Ч.Валиханов. Собр. соч.: В 5 т. — Т. 2. — Алма-Ата: АН Каз ССР, 1985. — 404 с.
- 8 Кенесары туралы Мұса Шорманұлының әңгімесі // Жұлдыз. — 1990. — № 8. — 198–203-б.
- 9 *Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О.* Казахско-русский фразеологический словарь. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 224 с.
- 10 *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. — Алматы: Атамұра, 2000. — 286 с.
- 11 *Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов: этнографические очерки. — Алматы: Казахстан, 1998. — 184 с.
- 12 *Ақпаев Ж.К.* Наброски по обычному, в частности, брачному праву казахов. Кул-Мухаммед М. Патриот. Политик. Правовед. Политико-правовые взгляды Ж.Ақпаева. — Алматы: Атамұра, 1995. — 240 с.

А.Ш.Мырзабекова

Қазақтардың мәдени сәйкестенуінің дәстүрлі жолы: элеуметтік-философиялық қыры

Мәдени сәйкестенудің дәстүрлі жолын талдаудың элеуметтік-мәдени аспектісі қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың өзара байланысын табуды, ықпал етудің нақты факторларын атап көрсетуді көздейді. Қазақтардың мәдени сәйкестенуінің осындай маңызды факторларына шаруашылықтың типі, тіл, мифтер, дәстүр жатады. Автор белгіленген тезистерді бірізді дәлелдеді. Шаруашылықтың типі табиғатпен бірлікте болып, қазақтардың менталдылығы анықталды. Тіл көшпенді қазақтардың мәдени сәйкестігінің герменевтикалық өрісін құрайды. Ол қазақтардың ойлау стилін жеткізіп тұрады. Мифтер қазақ тарихының репрезентациясы болып табылады. Қазақтардың мәдени дәстүрінде олардың әрекеті мен өзара қатынастардың бағдарламалары бекітілген.

A.Sh.Mirzabekova

The traditional way of cultural identification of Kazakhs: social-philosophical aspect

Social-philosophical aspect of the analysis of the traditional way of cultural identification involves identifying the relationship of social being and social consciousness, allocation of specific influences. These important factors of the cultural identity of Kazakhs are type of management, language, myths and traditions. The author argues consistently forward-based theses. Type of management in unity with nature defined the Kazakhs' mentality. Language forms hermeneutical field of cultural identity of Kazakhs-nomads. Language expresses the Kazakhs' style of thinking. Myths are the representation of Kazakhs' history. Activity and relationships programs of Kazakhs are fixed in their cultural traditions.

References

- 1 Toinbi A.Dzh. *History comprehension*, Moscow: Progress, 1991, 736 p.
- 2 Karakuzova Zh.K., Hasanov M.Sch. *Space of Kazakh culture*, Almaty: Evraziya, 1993, 79 p.
- 3 Musabalina G. *Oman tarihy*, 2001, 1, p. 141–145.
- 4 Segizbaev O.A. *Kazakh philosophy of XV — beginning of XX century*, Almaty: Kazakhstan, 1996, 472 p.
- 5 Kodar A. *Kazak orkenieti — Kazahskaya civilizaciya*, 2001, 1, p. 68–75.
- 6 Kaskabasov C. *Zhuldyz*, 1990, 6, p. 184–192.
- 7 Valichanov Tsch. *Valichanov Tsch. Sobr. sotsch.:* V 5 т., Т. 2, Alma-Ata: AN Kaz SSR, 1985, 404 p.
- 8 *Zhuldyz*, 1990, 8, p. 200.
- 9 Kozhahmetova Ch.K., Zhaisakova R.E., Kozhahmetova Sch.O. *Kazakh-Russian phrasebook*, Alma-Ata: Mektep, 1988, 224 p.
- 10 Nazarbaev N.A. *In the stream of history*, Almaty: Atamura, 2000, 286 p.
- 11 Schachanova N. *World of traditional Kazakh culture: ethnographic essays*, Almaty: Kazakhstan, 1998, 184 p.
- 12 Ақпаев Ж.К. *Sketches on common law, in particular, on marital law of the Kazakh. Kul-Muhammed M.Patriot. Policies. Jurist. Political and legal views of J.Akpaev*, Almaty: Atamura, 1995, 240 p.

О. Айтбаев

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: aytbaev42@mail.ru)

Соотношения религии и морали

В статье рассмотрены соотношения морали и религии. Автором утверждается, что и мораль, и религия являются формой общественного сознания. По своему возникновению моральное сознание старше, чем религиозное сознание. Общее у них — оба выполняют, или обслуживают, нравственные отношения людей, закрепляют обычаи и традиции народа. Различие состоит в том, что критерии (основа) морали базируются на земном и реальном отношении людей, а критерием религии служит вневременное, сверхъестественное. Кроме того, отмечается, что внерелигиозное обоснование морали идет по линии философской, научной, а религия (религиозная мораль) основывается на священном писании и догмах. Сделан вывод о том, что изучение морали необходимо без апелляции к религии.

Ключевые слова: этические ценности, нравственные идеалы, «творение божье», императив, табу, сакральный, утилитаристские, автономии морали.

Мораль (от лат. — *нравственный*) относится к области этических ценностей, к одной из форм общественного сознания. Она представляет собой совокупность правил, норм, традиций, определяющих поведение людей в обществе: взаимоотношения людей друг с другом, коллективом, обществом, отношение человека к семье, труду, отношению между коллективами, государствами и народами. Мораль охватывает собой и представления людей о таких нравственных категориях, как справедливость и несправедливость, добро и зло, честь и бесчестье, счастье и несчастье. Мораль также включает в себя нравственные идеалы, которые служат образцами для поведения.

Мораль — историческое явление, формируется она вместе с возникновением человеческого общества, продолжая совершенствоваться и в наше время. Понятия о тех или иных категориях морали присущи людям всех общественно-экономических формаций. Однако содержание в них вкладывалось разное. Представления о добре и зле в рабовладельческом, феодальном или капиталистическом обществе никогда не совпадали, не были одинаковыми. К тому же сущность этих понятий менялась не только от эпохи, но и зависела от социальной принадлежности их носителей. Как видим, объем и содержание понятия морали сложное и многогранное. Мы ограничимся коротким рассмотрением соотношения морального сознания и религиозного воззрения.

Богословы утверждают, что мораль имеет божественное происхождение, а религия является ее хранительницей. Мораль, по их мнению, как и религия, предписана людям свыше, самим Богом и полностью зависит от религии, без которой не может быть истинной нравственности. Без веры в Бога, утверждают защитники религии, человек не может быть высоконравственным, он духовно деградирует, морально опустошается. Итак, по утверждениям богословов, мораль дана человеку свыше, ее нормы и понятия сообщены Божеством и записаны в священных книгах. Это свод вечных и безусловных повелений, внести изменения в которые может только высшая сила.

В настоящее время большая часть живущих в разных странах и в разных социальных условиях людей считают себя верующими — христианами, мусульманами, буддистами, индуистами и т.д. — или не принадлежат ни к одной из существующих церквей, признают существование некоей высшей силы — мирового разума. В то же время фактом является и то, что сегодня значительная часть людей нерелигиозна, т.е. эти люди не исповедуют ни одной из существующих религий, считают себя атеистами или агностиками, светскими гуманистами или свободомыслящими.

Между религиозным и нерелигиозным отношением к действительности существует важное различие. Оно касается, однако, не столько поступков, действий человека или социальных групп, сколько мотивации этих действий. Верующий в Бога человек живет в мире, который он воспринимает прежде всего как «творение божье». Этот мир и он сам обязаны своим существованием внешней по отношению к ним силе. Жизнь и ее установления дарованы ему «свыше». Он во власти этих сил, которые, в конечном счете, определяют его индивидуальную судьбу и судьбы мира. Человек верующий ощущает себя связанным с всезнающим и всемогущим творцом, с управителем мира и вершителем его судеб, верховным судьей, карающим зло и вознаграждающим добро. Волю этого начала человек призван выполнить в своей земной жизни, всякое же человеческое своеволие ведет к гибели. Религи-

озное отношение к действительности вовсе не исключает значения человеческой активности, больше того — она может рассматриваться и действительно рассматривается во многих религиях сегодня как божья заповедь человеку, который выступает как продолжатель дела божественного творения. Многое в жизни и с точки зрения верующего зависит от самого человека, который несет ответственность за свои поступки.

Как уже давно замечено, среди верующих бывают и высокоморальные, и безнравственные люди. Это же относится и к людям нерелигиозным. Следовательно, различие между ними не в том, что одни живут по совести, а другие аморальны.

Как мы уже отметили, религиозная мотивация нравственности проста и доступна: нравственное поведение есть исполнение божьей воли. Нерелигиозная позиция в обосновании нравственности предполагает, что человек в себе самом должен найти силу следовать добру и отвергать зло. При этом неизбежно возникает вопрос: если все зависит от меня самого, то почему я должен считаться не только со своими желаниями, но и с другими людьми? Разрушение религиозной нравственности на уровне развития человеческой культуры, который недостаточен для самодисциплины, чревато нравственной катастрофой.

Нерелигиозная точка зрения заключается в том, что нравственные ценности выработаны обществом и облекаются в религиозную форму в системе того или иного вероучения. Мораль отражает реальную практику человеческих отношений.

Характерная особенность религиозной морали: 1) «удвоение» нравственных обязанностей, т.е. ориентация человека на две группы ценностей (земные и небесные), причем земные ценности подчинены небесным, т.е. задачам религиозного служения; 2) наличие твердого критерия нравственного поведения, заключающегося в принципиальном соответствии религиозным догмам и императивам; 3) в одних и тех же императивах религиозная мораль способна находить свое выражение в разных общественных позициях, а прежние формулы могут наполняться новым смыслом. Сильной стороной религиозной морали является внешняя простота ответов на сложные нравственные проблемы, наличие твердых критериев нравственных ценностей и идеалов. Религиозная мораль ставит проблему нравственной ответственности человека за совершенные деяния. Предполагаемое существование в Священном Писании готовых ответов на все жизненные вопросы порождает у верующих эмоционально-психологическую удовлетворенность. Этими же особенностями религиозная мораль может привести и к негативным последствиям: нравственному буквализму, догматизму, пассивности и нетерпимости. Религиозная мораль сберегает культурные, национально-бытовые и прочие традиции. Надо помнить, что ни одна культура прошлого или настоящего, да, по-видимому, и будущего, не может рассматриваться как культура без религии. Вопрос вовсе не в том, полезна религия или нет, а в том, какова эта религия: способствует ли она дальнейшему развитию человека, реализации свойственных ему сугубо человеческих способностей или же препятствует его развитию.

Моральные чувства и религиозные могут существовать в тесном переплетении и единстве. С древнейших времен совесть людей облекалась в религиозную оболочку и развивалась внутри ее. Мораль нерелигиозная, совесть, свободная от мысли о Боге, — продукты довольно позднего времени, если говорить, конечно, о морали как форме общественного, массового сознания, а не об этических учениях, воззрениях свободомыслящих; предмораль — табу — рождалась в сакральной оболочке.

Характерными чертами религиозной морали являются: представление о высшем, сверхъестественном ее происхождении и санкции, а также несводимость смысла ее требований к мирским, земным целям и делам. Согласно этой морали смысл жизни человека состоит в служении неведомым целям господина, его предначертаниям, которые непостижимы разумом, а открываются тем или иным способом душе человека. Верующий может посвятить себя служению людям, но вместе с тем он не рассматривает это служение как самоцель, оно в его глазах является исполнением завета Бога, которому открыты все судьбы мира. Таким образом, высшей целью жизни не может считаться благополучие, счастье людей на земле, для верующего есть цели, превышающие эту.

Религиозному нравственному сознанию присуще противоречие. С одной стороны, поскольку заповеди даны Богом, выполнять их нужно беспрекословно, не раздумывая: добро является таковым потому, что указано Богом, а не само по себе, не по своему смыслу. Божественная санкция закрывает здесь дорогу к размышлению и всякой критике. Но, с другой стороны, поступок может считаться подлинно нравственным только тогда, когда он совершен не в порядке послушания, а по свободному выбору, по доброй воле и свободному разумению. Послушание, хотя бы и с полной готовностью, всего лишь подчинение и дисциплина, это отречение от своей воли и своего разума.

Христианские богословы, отвечая на это, обычно указывают, что послушание бывает разным. Есть послушание раба, основанное на страхе. Но есть и послушание сына, которое вытекает из любви к отцу, из понимания его воли и согласия с нею. Последнее и является примером для христианина. Он должен руководствоваться верой, духом учения, не просто выполнять закон, а носить его в своей совести и разуме. Тогда он перестанет быть внешней принудительной силой. Если в Ветхом завете дан закон, то через Христа даны истина и благодать.

Надо согласиться, что религия эволюционировала в этом направлении — от внешнего принуждения и страха к добровольному следованию смыслу нравственного закона. Однако противоречие между непрерываемостью предписаний Бога и свободным волеизъявлением, разумным, самостоятельным решением все же остается. Путь указан заранее, человеку ничего не остается, кроме послушания. Противоречие не устранено, оно лишь загнано внутрь. Если ранее оно проявлялось как противоборство собственных влечений человека и Богом установленными законами, то теперь оно выражается в борьбе человека с самим собой. Голосом Бога говорит в людях их совесть, совести же противостоят греховные страсти. Добро требует насилия над собой, ибо «все под грехом, как написано: «нет праведного ни одного»» (Рим. III, 9–10). Сам апостол Павел говорит про себя: «Доброго, которого хочу, не делаю, а злое, которого не хочу, делаю» (Рим. VII, 19).

Кант в своей философской системе выявил эту логику со всей последовательностью и отчетливостью. Он отрицательно отнесся к морали, выведенной из религии, к теологической морали. Нравственный закон заложен в разуме человека, и именно он свидетельствует о бытии Бога. Нравственность состоит в том, чтобы следовать долгу, подавляя в себе противоречащие этому долгу склонности. Если я действую в согласии с нравственным законом, но не преодолеваю себя при этом, т.е. если действую по своей склонности, внутреннему влечению, мои поступки лишь законны, но не имеют достоинства нравственных. При такой постановке вопроса любовь к ближнему перестает быть движущей силой нравственности. Между тем в евангелиях заповедь любви к ближнему — одна из важнейших. Долг и любовь не согласуются друг с другом: нельзя любить по долгу. Можно ли говорить себе: «Я должен любить»? Долженствование, за которым стоит авторитет Бога, и свободный выбор, самостоятельность человека опять-таки противостоят друг другу.

Нельзя, однако, считать, что указанное противоречие обусловлено одной лишь религиозной формой морали. Это противоречие порождено самой жизнью, религия давала лишь свою интерпретацию исторически возникшего рассогласования между долгом, склонностью к добродетели и счастьем, непреложностью морали требований и личным интересом, свободным выбором решений. Религиозная санкция морали — это одно из выражений отчужденности морали в обществе социального неравенства. Эта отчужденность порождает и поддерживает религию, но освобождение от религии еще само по себе не снимает отчужденной формы бытия морали. Последняя должна исчезнуть в ходе социального переустройства, при достижении социального равенства.

Здесь мы видим противоречие между абсолютностью и автономностью морального закона и относительностью любых моральных норм, их обусловленностью практической целесообразностью. Это противоречие не от ошибок в рассуждениях, оно присуще самому нравственному сознанию на определенных этапах его развития. Его устранение зависит от хода социального развития. В нашей этической литературе, надо заметить, существуют две противоположные тенденции: одни авторы доказывают существование моральных абсолютов, другие, напротив, ставят во главу угла относительность морали и нередко соскальзывают незаметно для себя к релятивизму.

Внерелигиозное обоснование морали идет часто по линии философского, научного выведения норм и принципов, которые оптимально соответствовали бы цели обеспечения общей пользы, прогресса, счастья, сочетания личного и общественного интересов. Утилитаристские концепции отождествляют понятие добра и понятие пользы, заменяя ориентацию поведения на добро ориентацией на пользу. Они исходят из того, что люди, способствуя общему благу, тем самым способствуют и благу собственному. Люди могут мысленно согласиться с тем, что если бы все действовали во имя блага общества, то жизнь изменилась бы к лучшему, однако от этого мысленного согласия до практического осуществления принципа очень далеко. Кроме того, утилитаризм практически призывает действовать во всем согласно расчету, выгоде, а на этом, т.е. на стремлении к выгоде, как верно заметил Ф.М.Достоевский, нравственности не обрестишь.

Наука способна вырабатывать прекрасные и эффективные рекомендации, касающиеся того, как следует людям относиться друг к другу и как поступать в тех или иных случаях. Эти рекомендации при всей их рациональности могут, однако, прийти в противоречие с нравственным чувством людей.

Моральные ценности не внедряются директивно и не выдумываются наукой, они порождаются во многом стихийно, коренными условиями жизни людей. Разумеется, какие-то установления могут с течением времени войти в содержание нравственного сознания, но все же до сих пор в истории основной путь формирования моральных представлений был иным. Моральные взгляды и оценки складывались в психологии масс, и этот процесс, включавший в себя эмоциональную и рациональную, сознательную и бессознательную стороны в их диалектическом взаимопроникновении, составлял одну из органичных сторон жизни общества. Моральные чувства и оценки во многом могут быть отнесены к стихийным, несознаваемым, неоформленным, философски-бессознательным убеждениям.

Роль нравственного начала не сводится к простой регуляции общественного поведения, она значительно более широка и глубока. Нравственность голосом совести говорит человеку о его назначении в мире, о том, каким он должен быть и каким быть не должен. Ее основная функция совпадает с направлением всего исторического процесса — становлением и утверждением человеческого в человеке. Подлинно человеческое не дано людям от природы, оно становится, утверждается в процессе истории. Подлинная сущность человека не есть готовый образец, которому надо следовать, она творится им самим, упрочивая свое бытие в историческом процессе.

Действительно, моральные требования относительны, поскольку обусловлены конкретно-историческими обстоятельствами и имеют в классовом обществе классовое содержание. В любой моральной норме, даже в той, которая относится к общечеловеческим нормам нравственности, есть момент относительности, условности. Отрицание этой условности может на практике вести к аморализму. Если считать абсолютом любую из самых, казалось бы, бесспорных норм и следовать ей на практике слепо и безоговорочно, то рано или поздно жизнь обнаружит безнравственность такого подхода. Во-первых, относительно любого нравственного требования, скажем, «не убивай!» или «не лги!», нетрудно представить такую ситуацию, в которой будет безнравственным его выполнение, а нравственным — нарушение. Во-вторых, следование нравственным установлениям как абсолютам ведет к омертвлению самого духа нравственности. Нравственность — это не простое подчинение предписаниям, а живая жизнь, требующая всякий раз поиска уникального решения, соответствующего ситуации.

Абсолютное и безусловное в морали реализуется через относительное и условное. Земные дела, частные заботы и хлопоты о насущном наполнены для нас высшим смыслом и безусловным содержанием. Такими мы их и принимаем, не пренебрегая «мирской суетой» и не забывая о высших целях и идеалах. Мало любить человека в идеале и видеть лишь заоблачные выси, надо любить и землю, и людей на ней, стремясь сделать жизнь лучше.

Христианские идеологи говорят о необходимости нравственного возрождения человека, об обретении им «жизни истинной». Не отрицаем и мы понятие истинной жизни, или жизни подлинной, хотя и представляем себе ее и путь к ней иными. Мы говорим: «настоящий человек», «настоящая любовь», «настоящая дружба», «настоящая жизнь». Отнюдь не все способы существования равноценны. Нас принципиально разделяет понимание пути к лучшему будущему человечества. Вместе с тем мы считаем религиозные нравственные представления вздорными вымыслами, не заслуживающими никакого внимания. Л.Фейербах, сделавший шаг вперед по сравнению с критикой религии в вольнодумном XVIII в., отмежевывался принципиально от положения «религия есть ничто, нелепость» и писал: «...я не говорю: бог есть ничто, троица — ничто, слово божие — ничто и т.д. (поступить так было бы весьма легко). Я показываю только, что они не то, чем представляют их теологические иллюзии, что они не иноземные, а родственные нам мистерии человеческого рода» [4].

Довольно часто в нашей популярной литературе проводится мысль о том, что религия, присвоив не принадлежащие ей по праву обычные нормы нравственности, искажает их смысл и обесценивает. Вряд ли можно считать доказанным тезис о «захвате», «аннексии», «присвоении» религией этих норм. Весь известный нам период истории человечества нравственные нормы существовали в связи с религиозным сознанием, и, как показывают исследования, самой первой идеологической формой обоснования древнейших запретов и норм была именно религиозная. О захвате и присвоении, а следовательно, об искажении этих норм нравственности могли бы говорить только в том случае, если бы удалось установить, что религиозные представления и мораль нормы существовали некогда совершенно раздельно. Конечно, реальные источники, которые порождали религиозно-фантастические образы, мифологию и мораль представления, различны. Но существовали они в едином, неразделенном сознании и оказались сразу же тесно связанными друг с другом. Религия по-своему отвечала на вопросы о том, как следует жить, как поступать в тех или иных случаях.

Правомерно, на наш взгляд, говорить о процессе освобождения моральных норм из-под опеки религии, об обретении ими в этом процессе действительно гуманистического смысла. Принцип гуманизма неверно было бы трактовать лишь как один из принципов морали, он значительно шире по своему содержанию и распространяется на многие сферы общественной жизни. С полным правом можно говорить о гуманизации человека и его морали, которая включает в себя и освобождение от религии. Религия и церковь были многие века одними из главных препятствий духовно-нравственного освобождения. Вместе с тем нужно учитывать, что религия была исторически необходимой формой общественного сознания, что в течение многих веков внутри религиозного сознания возникали и развивались многие нравственные, политические, социальные, эстетические идеи. Так, нравственное сознание крестьянства, составлявшего большинство населения России, заключало в себе, несомненно, много высоких, положительных сторон. Л.Н.Толстой и Ф.М.Достоевский, преклонявшиеся перед народной нравственностью и видевшие в ней главное условие социального и морального возрождения, выводили ее из религии или даже отождествляли ее с религиозным сознанием. Это, конечно, неправомерно, однако столь же неправомерно отрицать высокое значение нравственных идеалов и представлений народа на том только основании, что они были связаны с религиозной идеей. Эти идеалы и представления имеют и для нашего времени большую ценность.

Наряду с этим наблюдаются и попытки выдавать за национальную самобытность культуры вредные религиозные предрассудки, отжившие традиции. С этими настроениями необходимо бороться оружием атеистической критики.

Многое из того, что было хорошего в началах народной нравственности и эстетики, неразрывно связано с условиями жизни, бытом, которые безвозвратно ушли в прошлое. И, конечно, путь разрешения духовно-нравственных проблем современной жизни не может быть возвратом к прошлому. Но здание новой культуры должно опираться на прочный фундамент, каковым является все лучшее, что выработано человечеством. Из всех богатств, созданных историей, самое ценное — это человек, его духовный облик. Человек — самоцель всего исторического процесса. Черты народного характера, нравственного склада нации вырабатывались веками. Они дороги нам не как повод для умиления, национального тщеславия, а как могущественнейшее средство воспитания личности.

Религия всегда выступала в роли катализатора данного процесса в обществе. В принципе, не так интересно, что именно вызывает у человека подобное стремление. Важно понять, в чем сила религии, способной заставить человека воспринимать реальный мир как некий камень преткновения, за которым скрывается форма существования. Ясно, что при подобном подходе всегда найдутся опытные и сведущие в вопросах религии руководители, указывающие путь, по которому следует идти, чтобы приобщиться к высшей духовности, и жертву, которую следует при этом принести. Такой жертвой всегда оказывается собственное «Я», а процесс изживания эгоизма относится к категории бесконечных. Кто хочет говорить с людьми и не говорит с Богом, не находит своего воплощения, а кто хочет говорить с Богом и не говорит с людьми, идет по ложному пути.

Признание автономии морали не просто предполагает человека не верующего в Бога, а преисполняет его, такого человека, который не считается ни с кем и ни с чем, только тем, что он сам считает правильным, и даже, как мы узнаем из Библии, не признает заповедь Бога, полагая, что, следуя логике морали, человек действует так, как если бы сам был Богом. Или двигаясь в направлении, которое задается религиозной логикой, человек раскрывает себя как нравственное существо, раскрывает себя как божественное (богоподобное, богоравное) существо.

Французский философ П.Бейл в XVII в. сказал о возможности существования общества, граждане которого были бы свободны от религиозных воззрений, что этические проблемы должны рассматриваться только с точки зрения разума.

Многие мыслители, например, Л.Толстой, Л.Фейербах, И.Кант, В.Спиноза, утверждали, что если из религии вычесть символы веры, обрядность и прочие вещи, которые замкнуты на интересах церкви как особого общественного института, а также всякие сомнительные с научной точки зрения представления о мире (творение за шесть дней, непорочное зачатие и т.д.), то останется только мораль.

Мораль, как самостоятельную форму общественного сознания, можно и необходимо исследовать без апелляции к религии. Если между ними есть связь, то ее необходимо выявить через исследование морали, выявлять вопросы: а что есть такого в моральном опыте, с какими такими трудностями и тупиками встречается познание морали, которые принуждают нас обратиться к религии?

Обсуждая тему соотношения религии и морали, нужно иметь в виду ее взрывоопасную силу. Кто нам укажет критерий, отделяющий злоупотребление именем Бога от оправданного обращения к не-

му? Нам кажется, нравственная атмосфера современного общества будет намного чище, если мы не будем делать вид, будто знаем, что хочет от нас Бог или чего требует от нас история, а будем принимать решения и совершать поступки с полным осознанием своей собственной ответственности за них.

Список литературы

- 1 Прокофьев В.И. Категории морали и религии. — М.: Наука, 1970. — 289 с.
- 2 Шердаков В.И. Иллюзия добра: моральные ценности и религиозная вера. — М.: Наука, 1982. — 225 с.
- 3 Яковлев О.В. Истоки и сущность христианского смирения. — Алма-Ата: Наука, 1984. — 158 с.
- 4 Фейрбах Л. Избранные философские произведения. — Т. II. — М., 1956. — 22 с.

О.Айтбаев

Мораль және діннің ара қатынасы

Мақалада мораль және діннің ара қатынасы қарастырылды. Автордың айтуынша, мораль және дін — қоғамдық сананың бөлігі. Моральдік қатынас діни қатынасқа қарағанда ерте дәуірден бастау алады. Олардың бірлігі: моральдік сана да, діни сана да адамдардың өнегелік қарым-қатынасын реттеуші функциясын орындайды. Бірақ моральдің өлшемі реалді өмірден алынса, діндікі дүниелік, құдіретті күшке сүйенеді. Моральдің табиғатын зерттегенде, дінге қатынассыз, тек философиялық және ғылыми тұрғыда жүруі тиіс.

O.Aitbaev

Religion and morals ratios

Morals and religion ratios are considered in the article. It is approved by the author that both morals and religion are a form of public consciousness. According to their origin moral consciousness is more senior than religious consciousness. They have the general-both carry out or serve the moral relations of people, consolidate customs and traditions of people. Their distinction consists in that criterion (basis) of morals is based on the terrestrial and real relation of people and the criterion of religion serves extraterrestrial, supernatural. Further it is noted in the article that extra religious justification of morals is in the area of philosophical, scientific, and the religion (religious morals) bases on the Holy Writ and on dogmas. Further the author comes to a conclusion that studying of morals is necessary without appeal to religion.

References

- 1 Prokofiev V.I. *Kategorii morali i religii*, Moscow: Nauka, 1970, 289 p.
- 1 Sherdakov V.I. *Illuziya dobra: moralniye zennosti i religioznaya vera*, Moscow: Nauka, 1982, 225 p.
- 2 Yakovlev O.V. *Istoki i sushchnost khristianskogo smereniya*, Alma-Ata: Nauka, 1984, 158 p.
- 3 Feuerbach L. *Selected Works*, T. II, Moscow, 1956, 22 p.

Ә.С.Сағатова, Е.К.Аринов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: erlan.arinov@mail.ru)***Тәуелсіздік — қазақ халқының ұлттық рухының жаңғыруының мүмкіндігі**

Мақалада тәуелсіздік қазақ халқының төл санасының қайта жаңғыруының мүмкіндігі ретінде анықталған. Отарлаушылардың қазақтың ұлттық санасын, болмысын жоюға бағытталған әр түрлі әрекеттері нәтижесінде ұлттық рухтың құлдырауға ұшырағаны да баса көрсетілген. Авторлардың ойынша, қазақ халқы тәуелсіздігін алғаннан кейінгі кездегі ұлттық рухтың қайта жаңғыруына қазақтың халқының қалыптасуынан бастап осы кезге дейінгі тарихын қайта зерделеу, мәдениетін, әдебиетін, данышпан ғұламаларын қайта тану әсер етуде.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, жаңару, жаңғыру, мүмкіндік, төл сана, бөгде сана, утопия, отаршылық, маргиналь, мәдени мұра.

XXI ғасырға Қазақстан тәуелсіз ел болып аттады. Ата-бабаларымыз ұрпақтары үшін жандарын аямай, ұрпағының болашағы үшін қайғыға салынып, бірлігінің, ерлігінің арқасында жауларынан қорғап, ұрпақтарына мұраға қалдырған асты да, үсті де байлыққа толы ұланғайыр жерде Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің көк туын желбіретіп өмір сүріп отыр. Елімізде Асан Қайғы аңсаған «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман орнады. Жер-Ұйық — Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері келісімде, татулықта, бірлікте өмір сүріп отыр. Бұның бәрі қазақ халқының өзінің асқан төзімділігінің және сабырлылығының (бұдан қазақ халқы алдына жан салмайды) арқасында елдегі этносаралық та, конфессияаралық та татулықты сақтауға деген ұмтылысынан туындады. Бірлік пен жасампаздықтың 22 жылдық тарихын басымыздан өткіздік. Тек бірліктің мағынасын дұрыс түсінгеніміз жөн. Абай айтпақшы: «Бірлік — ақылға бірлік, малға бірлік емес. Малыңды беріп отырсаң, атасы басқа, діні басқа, күні басқалар да жалданып, бірлік қылады! Бірлік малға сатылса, антұрғандықтың басы осы...» [1]. Сондықтан бірлік дегенде ақылға бірлік, ұлттық рухқа, намысқа бірлік, ұлттық танымға бірлік деп түсінгеніміз жөн. Сөзіміз бен ісіміз бір жерден шықпай, қазақтың тарихын, ұлттық болмысын танудағы өлшемдеріміз қазақтық өлшемдерге сай келмей жатса, антұрғандықтың басы осы. Қате өлшем ақиқатқа бастамайтыны белгілі. Жалған сананың құрсауында қалып қойғымыз келмесе, дүниетанымдық өлшемдерімізді өзгертуіміз қажет-ақ. Тәуелсіз жаңа Қазақстанда өмір сүріп отырып, санамыздағы отарлық сана салып берген өлшемдерден арыла алмауымыз тәуелсіздігімізге сын.

Тіпті, тәуелсіздіктің өзі осы өлшемдерден арылуға, өлшемдерді жаңартуға берілген мүмкіндік. Тәуелсіздік — жаңғыру және жаңару мүмкіндігі. Бұны қалай түсінуге болады?

Мүмкіндік — бұл философиялық категориялардың бірі. Мүмкіндік әлі жүзеге аспаған, бірақ жүзеге аса алатын құбылыс. Ол заңды, объективті, қажетті тұрғыда жүзеге асса, шындыққа айналады. Ал жаңғыру болса, бұл — бұрын болған, кейін кейбір жағдайларға байланысты өшкен, жоғалған, ұмытылған дүниелерді қайтадан қалпына келтіру. Жаңғыруды ғылым тілінде «ренессанс» ұғымы арқылы көрсетуге болады. Философ Ғ.Есімнің айтуынша, «ренессанс — өнер, эстетика, философия, мәдениеттану саласында жиі қолданылатын ұғым. Бұл ұғым алғашқы мәнінде Батыс және Орталық Еуропаның бірқатар елдерінің ортағасыр мәдениетінен жаңа заман мәдениетіне өту дәуірін сипаттау үшін қолданылғанымен, ол тек Еуропаға қатысты емес, ондай рухани құбылыс өзге аймақтарға да қатысты» [2]. Мәселен, Шығыс ренессансы, мұсылман ренессансы, Қазақ ренессансы. Демек, ренессанс — адамзат баласының тарихында болған істің қайта жаңғыруы. Өткеннің болашаққа керекті құндылықтарын жаңа заманға сай жаңарту, жаңғырту.

Тәуелсіздік — жаңғыру және жаңару мүмкіндігі. Бұлай айтуға толықтай негіз бар. Біріншіден, бізде реалды мүмкіндіктерді шындыққа айналдыратын объективті, заңды жағдайлар бар. Ол — тәуелсіздік. Еліміз тәуелсіз екендігі шындық, рас, бұны ешкім де жоққа шығара алмайды. Демек, тәуелсіздік бөгде сана әсерінен өзгеріске түскен төл санамыздың жаңғыруына, жаңаруына жол ашады. Екіншіден, сан ғасырлар бойы қазақты қазақ қылып әлемге танытқан, адамзат қауымының өзге халықтарынан ерекшелеп, «Қазақ халқы» деген атауды иелендірген, қазақтың тек өзіне ғана тән қасиеттері, ұлттық құндылықтары, ұлттық дәстүрі, ұлттық мәдениеті, ұлттық санасы, яғни, қазақтың төл сана болмысы, болған. Бірақ бұл төл сана болмысы ресей отаршылығы салдарынан өзгерген,

бүлінген. Ал қазір тәуелсіздік жағдайында осы өзгеріске ұшыраған төл болмысымызды жаңғырту мүмкіндігі туып отыр. Сондықтан еліміздің азаматтары ұлттық тәуелсіздікті қазақ халқының ғасырлар бойғы аңсаған асыл арманы мен мұратын іске асыратын, мүмкіндікті шындыққа айналдырар сана ретінде қабылдауы қажет.

Бөгде сананың шабуылына ұшыраған төл сананың қайта жаңғырып, жаңаруы тәуелсіздігін енді алған ел үшін үлкен мәселе. Ел тәуелсіздігін алғанымен, оның санасында отарлаушы елдің орнатқан құлдық санасы қалып қоятыны белгілі. Ал елдің құлдық санадан арылмай тұрып толыққанды тәуелсіз болуы екіталай. Тәуелсіз елдің санасы да, рухы да тәуелсіз болуы керек. Елдің шын мәніндегі тәуелсіздігі оның саяси, экономикалық және рухани тәуелсіздігінің болмысының қандай екендігімен анықталады. Рухани тәуелсіздік қазаққа отарлаушылардың көзімен, не болмаса отаршылық жасап берген теріс тұжырымдармен жасалынбайды. Рухани тәуелсіз болу үшін қазаққа дұрыс таным-түсінік қалыптастыру керек. «Адам баласының әрекетінен туындайтын жақсылық атаулының бәрі таным-түсініктің дұрыс, ал жамандық атаулының бәрі таным-түсініктің бұрыс болуынан туындайды. Таным-түсінік дұрыс қалыптасу үшін әуелі бұрын болған істің мәнісі, оның пайдасы мен зиянының себеп-салдары ашылып, содан соң енді болатын істің бағыт-бағдарын, оны істеудің неліктен қажетті-қажетсіздігін анықтау шарт» [3], — деген тарихшы Қ.Салғараұлының сөзін ескерсек, егер тәуелсіздігімізді баянды еткіміз келсе, қазақ елін қайтсек мәңгілік еткіміз келсе, еліміздің болашағын ойласақ, тәуелсіздікті жаңғыру және жаңару мүмкіндігі ретінде қабылдағымыз келсе, таным-түсініктің дұрыс қалыптасуының қажеттілігін сезінгеніміз жөн. Отарлық сана — әрқашан да елдік санаға қарсы сана, елдік сананы бүлдіруші, қиратушы сана. Сондықтан тәуелсіздік алған ел үшін ең қажетті іс дұрыс таным-түсінік қалыптастыру арқылы елдің санасын жаңғырту, ағарту, заманға сай жаңарту ісі болмақ.

Қазақ елі ресей отаршылығы тұсында экономикалық, саяси, рухани тәуелділікке түсті. Отарлау арқылы келген бөгде сананың (төл санаға қарсы сырттан келген сананың) әсерінен қазақтың төл сана болмысы бұзылды. Ресей отаршылығының зардаптарын айтып тауысу мүмкін емес, себебі отарлық сана қазақ қоғамының барлық саласында өз ізін қалдырған, тамырын жайған. Тәуелсіздік кезінде де бұл жалған санадан арылмауымыздың ең басты себебі қазақтың ұлттық рухының құлдырауынан деп анықтасақ, қателеспейміз. Отарлаушылардың қазақтың ұлттық санасын, болмысын жоюға бағытталған түрлі-түрлі әрекеттері нәтижесінде ұлттық рух та құлдырауға ұшырады. Рухтың тоқырауына әсер еткен бұл әрекеттерді көрсету үшін Т.Ы.Әбжановтың «Қазақ рухының философиясы» оқулығындағы ойларды толықтай келтірейік.

«Біз рух мәселесін көтере отырып, халқымыздың рухының құлдырау кезеңдерін мынадай сатыларға бөлдік:

Бірінші — XVIII ғасырдың басындағы мен XIX ғасырлардағы Ресейдің Қазақстанды отарлау саясаты. Бұл қылмыстық әрекет (Ресейге еркімен қосылу деген) жалған атпен жүргізіліп келді. Расында, Ресейдің қазақ жерін отарлауы сол кездердегі алып мемлекеттер Англия мен Америка сияқты елдердің Үнді, Қытай, Африка, тағы да басқа елдердің халқын ашықтан-ашық қырып жою бағындыруынан өзгешелеу сияқты еді. Формасы алдамшы саясатпен бүркемеленген отарлаудың мазмұны біркелкі болды.

Екінші — XX ғасырдың басындағы бүкіл дүние жүзін дүр сілкіндірген Ресейде басталған 1917 жылғы Қазан төңкерісі қазақ халқы үшін аса қауіпті, әрі қатерлі кезеңнің басы болды. Әрине, бұған деген көзқарас әр түрлі еді. Алаш Орда басшылары трагедияның басталғанын бірден аңғарса да, көптеген қазақ зиялылары бұл еркіндікке бастайтын жол шығар деген алдамшы ойдың құрсауында қалды.

Үшінші — 1932 жылғы бүкіл Ресейді жайлаған, оның ішінде қазақ халқына азалы жыл болып, 3,5 миллион халқын қолдан жасаған қырғынға ұшырату. Бұл — «Екінші кіші октябрь» революциясының қазақ халқына әкелген трагедиясы еді.

Төртінші — XX ғасырдың отызыншы жылдарының аяғына қарай басталған зиялы қауымды қырып жою процесі. Еліміздегі бетке ұстар ғұлама ғалымдар мен ақын-жазушыларды, саяси қайраткерлерді жазықсыздан-жазықсыз қырып-жою кезеңі. Қазақтың рухын енді қайта бас көтере алмайтындай етіп таптап жаныштау тарихта бұрын-соңды болмаған зұлымдық еді.

Бесінші — 40-жылдардың аяғына қарай, қазақ елінде, Абай мен Шәкәрім, Мұхтарлардың кіндік қаны тамған жердің іргесінде атом полигонының ашылуы және оның зардабы. Берия, Курчатова, Сахаров, Тихонов, тағы басқаларының қанқұйлы «ғылыми жетістіктері» 500 000 адамның өмірін құрбандыққа шалып, Қазақстан жеріндегі Семей, Өскемен, Павлодар, Қарағанды, Көкшетау сияқты

облыстардың тұрғындарына жазылмайтын аурулардың түрлерін ала келді. Сондай-ақ Қазақстанда орналасқан 19 астам қауіпті ядролық полигондардың және ондағы жарылыстардың қазақ рухына әсер еткені бәрімізге мәлім.

Алтыншы — қазақ рухының дамуына аса қауіпті болған факторлардың бірі — Кеңес үкіметінің Хрущев бастаған Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты. Бұл саясат халқымыздың демографиялық жағдайын жасанды түрде түп-тамырымен өзгертуге, қазақтардың санын азайтуға, сол арқылы қазақ тілін жойып жіберіп, мәдениетін өркендетпеуге әкелген процесс еді. Осылардың зардабын әлі күнге дейін бастан кешіріп келеміз» [4].

Қазіргі кезде рухымыздың қайта жаңғырып жатқан жайы бар. Бұған, біріншіден, тәуелсіздікке қол жеткізуіміз себеп болып отыр; екіншіден, халықты рухтандыратын оның жері, елі, тілі, өнері, тағы да басқа этностық қасиеттері және аттары аңызға айналған көсемдері, батырлары, билері, жыраулары, ақындарының рухы. Қарға тамырлы қазақтың қалыптасуынан бастап, осы кезге дейінгі тарихын қайта зерделеу, мәдениетін, әдебиетін, данышпан ғұламаларын қайта тану рухтың жаңғыруына әсер етуде.

Бұл істер айтуға жеңіл болғанымен, орындалуына келгенде қиындықтар туындап жатады. Ол қиындықтардың себебі тарихымыз, даналарымыз, жырауларымыз, ақын-жазушыларымыз жайлы танымымыз отарлаушылардың мүддесіне сәйкес, солардың көзімен жазылған. Біздің ел сияқты өзге елдің отарында болған үнді халқының ұлы Дж.Неру «Индияны тану» атты кітабында: «Индияның бүкіл болмысы менің қанымда қайнап тұр, оның бойындағы барлық құбылыстардың барлығы менің жан дүниемді қатты тебіртеді. Сонда да, мен өз еліме, оның бүгінгіне өзім байқаған өткеннің сарқыншақтарына жаттың көзімен және сондай жеккөрінішпен қарадым. Мен өз елімді Батыстың көзқарасы арқылы таныдым және кәдімгі достық пейілдегі еуропалық оған қалай қараса, мен де солай қарадым... Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді» [5], — деп жазыпты. Шындық осы. Әр отарлаушы ел өзінің боданындағы елдің елдік санасын, ұлттығын, намысын, рухын жоюға мүдделі. Отарлаушылар қазақ тарихын қамтитын гуманитарлық-қоғамдық ғылымдарды еуроцентристік пиғылда түсіндірді. Қазақ халқының ұлт ретінде әлемдік ғылымға қосқан үлесі жоқ, ғылым-білімге, өнерге «жабайылық» деңгейінде жүрген олар орыс ғылымының арқасында жетті деп, орыстың артықшылығы мен «еңбегі» баса айтылды. Олардың идеологиясына қарсылық тудырмағандары — тарихтың «жағымды кейіпкері», қарсы келгендері «жағымсыз кейіпкері» ретінде көрсетілді. Жастайынан осындай білімнің шәрбатымен сусындап өскен қазақ баласы толысқан шағында сол ілімнің жемісін берді. Өзіміздің төл хакімдерімізді тануда батыстық өлшемдерге салынып алып, олардың шын болмысын анықтауда қателіктерге бой алдыратынымыз да алған біліміміздің жемісі.

Еуроцентризмнің «әмбебап» сана жасаудағы талпынысы нәтижесіз қалмады. Қазақстанда ғылым мен білім батыстық үлгіде дамып отырғаны шын. Ұлттық философияның өзі батыстық үлгідегі парадигмалардан, қағидалардан, категориялардан, заңдардан бас тарта алмай келеді. Жазушы, мәдениеттанушы Мурад Аджи айтқандай, «тюркский (кипчакский) мир удивит свое прошлое и будущее во многом таким, каким покажет его наука вашей свободной страны. Но для этого надо избавиться от колониального комплекса неполноценности, зависимости и страха, который пока очень заметен в научной среде Казахстана. К сожалению, здесь идеи европоцентризма и откровенно «западничества» сильнее даже, чем в России» [6]. Еуропалық философиядағы түсініктерді қазақ философиясынан іздеу, мазмұны ұқсас келген ұғымдарды батыстық категорияларға, ағымдарға телу дұрыс емес екенін түсіну керек. Себебі батыстық түсінікте қазақ ұлттық философиясының қыры мен сырын, ерекшелігін ашып көрсету мүмкін емес. Еуроцентристік көзқарастан арылсақ, өзіміздің Ұлттық философиямызбен-ақ біраз жетістіктерге жетер едік. Шәкәрім Құдайбердінің сөзімен айтсақ, «Басқа жұрт қазақты, әсіресе өзіміз — надан, білімсіз, өнерсіз, мәдениетсіз дейміз. Өнерсіз, надан қалғанымыз рас. Бірақ жете тексерсек, біздің де зор білімді адамдарымыз болған. Жер жүзіне жайылған, ғылым іздеп, өмірін сарп еткен бабаларымыз өткен. Әбу Насыр, Әбу Сина, Қорқыт, Ұлықбек, тағы-тағылар түрік қауымынан, бізден шыққан. Тіпті кешегі өткен Әнет Бабаның өзі ғалым-философ адам екен. Соны да тани алмай, баға бере алмай келдік қой. Абайға не қылмадық, не көрсетпедік — қарғадық, сөктік, жала жаптық, ұрдық, соқтық, талас-тартыс, ру партиясын қуумен өттік қой. Нақыл сөздердің иесі, алтын қазынаның қорларын жасаған — Асан, Бұқар, Марқасқа, Өтеген, Үмбетей сияқты дүлдүл, төкпе ақын, жыраулар, осыларды жете ұғынып, түсіне алдық па? Жоқ!» [7]. Төл хакімдерімізді дұрыс тани алмай келеміз. Жоғарыдағы пікірлердің авторы Ш.Құдайбердіұлының өзін әлі күнге ағартушы деп жүргеніміз өтірік емес. Абай Құнанбайұлын да

ағартушы қылып алдық. Айта берсек, мысал көп, енді қазақ философиясындағы еуроцентристік көзқарасты көрсету үшін Асан Қайғыны мысалға алайық.

Қазақтың жерінде алғашқы утопист кім болған десек, бірден ойға Асан Қайғы келеді. Бұл Асан Қайғының шынымен утопист болғандығынан емес, оны еуроцентристік көзқарастарға сай утопист қылып түсінетіндігімізден. Асан Қайғыны утопист ойшыл деп анықтау шындыққа жанаспайды. Қазақ ойшылдарын түсіну үшін міндетті түрде батыстық өлшемдерге сүйеніп үйренгенбіз. Асан Қайғыны Т. Кампанелла, Т. Мор сияқты утопистермен салыстыру көптеген әдебиеттерде кездеседі. Соның бірі 2010 жылы жарық көрген Серік Мырзалының «Философия» оқулығы. Онда: «Асан Қайғы — қазақ жерінен шыққан алғашқы утопист. Елдің ауыр тұрмысы, табиғат қатаңдығы, оқтың-оқтың болатын жұт, аштық т.с.с. оны қатты күйзелтеді. Табиғатқа қарсы тұру, оны өзгерту керектігі сияқты батыс қоғамдарында пайда болған идеялар көшпенділерге тән нәрсе емес еді. Сондықтан ұлы жыраудың назары «Жер-Ұйықты» іздеуге бағытталады. Оның суы — сүт, топырағы — май, тасы — алтын, онда халық зардабы, соғыс, тартыс-қырқыс дегендер жоқ, бай да, кедей де жоқ, бәрі де жеткілікті, бәрі де бақытты. Ол мұндай «жұпар қорығын» өмір бойы іздейді» [8]. Қарап отырсақ, Асан Қайғыны утопист қылған оның «Жер-Ұйықты» іздеуі екен. Асанның ойшылдығын, саяси болмысын, елдік, бірлік идеяларын утопистік сарында түсіндіру бір кездері саясатқа тиімді болған. Асан философиясын тануда мұндай өлшемдерді қолдану оның дүниетанымын тар мағынада түсінуге әкеліп соғады.

Асан Қайғы утопист емес, себебі, біріншіден, «утопия» ұғымы «жоқ жер» дегенді білдіреді. Бұл ұғымның пайда болуы Томас Мордың есімімен байланысты. Утопия — Т. Мор ойдан шығарған аралдың атауы, оның қиялының жемісі. Ал Асанның Жер-Ұйығы қиялдың жемісі емес, реалды. Жер-Ұйық — Жер және Ұйық (Ұю). Жер-Ұйық — қазақ мемлекетінің алғашқы ұлттық идеясы. Асан Қайғы Жер-Ұйықты қазіргі Қазақстан территориясынан іздейді, халықтың қоныстануына ыңғайлы жер тапсам деп ойлайды. Жердің қасиетін бірден танытын Асан Қайғы әр жерлерге мінездеме береді. Оның Қаратауды, Сайрамды, Сыр бойын, Шуды, Нұраны, Есілдіде, Баян тауын, Шыңғыс тауын, Алатауды, тағы да басқа жерлерді аралап, оларға сипаттама бергенін бәріміз де білеміз. Жер-Ұйықты іздеп жүріп, Жиделі-Байсынды табады. Жиделі-Байсын ғана емес, тіпті, халыққа пана болатын, жері құнарлы, суы тұнық, шөбі шүйгін, жазы жайлы, қысы қолайлы, халқы бірлікте, тыныштықта өмір сүретін кез келген жер Жер-Ұйық болуға лайықты деп айтуымызға болады.

Екіншіден, Мордың утопиясында жеке меншік деген жоқ, ол болмағандықтан, әлеуметтік теңсіздік те жоқ, тапқа бөліну де жоқ, барлық адамдардың тумысынан құқықтары тең. Аралдың тұрғындары «жұмақта» өмір сүреді, болашақтары жарқын. Ал Асан болса, болашақта жұмақ болады деп ешқашан айтпаған. Оны мына өлеңінен аңғаруға болады:

*Мұнан соң қилы-қилы заман болар
Заман азып, заң тозып, жаман болар,
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тәмам болар.
Ол күнде қарындастан қайыр кетер,
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұл-қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер [9].*

Бұдан көретініміз, болашақта жұмақ емес, керісінше, қилы заман орнамақшы. Қилы заманда заман азады, құндылықтар ауысады, қоғамдағы нормалар, заңдар ұмытылып, бұрын істеуге болмайтын, теріс әрекеттер қалыпты құбылысқа айналады. Билік қазақтардың қолынан кетіп, орысқа бодан болады. Бұл Асан Қайғының болашаққа зер салып қарағаннан туған қауіптері. Ол «қилы заман» концепциясы арқылы ұрпақтарына ескерту айтады. Бұнын бәрі қазақ жерінде ресей отаршылығы кезінде толықтай орнады. Асанның айтқаны дәл келді.

Асан Қайғы — нақты тарихи тұлға, ресей отаршылығы болатынын ерте көре білген данышпан, ойшыл, жырау, мемлекет қайраткері. Оның айтқан қилы-қилы замандарынан өтіп, тәуелсіздікке қол жеткізіп, Жер-Ұйық — Қазақстанда бірлік пен бейбітшілікте өмір сүріп отырған біз, оның ұрпағымыз. Балаларымыздың дүниетанымын түсінуде қазақтық өлшеммен келу, олардың тарихтағы орындарын дұрыс бағалау — біздің ата-баба алдындағы борышымыз. Борышымызды өтей отырып, қоғамда дұрыс таным-түсінік қалыптастырамыз.

Біздің елде дұрыс таным-түсінік қалыптастыру төңірегіндегі мәселелер жүйелі түрде талданбай келе жатқан сияқты көрінеді. Қазақтың төл сана болмысы, оның тілі, ділі, мәдениеті, дәстүрі жайлы дұрыс таным-түсінік қалыптастыра алмай отырмыз. Бұл мәселелер туралы сөз қозғалса, оны айта-айта жауыры шыққан құр сөз таластыру ретінде қабылданады. Өйткені төл санада, ұлттық дәстүрде тәрбиеленудің, ұлттық құндылықтардан нәр алудың қоғамда қандай маңызы барын түсінбейміз не түсіндіре алмаймыз. Әйтпесе «қазақ халқы жергілікті халық емес», «қазақтар — үстіміздегі ғасырдың (XX ғасыр) басында пайда болған. Оларды большевиктер жасанды жолмен жаратқан» [10] (бұл пікірлердің авторы тарихшы Е.Масанов) деген пікірлер тәуелсіз елімізде айтылмас болар еді. Қазақтарды XX ғасырда большевиктер жасанды жолмен жаратты деу — тарихи білімсіздік, тарихи қателік. Большевиктердің жаратқаны қазақтар емес, осы күнге дейін тамырын кеңге жайып келе жатқан мәңгүрттік еді.

«Мәңгүрттік», ғылым тілімен айтсақ, маргиналдык. Маргиналдыкқа «Мәдени-философиялық сөздікте» мынадай анықтама берілген: «Маргиналдык (лат. *marginalis* — шет, жиектегі, шекарадағы) — қоғамдағы әр түрлі процестердің нәтижесінде (көші-қон, этномәдени әрекеттестіктер, қоғамдық жүйелердің модернизациялануы және т.б.) пайда болатын өзге мәдениет» [11]. Маргиналдыкқа тән қасиет тұлғаның «екі ұдайылануы», оның бағдарларының «мәдениаралық» болуы, төл санаға немқұрайлылық. Маргинал өзінің бойынан не төл мәдениеттің болмысын, не бөгде, яғни сырттан келген мәдениеттің болмысын таппай шатасқан, шекаралық халдегі адам. Мұндай адамдар үшін ұлттық болмыс, ұлттық сана, ұлттық рух, ұлттық дәстүр, ұлттық мақтаныш және тағы сол сияқты ұғымдар жат. Олар үшін «ұлттық» деген мәселенің қойылуы да жөнсіз. «Ұлт» ұғымы төңірегінде көтерілетін сұрақтардың бәрін өткенді аңсаушылық, әсіреұлтшылдық деп қабылдайды. Себебі маргиналда ұлттық намыс, ұлттық мақтаныш жоқ. Ұлттық мақтаныш сезімі әрбір адамда болуға тиісті сезім. Қандай адам болмасын туылғаннан белгілі бір ұлттың өкілі саналады. Кез келген адамның этностық болмысы бар. Этностық болмысты адам өзі таңдап алмайды, ол адам еркінен тыс құбылыс. Қазақ болайыншы, не орыс болайыншы, не қытай болайыншы деп туылмаймыз. Бірақ таңдау болмағанмен де этностық болмысымызды мақтан тұту, егер ұлт өркениет көшіне ілесіп, дамудың даңғыл жолына түссе, ұлты үшін қуану, оған тілектес болу, не ұлттың басына қайғы түссе, қиын-қыстау заман орнаса ұлтымен бірге мұңаю, оның қайғысына ортақтасу есті адамның ісі, азаматтылықтың белгісі. Азаматтылық адамның бойындағы елдік сананың, мемлекеттік сананың көрінуімен айқындалады. Елдің азаматының мойнында екі жауапкершіліктің тоғысуы заңды құбылыс. Біріншісі, ата-бабалар аманаты. Себебі біздің ұлттық негізіміз, ұлттық құндылықтарымыз ата-бабалардан қалған. Аманатқа қиянат жасалмауы тиіс. Құндылықтарды өз бойымыздан табу, сақтау, өзімізбен бірге алып жүру алғашқы жауапкершілік болмақ. Екіншісі, келер ұрпақ алдындағы жауапкершілік. Болмысымызда сақталынған ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіру. Осы жауапкершіліктерді сезінгенде ғана азаматтар елінің дамуына үлес қоса алады. Кез келген азаматтың елінің болашағы туралы ойлануы орынды.

Адам баласы тек бүгінгімен өмір сүрмейді. Оның бүгінгісімен қоса өткені мен болашағы бар. Грек ойшылы Платон айтпақшы: «Қорқыныш пен үрей болашақта, тыныштық өткенде». Расында да, тыныштық өткенде, себебі өткен белгілі. Өткенге көңілі толушылық не өкініш сезімі әрдайым болады, бірақ өткенде қорқыныш жоқ. Қорқыныш болашақта, болашақ — белгісіз. Болашақтың негізгі қасиеті — белгісіздік. «Көк тұман алдындағы келер заман», — дейді Абай. Болашақ тұманды. Тұманның ар жағында не бар екені белгісіз. Тұманның соңынан жарқырап күн шығуы да мүмкін, не тұманның соңынан суық жаңбыр жаууы да мүмкін. Елімізде «көпшілігі» айтып жүргендей «жұмақ» орнамауы да мүмкін. Бізге «шегіртке философиясының» қажеті жоқ, бізге қажеті «құмырсқа философиясы» болмақ. «Шегіртке философиясы» — тек бүгінгімен өмір сүру, болашақтың керемет болатындығына сеніп алып, ән айтып, би билеп, тоқмейілсіну. Бұл ұстаным елді өрге, төрге сүйремейді, керісінше, оны көрге сүйрейді. Бізге «құмырсқа» жолын ұстану лазым. Бұл жол — халқымыздың үкілеген үмітін ақтар жол, мүмкіндігімізді шындыққа айналдыратын жол, ізденіс жолы, еңбек жолы, елдік жолы. Қазақ халқында «қыстың қамын жаз ойла» деген нақыл сөз бар. Яғни қысқа дайындықпен, сақтықпен келу. Құдай сақтансаң сақтайды. Әр нәрсеге сақтықпен, дайындықпен келсең, қорқыныш та, үрей де сейіледі.

Еліміздің болашаққа қорықпай, үрікпей нық сеніммен аяқ басып аттауы үшін:

- біріншіден, елде деколонизация, яғни отарсыздану процесін, жүргізу қажет;
- екіншіден, әлемдегі өркениетті елдердің қатарына жетіп, олармен терезесі тең ел болуымыз үшін өзіміздің төл дүниетанымымызға сәйкес іргетас, негіз қалыптастыру, төл мәдениетімізді

жаңғыртуды қолға алуымыз керек. Өркениетті елдердің қатарына жету үшін тек әлеуметтік-экономикалық ахуалдың кемелдігі жеткіліксіз. Еліміздің еңсесін биік, тәуелсіздігін баянды, ұлттығын берік, дәстүрін өміршең қылатын отарлық-бөгде санадан ада мәдени-рухани өзегіміз. Өркениетті елдердің айдынына мәдени-рухани негізсіз түсу теңізге ескексіз қайықпен жүзумен бірдей. XX ғасырдың басында қазақ халқының қалпын А.Байтұрсынұлы:

*Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқып кешпесі жоқ,
Жел соқса, құйын құса жылжи беру,
Болғандай табан тірер ешнәрсе жоқ [12], —*

деп сипаттаған еді. Табан тірейтін мол рухани мұрамыз бола тұра қазіргі XXI ғасырда қазақтың қалпы өзгермеген сияқты. Отарлық санадан айықпай жатып жаһандану үрдісіне түсіп кеткен жайымыз бар;

– үшіншіден, ұлттық рухани құндылықтардан сусындаған адам капиталын қалыптастыру, қазіргі қоғамда қазақтық болмыстағы ұрпақ тәрбиелеу керек. Елдің болашағы — өскелең жас ұрпақ. Өр елдің болашағының баянды, не баянсыз болуы бүгінгі жастар болмысының ертең қалай қалыптасарына байланысты. Жастар болмысын қалыптастыру отбасындағы тәрбиеден басталады. Тәрбие басы — тал бесік. Қазақтың ғұламасы М.Әуезов «Ел боламын десең, бесігінді түзе» демеп пе еді. Бесікті түзеу — ұрпақтардың тарихи сабақтастығы, төл мәдениетті сақтаудың тәсілі. Бесігін түзеген елдің болашағы жоқ. А.Байтұрсынұлы айтпақшы, «Баланы ұлша тәрбиелесең — ұл болмақшы, құлша тәрбиелесең — құл болмақшы». «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» демекші, отбасында, балабақшада, мектепте қазақ халқының төл рухани құндылықтары арқылы ұрпақ тәрбиелеп, қазақ тілінде сөйлетудің, ұлттық рухты бойына сіңдірудің қажеттілігін түсінгеніміз жөн.

Бұл іс-шараларды іске асыруға, яғни отарсыздану процесін жүргізуге, ұлттық мәдени-рухани өзегімізді жаңғыртуға, қазақтық болмыстағы ұрпақ тәрбиелеуге тәуелсіздік жол ашады. Тәуелсіздіктің бағасы да, құны да, маңыздылығы да осы іс-шараларды атқару деңгейіне байланысты анықталуы керек. Себебі тәуелсіздік — жаңғыру және жаңару мүмкіндігі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абай. Қара сөздер. — Алматы: Өнер, 2010. — 16-б.
- 2 Есім Ф. Адамзат. — Астана: Фолиант, 2002. — 152-б.
- 3 Қойшығара Салғараұлы. Ойлан, қазақ! — Астана: Фолиант, 2009. — 142-б.
- 4 Әбжанов Т.Ы. Қазақ философиясының рухы. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2003. — 5,6-б.
- 5 Тарих. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. — 6-т. Әлемдік тарихи ой. — Астана: Фолиант, 2006. — 423-б.
- 6 Мурад Аджи. Тенгрианство и основы современной европейской культуры. Культурные контексты Казахстана: история и современность. — Алматы, 1998. — С. 12.
- 7 Шәкерімұлы А. Менің әкем, халық ұлы — Шәкерім // Жұлдыз. — 1992. — № 11. — 31–32-б.
- 8 Мырзалы С. Философия. — Алматы: Бастау, 2010. — 312-б.
- 9 Толысбай Кенжалы. Асан Қайғы. — Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 169-б.
- 10 Оян, намыс //Қоғамдық-саяси, мәдени-танымдық журнал. — 2010. — № 1. — 4-б.
- 11 Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. — Алматы: Раритет, 2004. —147-б.
- 12 Байтұрсынұлы А. Ақ жол. — Алматы: Жалын, 1991. — 214-б.

А.С.Сағатова, Е.К.Аринов

Независимость — возможность возрождения национального духа казахского народа

В статье независимость рассмотрена как возможность возрождения самосознания казахского народа. Показана политика колонизаторов, направленная на уничтожение национального сознания бытия, которая в результате привела к распаду национального духа. По мнению авторов, после приобретения казахским народом своей независимости, на возрождение национального духа оказали влияние вновь исследованные история, культура, литература, наследие великих ученых.

A.S.Sagatova, E.K.Arinov

Independence is an opportunity of regeneration of Kazakh people national spirit

In this article independence is regarded as an original mind of Kazakh people. In this article there is shown a policy of settlers, directing on destruction of national mind, objective reality, which further causes to national spirit's disintegration. According to authors, explained history, culture, literature, legacy of the greatest scientists have impacted on the regeneration of national spirit after getting independence for Kazakh people.

References

- 1 Abai. *Edifying words*, Almaty: Oner, 2010, p. 16.
- 2 Esim G. *Humanity*, Astana: Foliant, 2002, p. 152.
- 3 Koishygara Salgaruly. *Think over, Kazakh!* Astana: Foliant, 2009, p. 142.
- 4 Abzhanov T.I. *The spirit of Kazakh philosophy*, Karaganda: KSU publ., 2003, p. 5,6.
- 5 *History. Heritage of humanity s mind, 10. World historical thought*, Astana: Foliant, 2006, p. 423.
- 6 Murad Adzhee. *Tengri and the foundation of modern European culture. Cultural contexts of Kazakhstan: history and modernity*, Almaty, 1998, p. 12.
- 7 Shakarimuly A. *My father, son of folk. — Shakarim // Zhuldyz*, 1992, 11, p. 4.
- 8 Myrzali S. *Philosophy*, Almaty: Bastau, 2010, p. 312.
- 9 Tolysbay Kenjaly. *Asan Kaigy*, Almaty: Dike-Press, 2006, p. 169.
- 10 *Wake up, honour // Social-political, cultural-cognitive magazine*, 2010, 1, p. 4.
- 11 *Cultural-philosophical encyclopedial vocabulary*, Almaty: Raritet, 2004, p. 147.
- 12 Akhmed Baitursynuly. *White way*, Almaty: Zhalyn, 1991, p. 214.

D.A.Zhakupbekova

E.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: dana.tamen@mail.ru)

Analysis of gender relations through kinship systems

Gender studies are one of the promising directions in social philosophy. This article discusses the possible future analysis of gender relations through the study of kinship and family relations. As their relationship represent a model of social relations, we made the assumption that it is in studies of kinship can be found specifics of gender relations. To confirm this hypothesis, we turned to the work of the famous anthropologist, a representative of comparative sociology Radcliffe-Brown.

Key words: gender, relationships, history, kinship, society, social relations, mothers right, fathers right, gen, customs.

Relationships between the sexes, which are already not reduced to their biological manifestations certain way form the very public life. Previously, we were able to observe some changes in the social life of ancient Greek culture, when in relation to the feminine have been significant changes. An even greater difference can be observed when comparing different cultures that is the subject of comparative sociology, the foundations of which, according to the work of Radcliffe-Brown, laid by Montesquieu. According to the observations of the Brown, in a society can be identified quite «certain set of actions and interactions of people who are conditioned by the relations of kinship or marriage, and that in a given society, these actions and interactions are linked in such a way that we can analytically describe them as a system» [1; 12]. It is a system of kinship, the examination of which will help to understand the mechanism of some form of social life.

Kinship system should be regarded as a special social relations that form part of a broader — general — network of social relations that Radcliffe — Brown calls social structure. For example, the cult of ancestors is a fundamental part of the system of kinship through which real people build relationships with each other. Which in turn is reflected in the concept of kinship. Thus, social relations determine the social structure in which individuals are presented not as random connections, but depending on the very social process, where all human relations regulated by the rules and regulations that are manifested in the fact that each member knows that his behavior must comply with these standards. Most established forms of social life, recognized a certain class or social group, usually called institutions. According to Radcliffe-Brown, the concept is easily recognizable institution type or kind of social relationships and interactions. As one of these established institutions may be considered the family institution, which expresses the generally accepted rules of behavior towards its members. According to the principle of kinship existed sister's son allowed greater freedom in dealing with the mother's brother. An alternative way to study this institution requires its theoretical understanding of how the kinship system of a certain type, in which he performs a function to be revealing. Among the variety available kinship systems can, we think, distinguish types that can be conditionally called « father's right « and « mother-right.» Each child is under the patronage of the family of a father and his brothers — in the case of actions of « father-right « or family mother and her brothers. The relationship between the mother's brother and his nephew is the key element so-called «mother-right».

It is recalled that in the Turkic language kinship system varies considerably depending on their matrilineal or patrilineal descent. Children daughters — it Jien and mother's relatives — it Nagashi. Isolation of maternal kinship says at least about once existed a special relationship with the relatives of the mother. We can not justify our guess besides linguistic examples and descriptions of the origin of the ancient Turks from mythical wolf. Nevertheless, full of hope to find them in further studies in the field of mother-right among the nomads. Job Radcliffe — Braunapridaet we share the optimism. His description of customs, when the sister's son has unlimited, in fact, the right to property is the mother's brother, similar to those traditions and customs that have been preserved among the Kazakhs.

Description of the principles of mother-right, which took place in the tribes of East Africa, European scientists perceived with a certain degree of suspicion. In them, she looked like a hypothesis confirmed by empirical evidence. For researchers becoming the Kazakh ethnic group during the earliest stages of this situation does not look so exotic. Apparently, for the detection of « mother-right « in the history of the Kazakhs, the researchers will be forced to turn to their nearest kindred tribes not undergone the process of Islamization. According to Radcliffe-Brown, the relationship between the mother's brother and sister's son to

be of importance in many parts of the world. He also leads the discussion of this issue among anthropologists, which essentially boils down to the fact that matrilineal organization preceded patrilineal. The author is inclined to regard the difference patrilineal and matrilineal kinship as a relative rather than insisting on the absolutism of their opposites. In the apparent prevalence of one type of relationship, he sees the presence of the other, and it's not in the original conflict, and quite naturally their coexistence. Analyzing the life of tribes in East Africa — Ba-Thonga, Radcliffe-Brown summarizes his conclusions as follows: — Nephew matrilineal his entire life is the subject of special care from an uncle. — When sick nephew, brother, mother sacrifices to ancestors, to he recovered. — Nephew allowed much in relation to his mother's brother, for example, he may come to his uncle's house and eat what is prepared for the future. — Nephew claims rights to the property 's mother's brother, when the latter dies, and sometimes one of his wives. — When the brother of the mother brings the victim 's sister's son steals and eats a piece of meat or drink of the beer intended deities. In the part of Polynesia, which he learned best, namely the islands of Friendship (Tonga) and Fiji, he meets customs, traditions are very similar to Ba-Thonga. There's sister's son is also very willingly allowed to behave in relation to his mother and brother from the property uncle take whatever he wants. And here we also find the custom according to which the sister's son takes and eats part of the gods intended for food when a victim brings his uncle by the mother. Reflecting on the matrilineal kinship system, a researcher at the same time trying to draw attention to those traditions that have been associated with his father's sister.

Among all people, in which he had ever be, he notes that no less important, although quite different role for the father's sister. Apparently, the custom is allowing free treatment of the mother's brother, as a rule, accompanied by the duty to provide special reverence sister father and obey it. Kinship institutions require in-depth consideration, otherwise the idea of kinship system would be incomplete. Sphere itself, covering kinship system is important for the reason that in most primitive societies regulate social relations between individuals based primarily on kinship. This adjustment is possible thanks to the formation of stable and more or less certain behaviors for relationships with each category recognized relatives. Behavior of his son to the father follows the model of submission and reverence, the ratio of younger to the older brother followed by another stereotype, etc. Taken separately standards vary from society to society, but there are a number of fundamental principles or trends emerging in all societies of a certain type. The task of social anthropology as it sees itself Radcliffe-Brown, includes discovery and explanation of the general trends.

In primitive societies, has its own classification system relatives. The most characteristic principle — a principle of equivalence brothers. It is expressed in the fact that, while in some respects to a specific person, the same ratio will apply to his brothers. If it 's about a woman, the relationship with her and go to her sister. Thus, the father's brother is seen as a kind of analogue of his father, and his sons, in turn, are relatives of the same category as my own brothers. Similarly, his mother's sister is considered as if the other mother, so her children — is also brothers and sisters. In all societies, both primitive and advanced, inevitably kinship bilaterally, ie dually. Individual related by kinship with some persons through his father, and with others — through the mother. And the kinship system, adopted in a given society determines what should be the nature of human interactions with the maternal and paternal relatives, respectively. But society tends to be divided into segments (local groups, lineages, clans, etc.), and where as a criterion for determining if an individual belonging to a particular segment, the principle of heredity — and it happens often — it is necessary choose between the origin of paternal and maternal origin. If society is divided into groups, and it contains a rule that the children belong to the group of father, patrilineal descent is before us, and if the children always belong to a group of mothers, the descent is matrilineal. In the vast majority of primitive societies are neither matriarchal or patriarchal, although some of them tend to be first, and the other — to the second. For Radcliffe-Brun, it is clear that the distinction between matriarchal and patriarchal societies is not absolute, but relative. Even in the most patriarchal societies consistently some social significance attached to kinship is traced through the mother, and in the same way in most consistently matriarchal societies father and his relatives will always play a role in an individual's life.

Next, we would like to give a description of a custom associated with maternal kinship, in which are interwoven concepts of «mother» deity. This custom is remarkable in that its final destination — the opportunity to receive a gift of a cow (calf), preserved in the Kazakh customs. «The natives of the Transkei most emphatically assured me that the «mother» of the deity — patrilineal ancestors mother — never nashlyut per person supernatural punishment in the form of the disease. But at the same time, it is believed that a married woman can get help from the spirits of the ancestors of his patrilineal lineage, as well as can get help from them her small children — while they are still closely associated with it. Because children are fully incorporated into the lineage of his father only after reaching adolescence. So, in the Transkei woman getting mar-

ried, should get the cow from his father, from the herd of the lineage to which it belongs to my father. This cow she can take with them to a new home. Since the first time after her marriage is forbidden to drink milk from cows from the herd of her husband, to the extent it can use animal milk, reduced herd of her lineage. This cow as it serves as a link between a woman and her lineage belonging to this lineage of cattle, as well as deities and lineage, because cattle — is a material intermediary between the living members of the lineage and the ancestral spirits. If she gets sick, he can make a bandage on his neck from his cow tail hair and thus to secure the protection of the deities of his lineage. Moreover, if one is sick of her young children, it can do the same for him bandage, bandage and this will protect the child. And when her son grows up, he will be due a bull from the herd of her father and son can do for yourself charms, amulets from the hair of the tail of the animal. Likewise, her daughter marrying and being in the separation from the mother can get the cow from his father» [1; 65].

What is most remarkable of the above descriptions of the types of relationship can be observed among the different tribes, Radcliffe-Brown distinguished between male and female type of relationship is not on the biological basis, and on their social affiliation to a particular clan or lineage. For example, a female relative of the father perceived as male, father and relatives of the mother were treated as members of the female line. One of the important aspects of the relationship with its complex ramifications touch on issues of rights and responsibilities of numerous relatives. An interesting fact is that Radcliffe-Brown repeatedly referring to Morgan and Mc Lennon, in his study of the kinship system, where it causes different types of law and did not mention the work of J. Bach of maternal law. His idea of implied rights following its variants. The first is the right of a person to impose any obligation on it. For example, according to Roman law the father can have those rights to his son, and the state — its citizens. The second type is named Radcliffe-Brown as the «right to identity «in opposing the world, «to impose on everyone else responsibilities towards the individual. It jus in rem (right to a thing) Roman law as applied to people» [1; 68]. And finally, the right to a thing, not a person, which impose on other persons duties in relation to the subject.

Here we see, perhaps, the main difference between the point of view of Radcliffe-Brown's ideas of Bach. According to the First Law with its variants is a universal means of regulating relations with both matrilineal and patrilineal kinship system. For Bach judging by his maternal and paternal work right have significant difference. That Radcliffe-Brown called as rights in personam, he explained on the example of certain rights that a husband is to his wife. By virtue of these rights, he may require the execution of her respective duties. If in relation to his wife, someone commits a violent action, the mechanism will take effect right in rem, and the offense will be treated as a crime against her husband.

Dominant in many Australian tribes the custom of levirate is not nothing but a transfer of rights to his wife and children after her husband's death his closest relatives in the male line. In this case, the transmitted and rights in personam and in rem rights on certain people (wife and children), and together they passed, of course, certain obligations towards them. And now we would like to go back to the descriptions of the history of the ancient Greek polis, from the pen of those authors whose method of Radcliffe-Brown called conjectural or theoretical. In particular, to that period of history, formulated weighty phrase «decomposition communal tribal system and the transition to a class society». This expression is remarkable in that a priori exposes communal-tribal or primitive tribal system in a negative light, which is bound to go bad (as in the following with the same inevitability becomes decaying capitalism). Still in the works of the French Enlightenment had a question about the cause of the moral «fall» so close to the natural nature of man, does not know the «horrors» of civilization. This question can be attributed to reason that if we assume hypothetically the existence of matriarchy, and then replaced it patriarchy, you should explain the reason for such a transition.

According to popular explanation of this transition took place as a result of the development of agriculture, in which the need for physical strength attracted men, allowing them to seize power and all rights to the land in their hands. Nevertheless, this process many authors looks like a fact. Here 's what he wrote Radcliffe-Brown that caused the « decomposition « of tribal relations in ancient Greece: «So, the reason for the decline of clan (genos, gens) in ancient Greece and Rome was the transition of his rights in rem (and hence, necessarily, and some his rights in personam) to the city and the state, the nature of these rights will inevitably vary significantly during this transition» [2; 63]. This formulation is distinctive in the first place so that the appearance of the city and state it represented not as a consequence of the crisis of tribal relations, and their immediate cause. Urban culture does not look exceptional value and in this case, the logic of social relations is not related to the justification of a political system or cultural type. New type inevitably destroys the old — this is the formula sounds different, as if we said — old gives birth to new.

This view casts doubt on the idea that each new step is predetermined previous. This is the familiar pattern formation approach to historical development, where the idea of development, all with the same inevitability demonstrates predestined events. From this we can only conclude that the search for the roots of what is happening in the last case unpredictable, if we understand how this search process of removing the present from the past. At least, this process maloobyasnim in terms of Kant to the interpretation that gives Mamardashvili M.: «Nothing is impossible to deduce, so each time specifically and given... Kant reclaims the space for action, saying, understand the world as one in which nothing from nothing follows» [2; 64]. And yet, conscientious act does not follow from the concept of conscience. This idea could be interpreted in the spirit of M.Mamardashvili so: not the fact that the idea of justice produces justice. Applied to the theory of gender relations as it sounds deep doubt in establishing gender equality because of the wide spread of the concept of gender equality. Study of the nature of this action is the subject of social philosophy. In this case, M.Mamardashvili discusses the phenomenon of freedom, but we think it may be relevant to the social being. Here is what he wrote: «reality of the unseen, or received can not deduce a reasonable possibility that reality, and no tricks you can not undo the fact that in this world I have to take place and it will all depend on how I'm his loan. Say, I am called to tell the truth and I have to commit this act anew each time — what I said just now, the truth can not be derived from my understanding of the truth» [3; 184].

What is important is what is happening here and now, a kind of ritualization in the sense of recreation and again the sacred action, the essence of which can not be committed acts themselves, and that they experienced each time anew. But you can also assume that once the situation changes-such an unpredictable way and everything is going wrong, as always. But back to Radcliffe-Brown, who proposed to consider as a possible hypothesis that religion is an integral part of a complex mechanism, part of a complex system that allows human beings to live together and have ordered public relations. This is not about the origins and social function of religion, ie the contribution that religion makes to the creation and maintenance of social order. Many will say that the only true religion (ie that which they hold) provides the basis for an orderly society. This hypothesis is different from other studies religions in that it completely abstracted from the actual content of religious teachings, referring to her only social function. Comparing different religions according to their degree of complexity, the truth or falsity, reveal the social nature of religion is impossible. According to Radcliffe-Brown, religion, so-called savage tribes, despite their apparent absurdity, may shed light on an important and effective part of the social mechanism, social evolution and development of modern civilization. Using the method of social anthropology in the first place he tried to uncover the social importance of rites and rituals committed because he was convinced that any religion or any religious cult, contains, in addition to attitudes, certain practical requirements prescribing committing an action, or refraining from certain actions. It should be noted that in today's presentation religion is seen primarily as a creed. Therefore, many anthropologists tend to assume primary faith and perform the ritual to see a derivative of these beliefs. For many researchers the main objective becomes explanation of the origin of certain ideas about the supernatural powers of the reasons for worship heaven, fire, etc. For Radcliffe-Brown causation in explaining the origin of religion is a dead end.

He believes that, for example, a belief in the afterlife can not be considered as a cause of burial rites. On the contrary, performed the rite as it acquires further explanatory motif. In fact, the rituals and their subsequent rationalization in the form of beliefs developed in parallel as part of an inseparable whole. But the primary in this process is still just to take actions that, among other things should be viewed as a symbolic expression of feelings. «I believe that trying to understand what is religion, we must focus primarily on the rituals and not on beliefs. From the very beginning to realize that the rituals and practices are, strictly speaking, the essence of ancient religions — a matter of prime importance. Religion in primitive times was not a belief system with a practical application, it was a set of established traditional practices, which every member of society followed without thinking» [3; 185]. Of course, do not just imagine ancient people speculating about the meaning of life and compose religious opus, and then coming up with what it should be to perform the ceremony. Most likely, the ancient man and his life consisted of most of these rites which he perceived differently than the researcher anthropologist. Sounds quite witty remark our anthropologist: «Political Institutions older than political theory, and exactly the same religious institutions older than religious theory» [3; 186]. His theory of the social function of rites and Radcliffe-Brown was first formulated in 1908 in the thesis devoted to research inhabitants of the Andaman Islands. The essence of this theory is that an ordered social life of the people depends on the senses that control the behavior of the individual in his interactions with other people, a symbolic expression of which can be considered the existing rites and rituals. Therefore, Radcliffe-Brown believed that rituals have a specific social function, because thanks to them they are regu-

lated, maintained and passed on from generation to generation feelings upon which the social order. These feelings he called a dependency on some external force, but essentially this is a spiritual force, or moral.

Along with the sacrifice of other important unifying element according to Radcliffe-Brown is a cult of ancestors, linked directly to the kinship system. This cult is almost universal, as is ubiquitous. Radcliffe-Brown himself cites the cult of ancestors existed in ancient Greece and Rome and ancient China. Since the concept of ancestor worship wide enough Radcliffe-Brown proposes to narrow it, highlight the cult as a group of relatives on one line, leading his kinship from a common ancestor. Based on my experience studying and observing religious rites, he makes the assumption that it is the study of various forms of ancestor worship easiest to discover and demonstrate the social function of religious cults in general. Interestingly, the kinship can be traced with both paternal and maternal lines. Thus, the cult group may consist of representatives of the descendants of a grandparent or ancestress. Each clan or, as he calls Radcliffe-Brown, lineage, may consist of three or more generations belong to a different lineage. For example, in China the cult group can have up to thousands of members and carry the same name. What is characteristic that in the lineage includes both living and dead his representatives, so the essence of the ritual can be considered as committed in their honor offerings of food and drink, ie as meals together. It is similar rites generate certain feelings of its members against the past, present and future of their own lineage, like life itself, which is not thought beyond race and clan.

The strongest feeling that grows and cultivated as a result of the strict implementation of rites devoted to the cult of ancestors, this sense of duty to all members of lineage. Not being able to trace the formation of the society with the cult of ancestors, Radcliffe-Brown uses as an argument to those examples in history when the old social solidarity and integrity destroyed in parallel with the decline of the cult of the ancestors. It can be assumed, the creation of a new community by the creation of new cults and worship them, that becomes possible only when the destruction and destabilization of the former religious practices. The new historical epoch — it is inevitable new religion. Whether it is a change of dynasties in ancient China, the collapse of the Roman Empire, which coincided with the advent of Christianity, the emergence of the Islamic world, or the period associated with the ideology of atheism of the Soviet regime.

In his works, Radcliffe-Brown alluded to such a famous theorist of religion, as Emile Durkheim, set himself the task of creating a general theory of the nature of religion. But Radcliffe-Brown draws precisely the part of the work, which focuses on the function of religious ritual. Analyzing totemic rituals of Aboriginal Australia, he came to believe that the religious ritual is an expression of social cohesion, and its function is to be strengthened social solidarity and the corresponding social order. This idea was new in that for many authoritative researchers such as Fraser, totemic ceremonies of Australian tribes tended to be the sphere of magic than religious faiths. Durkheim explained his approach that ceremonies wore the sacred character and is an analogue of the sacred beings, and were associated with sacred places and sacred objects. Among the sacred ceremonies a special place belongs to the rite of initiation.

The essence of the ritual was to ensure that initiates during initiation ceremonies as would die and are reborn to life again. Defining the nature of man, Radcliffe-Brown identifies as a key quality of a sense of dependence, having different shapes. Socialization process originates from the first days of life, when the baby is most dependent on the parents and the people around him, from which he receives, assistance and supervision. Thus, the behavior of each member of the community are governed by the rules imposed. This, in brief theory of the social functions of religion, which at different times developed by such scholars as Robertson Smith, Fustel de Coulanges, Durkheim, M. Moss and which itself Radcliffe-Brown has devoted nearly 40 years. According to his research, this theory existed in the writings of Chinese philosophers. Assessment of the Radcliffe-Brown, this theory, like scientific theories, is preliminary and more methodological in nature and therefore subject to further development and revision.

For us, the results of studies of Radcliffe-Brown's interesting that allow you to see the problem of gender relations through the prism of the formation of sociality as such, but also get an idea of the structure of sociality. And that is also important for our theme, we can get a better idea of what factors in varying degrees, affect people's behavior. And most importantly, thanks to research scientist and his particular vision of history of sociality, we found the answer to the question about the reason for the expansion of communal-tribal system and the transition to the polis, the city of culture.

Radcliffe-Brown calls them «state of mind» and has in mind the feelings that can give rise to religious cults. Therefore, studies are so important religious ceremonies and rites, as it relates to them anthropologist socialization process, citing the example of totemism and ancestor worship Australians demonstrating compliance religion existed among them the social structure. If you follow the logic of Radcliffe-Brown, then,

between the fact that the world's monotheistic religions, we are referring to Christianity and Islam, there is a divine person is masculine, and the special situation in religious cults, as the social position of men and women, there definite relationship. We can not trace this dependence on the example of Christianity, but try to compare the ideology of patriarchy and the philosophy of the Middle Ages.

Monotheism can be considered not only a special outlook, but remembering that the method that has developed Radcliffe-Brown, but a particular form of social relations, where his father finally approved by his wife, children, and the very concept of land rights and ownership of particular specificity. If a person had the right to belong to family, clan, and then, in the era of the ancient Greek polis — the city, but now they do not even belong to the State, all rights belong to the Church. Radcliffe-Brown's ideas on the basics of social anthropology similar in methodology and in the whole spirit of the disciple of the founder of the French school of sociology, Emile Durkheim, Marcel Mauss original thinker. Many of the provisions of the works of Radcliffe-Brown's becoming closer and more understandable for parallel reading no less important and interesting study M.Moss entitled «Essay on the gift» [4; 103]. As Radcliffe-Brown, Moss analyzes the relationships in ancient societies in which gender relations originally played by two sides, between which were exchanged. As a kind of property turnover advocated various clans and it looked like her husband's property and the property of his wife. As a parent or female property are not only things that property in our understanding, but also the child. Giving it with a family of mother and her relatives, my father's family to establish contacts to flow into the form of gifts from one family to another, from one clan to another. Thus, from the perspective of social anthropology in ancient societies gender relations have not intrafamily status, and more global, they exist almost in the status of economic relations. But economic background gives them a look of «modern economist». In those days, and the tribes referred to by M.Moss, the exchange of things came into force on the sacred nature of things, due to the fact that the thing was endowed with spiritual power, «everything — food, women, children, property, mascots, land, labor, services, religious duties and ranks — is the subject of the transfer and compensation. Everything comes and goes as if between clans and individuals, distributed through the ranks, genders and generations, there was a constant exchange of spiritual matter contained in the things and people» [4; 8].

Apart from the people were given gifts to the gods and nature. But the understanding of this important point is impossible without understanding the nature of mythological consciousness. And, in contrast to Radcliffe-Brown, who in his studies tried not to touch the subject of folklore, leaving her for philologists, M.Moss actively used data from folklore, which is very beneficial complement its findings and evidence. Having before it a rich epic material, we can interpret it in terms of the proposed rules Moss generosity. In many civilizations exchanges and agreements made in the form of gifts and so-called potlatch — a grand feast. For example, one of the major episodes in the Kazakh epic acts of the rich feast, accompanied by chants, jumps, contests.

The significance of these unprecedented bounty filled with special meaning and value, and not useless extravagance. M.Moss saw it as a sign of mixing shower and things, which was followed by reverse transition of things in their spiritual condition. This confusion is the principle of unity, which is the principle of the social as a factor uniting people and structuring their social relationships as established links between them. Noting the nature of the potlatch, M.Moss completely reduces it to such duties. And potlatch traditionally staged leaders who thus had the opportunity to demonstrate its power, its special position among the tribesmen, and before the leaders of other tribes. They maintained their status primarily through attention gods as their divinely wealth and patronage. Distribute gifts implied reverse process — from accepting gifts. To be able at any moment to invite guests and share with them the catch, harvest coming from gods or totems meant also to save face, his place among the nobility, disrupt the order of mean losing face. Accepting a gift or invitation is not less painful and leads to the same consequences — losing its status in society. Moving things accompanies the movement of men, women, children, rituals, feasts, jokes and even ridicule. On the background of these descriptions of ancient societies and practices exchange, identifying things and spiritual substance, sharing practices of male and female property arguments about the nature of women's ancient philosophers — the representatives of the city-state culture, has a striking contrast to the ideas of an earlier period. Considering gender relations as those relations which, like all that is in people's lives, including religious, religious practices depends on the detected M.Moss essence gift — exchange, we can trace the history of their transformation.

According to the authors the idea of such transformations could not arise if, in real life things would be strictly separated and had strictly appropriate destination. This applies also in our opinion, and social relationships. Above institury kinship as blood and acquired, may indicate a transition from one clan to another.

Or wear ambivalent when the child has features of both parents and their relatives. In general, the idea of using the exchange as a fundamental fact in the history of social development fully in a subsequent J. Baudrillard. Capitalism with its practice exchange accumulation gives unilateral and deprives him of the original value. This issue he devoted one of his famous works «Symbolic Exchange and Death,» in which he was interested, unlike M. Moss and Radcliffe-Brown, he was interested in the present. Here is what he wrote in it about the formation of society «from primitive society to modern societies is irreversible evolution: dead gradually cease to exist. They found beyond the symbolic turnover of the group. They are no longer full-fledged beings worthy partners exchange» [5; 234].

It is that in modern societies symbolic exchange plays no role organizing forms. Symbolic exchange as formative beginning socialization inherent in ancient societies. For Jean Baudrillard is quite natural that it has become so base exchange, which was common to both Marxism and Freudianism for. Theoretically, this is possible thanks anagrams Saussure and claims exchange / gift M. Moss. In our opinion it is the category of the exchange may be a key in the analysis of non-traditional in the sense of production specifics society, including nomadic and its social structure. Symbolic form is its reversibility. For example, the reversibility of the gift is the need for its further present, gift «reversibility of exchange — the sacrifice, the reversibility of time — in the cycle, the reversibility of production — in the destruction, the reversibility of life in death, the reversibility of each language element and meaning — in the anagram, everywhere, in all areas — the same general form, the form of reversibility, cyclic treatment withdrawal; everywhere it puts an end to the linear nature of time, language, economic exchanges and accumulation of power. Everywhere it takes for us the form of destruction and death» [5; 44]. In particular, Jean Baudrillard speaks of «the end of production». A distinctive feature of political economy is that before its appearance in the history of all the conclusions of the grace of God or natural bounty.

References

- 1 Radcliffe-Brown A.R. *Structure and function in primitive society. Essays and lectures. Lane. from English*, Moscow: Publ. company «Eastern Literature» RAN, 2001, p. 304.
- 2 Mamardashvili M. *Sketch of modern European philosophy*, Sankt Petersburg: ABC-Atticus, 2012, p. 608.
- 3 Radcliffe-Brown A.R. *Structure and function in primitive society. Essays & Lectures / Lane. from English*, Moscow: Publ. company «Eastern Literature» RAN, 2001, p. 304.
- 4 Moss M. *Company. Exchange. Personality: Proceedings of a social anthropologist*, Moscow: Publ. company «Eastern Literature» of RAS, 1996, p. 306.
- 5 Baudrillard Jean. *Symbolic Exchange and Death*, Moscow: Dobrosvet, KDU, 2006, p. 389.

Д.А.Жақыпбекова

Туыстық жүйелер арқылы жыныстық қатынастарды қарастыру

Жыныстық қатынастарды зерттеу — әлеуметтік философияның аса қомақты бағытының бірі. Мақалада жыныстық қатынастардың туыстық жүйелерге сүйеніп зерттеудің амалдары қарастырылды. Жынысты gender, яғни әлеуметтік жыныс, деп білеміз. Ал туыстық қатынастардың өзін әлеуметтіліктің түрі деп бөлуге болғандықтан, жыныстық қатынастардың да ерекшелігін сол арқылы анықтауға болады деп ойлаймыз. Осы болжамды растау үшін белгілі антрополог, салыстырмалы әлеуметтанудың өкілі Рэдклифф-Браунның еңбегін талдауды жөн көрдік.

Д.А.Жакупбекова

Анализ гендерных отношений посредством системы родства

Гендерные исследования являются одним из перспективных направлений в социальной философии. В статье рассмотрены возможные перспективы анализа гендерных отношений посредством изучения системы родства и родственных отношений. Поскольку родственные отношения представляют собой некую модель социальных отношений, мы сделали предположение, что именно в исследованиях системы родства можно обнаружить специфику гендерных отношений. Для подтверждения данной гипотезы мы обратились к работе известного антрополога, представителя сравнительной социологии Рэдклиффа-Брауна.

Список литературы

- 1 Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / Пер. с англ. — М.: Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 304 с.
- 2 Мамардашвили М. Очерк современной европейской философии. — СПб.: Азбука-Аттикус, 2012. — 608 с.
- 3 Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / Пер. с англ. — М.: Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 2001. — 304 с.
- 4 Мосс М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. — М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1996. — 306 с.
- 5 Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. — М.: Добросвет, КДУ, 2006. — 389 с.

УДК 32.001:324

С.Михаленя

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: newtime_kz@mail.ru)

Модели электорального выбора в странах с развитой демократией и в развивающихся демократиях: сравнительный анализ

Исследованы классические модели электорального выбора — социологическая, социально-психологическая и рационального выбора. Выявлено, что эти модели действуют с разной эффективностью, в зависимости от уровня демократизации общества. Предложено добавить контекстную составляющую к анализу электорального выбора. Выявлены отличия эффективности базовых моделей электорального поведения в странах со стабильным демократическим режимом и в новых демократиях.

Ключевые слова: модели электорального выбора, новые демократии, контекстные эффекты, мичиганская модель электорального выбора, теория рационального выбора, рочестерская модель электорального выбора, развитые демократии, неолдемократии.

Среди существующих моделей электорального выбора в данной статье будут обсуждены три наиболее употребительные и признанные научным сообществом: социологическая модель, модель партийной идентификации и рациональная экономическая модель. Эти модели являются наиболее влиятельными в контексте исследования развитых демократий. При их применении к неолдемократиям необходимо помнить, что они ограничены в своей способности объяснить вариации электорального выбора в основном из-за отличий социальных и политических условий, характеризующих развивающиеся демократии.

Существующие модели не могут объяснить и анализировать совершенно разные модели электорального выбора со стороны избирателей с аналогичными композиционными свойствами. В отличие от основных положений перечисленных моделей, индивидуальные избиратели подвергаются воздействию различных социальных и политических контекстуальных факторов, в связи с чем электоральный выбор может быть вызван взаимодействием между индивидуальными чертами и различными контекстами.

Проведем анализ последних исследований и публикаций, в которых содержатся решения данной проблемы. Повышение внимания к избирательным процессам началось из доказательств того, что классовые и религиозные идентичности почувствовали уменьшение влияния на электоральный выбор. Например, С.Липсет в своих исследованиях продемонстрировал снижение уровня классового голосования для нескольких западных демократий [1]. Подобные выводы содержатся в исследованиях Я.Макалистера, М.Франклина [2], Дж. Бейкера, Р.Инглхарта, С.Эрссон и другие.

Свое видение решения проблемы эффективности моделей электорального выбора с разным уровнем институционализации демократии предложили Р.Андерсон, С.Бартолине, Д.Батлер, Р.Далтон [3], П.Норрис, Д.Сандерс, М.Торкал, М.Фиорина и другие.

Целью статьи является сравнение особенностей классических моделей электорального выбора в период становления демократического политического режима по сравнению со странами с развитой демократией.

Первый подход, который часто называют социологическим, моделью социальной идентификации, колумбийской моделью, был основан П.Лазарсфельдом и его коллегами из Колумбийского университета. Центральным предположением социологической модели является то, что членство в одной

и той же социальной группе предусматривает общие интересы и аналогичные идентификации. Так, главным выводом П.Лазарсфельда [4] было то, что большинство избирателей проголосовали в соответствии с их первичной политической приверженностью. Кроме того, С.Липсет и С.Роккан [5] представили сравнительно-исторический анализ привязанностей избирателей и партийных систем в европейских странах. Они приписывают современные политические разногласия характеристикам исторических процессов, произошедшим во время революций, как в общегосударственном измерении, так и в промышленном.

С этого подхода был получен ряд конкретных гипотез, центральным принципом которых была «политическая однородность социальной группы» [6]. Иными словами, социологическая модель прогнозирует электоральный выбор, основываясь главным образом на социальной позиции. В частности, религия и класс были определены как два основных раскола в европейских демократиях.

По поводу стабильности и универсальности данной модели избирательных группировок ведутся постоянные дебаты. Так, можно обратиться к серии исследований [7], которые убедительно доказывают, что институционализация партийных систем в странах с менее развитой демократией является слабой, и партии часто не имеют прочно укоренившейся в обществе электоральной базы. Таким образом, социологическая модель, прежде всего, предусматривает стабильные связи между политической партией и избирателями она оказывается менее эффективной в менее развитых демократиях.

Социологическая модель также имеет ограничения в понимании изменений, возникающих в голосовании через экономические факторы, специфические для каждого выбора. Социальные факторы могут объяснить долгосрочную стабильность электорального выбора, но не объясняют изменения, которые происходят в электоральном поведении в различных выборах, так же как и они не объясняют, почему люди, которые относятся к определенным социальным группам, голосовали так, как, это ожидалось, будут делать другие социальные группы. Эти ограничения привели к формулировке мичиганской психосоциальной модели.

Модель партийной идентификации, которую часто называют мичиганской моделью электорального выбора, была разработана А.Кэмпбеллом [8]. Основным его предположением было то, что избиратели, в основном, невежественные и апатичны в отношении политики. Авторы утверждали, что избиратели имеют прочную психологическую связь с политическими партиями, и эта партийность является наиболее важным фактором, определяющим избирательное решение. А.Кэмпбелл определил эти психологические привязанности как причины партийной идентификации. В социопсихологической модели «чувство личной привязанности, которое человек испытывает по отношению к группе по своему выбору, называется идентификацией, а по отношению к политическим партиям — групповой партийной идентификацией» [9].

Когда мичиганская модель была применена к устоявшимся демократиям в Западной Европе, включая Великобританию, Францию и Норвегию, первые электоральные исследования подтвердили, что большинство избирателей выявили партийную идентификацию, и это чувство приверженности было тесно связано с электоральным поведением в этих странах. В 1964 г., например, 96 % британских граждан идентифицировали себя с одной из трех основных партий, а 44 % имели «сильные» привязанности.

Однако с середины 1970-х годов мичиганская школа столкнулась с серьезными вызовами. Панельные исследования в разных странах, в том числе в Канаде, Нидерландах, Швеции, Японии и Великобритании, показали, что партийная идентификация перешла от последовательных выборов, соответствующих краткосрочным изменениям существующих условий труда и других преимуществ, и не является доказательством стабильного, долгосрочного укоренения политических ориентаций.

Роль партийности оспаривается, поскольку возникают трудности не только в ее применении к избирательным системам, которые не являются по сути двухпартийными, как это имеет место в большинстве стран Западной Европы [10], но особенно в соответствии с утверждением, что происходит постепенное ослабление объединения людей в политические партии в США [11] и в Европе [12], которое ставит под сомнение тезис о стабильности партийности и указывает на смещение прогрессивных избирателей в отношении к политическим партиям.

Важно отметить, что приведенная выше дискуссия не подразумевает, что модель партийной идентификации не имеет никакого отношения к новым демократиям. Другие исследователи обращали больше внимания на возможность партийности в неидеальных демократиях. В своем исследовании о средствах массовой партийности в России Т.Брейдер и Дж.Такер утверждали, что «зарождение партийной идентификации наблюдается среди значительного количества российского электората», и, в соответствии с их анализом, эта партийность имеет рациональную основу в том, что «избиратели показывают лояльность политическим партиям, чьи платформы разумно соответствуют интересам и убеждениям избирателей» [11]. Дискутируя относительно популярного вида партийной политики на постсо-

ветском пространстве, А.Миллер и Т.Клобукар также показали, что «значимые партийные привязанности и развитие партийной дифференциации между гражданами не всегда требуют долгого периода времени» [12].

В результате избирательная неустойчивость партийной системы имеет важное значение в развивающихся демократиях. В этих условиях вопрос о партийных предпочтениях временно отождествляется с электоральными намерениями, а не о самой партийной идентификацией. Кроме того, долговечность такого преимущества нелегко проследить через тенденцию избирателей часто менять политические партии.

Третья модель электорального выбора — модель рационального выбора, рочестерская модель, или модель экономического голосования. Теоретические основы для экономического объяснения поведения избирателей были представлены Э.Даунсом в труде «Экономическая теория демократии» [13]. Эта теория обычно упоминается как теория рационального выбора.

Работа модели базируется на трех основных посылах: 1) все решения, которые сделаны избирателями и политическими партиями, — рациональные, т.е., опираются на удовлетворение собственного интереса и применяются по принципу максимизации полезности действия, 2) демократическая политическая система предполагает уровень согласованности, что поддерживает прогнозы о последствиях решений, принятых избирателями и политическими партиями, т.е. их агенты — избиратели, партии и правительство — ответственны за свои действия, что позволяет делать прогнозы о последствиях результатов различных выборов, и 3) демократическая система предусматривает, несмотря на согласованность, указанную в предыдущем пункте, уровень неопределенности, очень важный при учете различных вариантов.

Эта модель предполагает, что избиратели являются корыстными, ищущими способы удовлетворить собственные интересы, т.е. политическими агентами, и что их поведение связано с рациональностью в политике, суть которой была метко схвачена в утверждении В.А.Ки — «избиратели не дураки» [14].

Личное восприятие и политическое поведение зависят от того, как индивид интерпретирует характер проблемы и на что он возлагает ответственность. То есть в США люди, вероятно, объясняя личное благополучие своей тяжелой работой, объединяют свои личные финансовые ситуации с политической оценкой экономических показателей деятельности правительства только тогда, когда считают, что правительство частично ответственно за их финансовое благополучие. М.Льюис-Бек также определил незначительное влияние личных экономических условий на голосование, хотя он подтвердил наличие многих других аспектов экономической оценки, в том числе ретроспективные, перспективные и аффективные оценки правительственных экономических показателей. Он пришел к выводу, что «... оценка их (избирателей) личных обстоятельств не в состоянии оказывать никакого влияния на голосование, прямого или косвенного» [15].

Можно отметить, что большое количество исследований анализирует экономическое голосование в контексте развитой демократии, утверждая актуальность экономических условий в объяснении электорального выбора. Проблема несогласованности таких выводов, однако, остается и варьируется в зависимости от страны и с течением времени в пределах одной страны.

При этом считается важно осознавать различия — основные или нюансы — при попытке применить любую из этих моделей к новым демократиям. Политические реалии в новых демократиях создали теоретические проблемы для рочестерской модели.

Основные выводы автора представлены в таблице. Важно отметить, что после третьей волны демократизации важность электоральной политики в новых демократиях приобретает большее значение.

Тем не менее, модели электорального выбора в новых демократиях по-прежнему слаборазвитые. Исследования электорального выбора в новых демократиях вызывают серьезные вопросы. Большинство исследований электорального выбора, кажется, просто применили западные теории, не учитывая уникальности политического контекста. Существующие модели электорального выбора, таким образом, имеют лишь ограниченную полезность при анализе электоральной политики в новых демократиях. В общем партийная политика в демократиях развивающихся стран не в состоянии укорениться в обществе. В этих условиях традиционные модели, подчеркивающие долгосрочные связи, такие как социальные расколы и партийные привязанности, имеют меньшее значение, чем в стабильных демократиях. Как говорилось выше, конкретные модели рационального экономического голосования в новых демократиях в значительной степени зависят от политических и социальных контекстов.

**Эффективность базовых моделей электорального поведения
в странах со стабильным демократическим режимом и в новых демократиях**

№	Критерий	Стабильные демократии/ новые демократии	Колумбийская модель	Мичиганская модель	Рочестерская модель
1	2	3	4	5	6
1	Основной фактор электорального выбора	Стабильные демократии	Эта модель признана уместной в рамках исследований развитых демократий, в которых есть относительно закрепленные избирательные преимущества и стабильная связь между избирателями и политическими партиями. В европейском контексте, однако, продолжается дискуссия по поводу стабильности партийной системы, и последние исследования в настоящее время ставят под сомнение актуальность традиционной структуры дифференциации	Актуальна в США (на что и была рассчитана), ведь базируется на предположении о стабильной [двухпартийной] партийной системе и высоком уровне политической культуры.	Рациональная экономическая модель исходит из контекста развитых демократий, как и другие модели электорального выбора.
		Неодемократии	Применение социологической модели дифференциации для неодемократий имеет меньшее значение, чем, например, изучение социальных или политических контекстов. В этом случае одним из основных недостатков социологической модели является ее чрезмерный акцент на социальной структуре. В неодемократиях социальная дифференциация не стабилизирует избирательные группировки. Вместо этого социальная дифференциация часто приводит к увеличению выборной волатильности	Применяясь для неодемократий без изменений, эта модель сталкивается с трудностями, поскольку партии в неодемократиях, в лучшем случае, находятся в процессе формирования, а партийные системы являются крайне неустойчивыми. Кроме того, в неодемократиях симпатии к политическим партиям часто тесно связаны с харизматическими лидерами, что делает практически невозможным процесс различия партийности от поддержки конкретного политика, а начальный период развития массовой партийности в неодемократиях часто связан с распространением в искаженной форме в	В целом, низкий уровень институционализации партийной системы и отсутствие программной связки между партией и избирателем (вместо этого харизматичные и клиентские связи) создают серьезные проблемы для правительственной подотчетности. В этих условиях возможны только, в лучшем случае, маргинальные воздействия экономических условий на электоральное поведение. Таким образом, в то время как все больше исследований по экономической теории голосования признает значимость экономических условий, они также признают, возможность кардинально другого влияния в новых демократиях

1	2	3	4	5	6
				сторону только одной политической партии.	
2.	Географический охват	Стабильные демократии Неодемократии	Социологическая модель является недостаточно эффективной в современных условиях в странах Центральной и Восточной Европы, что объясняется уменьшением разрыва между социальными различиями и голосованием. Страны Восточной Азии не являются исключением. Как уже подтверждено в других неодемократиях, текучесть, акцент на личности, нестабильность партийных систем могут ослабить систематическую связь между социальными факторами и политическими партиями.	Европейский электорат в более широком смысле развивает организационные связи с классовыми и религиозными политическими партиями, заменившие роль партийности в США как короткий путь к определению электорального выбора. В этих условиях идентификация с партиями среди европейцев менее стабильна, чем именно в США. Восточная Азия тоже имеет низкие показатели партийной идентификации. Эти показатели демонстрируют, что страны Восточной Азии в целом имеют относительно слабо развитое чувство партийности. Даже в Японии партийная идентификация не укоренилась в обществе.	Экономические голосования в посткоммунистических странах развиваются не так, как в стабильных демократиях, опровергая так называемые «гипотезы ответственности».
3	Вывод		В результате, у молодых демократий колумбийская модель имеет ограниченное значение при анализе электорального поведения. В частности, заметны пространственные распределения электоральной поддержки, ставится под сомнение актуальность этой модели в качестве детерминанты электорального выбора.	Нельзя однозначно сказать, что стабильная и прочная партийная идентификация играет решающую роль в принятии электорального решения. Крепкие установки и долгосрочные партийные идентификации постоянно развиваются. Кроме того, в новых демократиях политические партии развиваются гораздо медленнее, и требуется время для институционализации новой системы. Для стабильной поддержки	Гипотетическая связь между экономикой и электоральным выбором в новых демократиях зависит от политических отношений избирателей, которые, в свою очередь, зависят от информации и доверия к новым институтам. Если люди с ограниченной информацией и малым уровнем доверия к демократическим институтам реагируют на экономические события в несколько другом ракурсе, чем те, которые имеют знания и доверяют политике, было бы разумно, представлять модели эко-

1	2	3	4	5	6
				необходимы ста- бильные, развитые политические пар- тии.	номического голосо- вания в новых демокра- тиях иначе, чем модели экономического голо- сования в развитых демократиях.

Описанные выше подходы не учитывают роль посредника в виде политического или социального контекста в электоральном выборе. При этом считается необходимым давать контекстную составляющую к анализу электорального выбора.

Список литературы

- 1 Lipset S. Cleavage, Parties and Democracy //Party Systems and voter Alignments Revisited /Ed. L.Kavonen, S.Kuhnle. — London; New York: Rutledge, 2000. — P. 2–9.
- 2 Franklin M. Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries /M.Franklin. — New York: Cambridge University Press, 1992. — 477 p.
- 3 Dalton R.J. Democracy and its Citizens: Patterns of Political Change /R.J.Dalton. — Center for the Study of Democracy, UC Irvine [Electronic source]. — Access mode: <http://escholarship.org/uc/item/9pn25985>.
- 4 Lazarsfeld P. People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in Presidential Campaign /P.Lazarsfeld, H.Gaudet, B.Berelson. — New York: Columbia University Press, 1948. — 178 p.
- 5 Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы предпочтения избирателей. Предварительные замечания /С.Липсет, С.Роккан // Политическая наука. — 2004. — № 4. — С. 204–234.
- 6 Mainwaring S. Party System Institutionalisation and Party System Theory after Third Wave Democratization / S.Mainwaring, M.Torkal // Working Paper. — # 319. — Notre Dame University, 2005 [Electronic source]. — Access mode: http://upf.academia.edu/MarianoTorcal/Papers/728339/Party_System_Institutionalization_and_Party_System_Theory_After_the_Third_Wave_of_Democratization
- 7 Campbell A. The American Voter /A.Campbell, Converse, W.Miller. — New York: John Wiley and Sons, Inc., 1960. — 573 p.
- 8 Campbell A. The Voter Decides /A.Campbell, G.Gurin and W.E.Miller. — Evanston, Illinois: Row, Peterson and Company, 1954. — 242 p.
- 9 Dalton R. Parties without Partisans /R.Dalton, M.Wattenberg. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 213 p.
- 10 Budge I. Party Identification and Beyond /I.Budge, I.Crewe, D.Farlie. — London: John Wiley, 1976. — 89 p.
- 11 Brader T. Emergence of Mass Partisanship in Russia, 1993–1996 /T.Brader, J.Tucker //American Journal of Political Science. — 2000. — № 45. — P. 69–83.
- 12 Miller A. Development of Party Identification in Post-Soviet Societies /A.Miller, T.Klobucar // American Journal of Political Science. — 2000. — № 44 (4). — P. 667–686.
- 13 Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy //The Journal of Political Economy. — Vol. 65. — № 2. — Apr. — 1957. — P. 135–150.
- 14 Key V.O. The Responsible Electorate: Rationality in Presidential Voting 1936–69 /V.O.Key. — Cambridge, MA: Belknap Press, 1966. — 182 p.
- 15 Lewis-Beck M. Comparative Economic Voting: Britain, France, Germany, Italy //American Journal of Political Science. — 1986. — № 30. — P. 315–346.

С.Михаленя

Демократиясы дамыған мемлекеттер мен дамып келе жатқан демократиялардағы электоралды сайлаудың үлгілері: салыстырмалы талдау

Электоралды талғамның классикалық қалыптары зерттелді: социологиялық, әлеуметтік-психологиялық және тиімді талғам. Жоғарыда айтылған үлгілер қоғамның демократияландыруының деңгейінің тәуелді әр түрлі тиімділікпен әрекет етеді. Электоралды талғамның мәтіннің тұтасына қосуға ұсынылған. Жаңа демократияларда және тұрақты демократиялық тәртібі бар мемлекеттердегі электоралды іс-әрекеттің негізгі түрлерінің тиімділігінің ерекшеліктері айқындалған.

S.Mikhalenya

The models of electoral choice in advanced democracy and in emerging democracy: comparative analysis

Classical models of electoral choice: sociological, socio-psychological and rational choice model are researched. These models have varying efficiency depending on the level of society democratization, which was noticed by author. It was proposed to add contextual component to the electoral choice analysis. Differences in the efficiency of basic models of electoral behavior in countries with stable democratic regime in the new democracies.

References

- 1 Lipset S. Cleavage, Parties and Democracy // Party Systems and voter Alignments Revisited / Ed. L.Kavonen, S.Kuhle. — London; New York: Rutledge, 2000, p. 2–9.
- 2 Franklin M. Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries / M.Franklin, New York: Cambridge University Press, 1992, 477 p.
- 3 Dalton R.J. Democracy and its Citizens: Patterns of Political Change / R.J.Dalton. — Center for the Study of Democracy, UC Irvine [Electronic source], Access mode: <http://escholarship.org/uc/item/9pn25985>.
- 4 Lazarsfeld P. People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in Presidential Campaign / P.Lazarsfeld, H.Gaudet, B.Berelson, New York: Columbia University Press, 1948, 178 p.
- 5 Lipset S. Structures demarcations, party systems voters' preferences. Preliminary observations /S.Lipset, C.Rokkan // Political Science, 2004, 4, p. 204–234.
- 6 Mainwaring S. Party System Institutionalisation and Party System Theory after Third Wave Democratization / S.Mainwaring, M.Torkal // Working Paper. — # 319. — Notre Dame University, 2005 [Electronic source]. — Access mode: http://upf.academia.edu/MarianoTorcal/Papers/728339/Party_System_Institutionalization_and_Party_System_Theory_After_the_Third_Wave_of_Democratization
- 7 Campbell A. The American Voter / A.Campbell, Converse, W.Miller, New York: John Wiley and Sons, Inc., 1960, 573 p.
- 8 Campbell A. The Voter Decides / A.Campbell, G.Gurin and W.E.Miller, Evanston, Illinois: Row, Peterson and Company, 1954, 242 p.
- 9 Dalton R. Parties without Partisans /R.Dalton, M.Wattenberg, Oxford: Oxford University Press, 2000, 213 p.
- 10 Budge I. Party Identification and Beyond /I.Budge, I.Crewe, D.Farlie, London: John Wiley, 1976, 89 p.
- 11 Brader T. Emergence of Mass Partisanship in Russia, 1993–1996 / T.Brader, J.Tucker // American Journal of Political Science, 2000, 45, p. 69–83.
- 12 Miller A. Development of Party Identification in Post-Soviet Societies /A.Miller, T.Klobucar // American Journal of Political Science, 2000, 44 (4), p. 667–686.
- 13 Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy // The Journal of Political Economy, 65, 2, Apr., 1957, p. 135–150.
- 14 Key V.O. The Responsible Electorate: Rationality in Presidential Voting 1936–69 /V.O.Key, Cambridge, MA: Belknap Press, 1966, 182 p.
- 15 Lewis-Beck M. Comparative Economic Voting: Britain, France, Germany, Italy // American Journal of Political Science, 1986, 30, p. 315–346.

Paolo De Lucia

*Università degli Studi di Genova (E-mail: paolo.delucia@unige.it)***Gemelli, Rosmini e l'accusa di fenomenismo**

In this article the author suggests the philosophical analysis of the relationship between religious knowledge, faith and secular scientific knowledge. This analysis is carried out in the framework of phenomenological reconstruction. The author explores medieval and later scientific debates about the role and place of religion, medieval scholasticism in the concepts of constructing philosophical worldviews. In his analysis the author places particular emphasis on the works of the Italian thinker A. Rosmini. The author comes to the conclusion that the symbiosis of secular knowledge and faith are essential in the context of modern global transformations.

Key words: knowledge, faith, scholastics, religion, truth, worldview, science, cognition, method, revelation.

Il 16 Aprile 1919, il francescano milanese Agostino Gemelli dà vita all'Istituto di Studi Superiori «Giuseppe Toniolo», che viene riconosciuto quale Ente morale da Benedetto Croce, Ministro della Pubblica Istruzione, e che realizza l'istituzione dell'Università Cattolica del Sacro Cuore di Milano (1921); il neonato Ateneo viene a coronare il sogno di una Università dei cattolici italiani, e promuove una filosofia cristiana ispirata soprattutto all'alto magistero di San Tommaso d'Aquino. Alla luce tale impostazione, il sistema filosofico e teologico di Antonio Rosmini viene considerato non accettabile, in quanto ispirato al fenomenismo moderno, anziché al realismo tomistico. L'esame della prima grande critica dei filosofi dell'Università Cattolica al pensiero rosminiano, formulata da Grazioso Ceriani nel 1938, mostra che essa, in quanto basata sulla presunta dottrina della permanenza della presione conoscitiva del soggetto umano al mero piano ideale, senza un vero attingimento del piano della realtà, va considerata infondata. Oggi, mentre la Chiesa ha recentemente riconosciuto tanto l'ortodossia delle posizioni di Rosmini quanto la sua personale santità, istituzioni culturali di tutto il mondo, con in testa l'Università Cattolica di Milano, ne hanno celebrato la statura di grande pensatore cristiano.

1. «Se il nostro fosse un congresso religioso, nessun dubbio che Roma sarebbe il suo luogo. Non emana da Roma la luce e la verità religiosa? ma il nostro è un congresso scientifico. Ora io vi domando: ci vien forse da Roma e dall'Italia la luce scientifica? [...] Vi sono senza dubbio degli scienziati cattolici italiani. Ma dov'è la scienza cattolica italiana? Dove sono le sue alte scuole, i suoi istituti, le sue pubblicazioni? [...] Guardiamo dunque che l'andata a Roma non segni la fine della nostra scientifica istituzione. Certo, se dovessimo seppellirla, non potremmo trovarle mausoleo più superbo; ma a noi corre l'obbligo di farla vivere e prosperare» [1].

Nel 1897, mentre la Chiesa era retta dal vegliardo Leone XIII, coadiuvato dalla mano esperta del cardinale Mariano Rampolla del Tindaro, e l'Italia vedeva tramontare l'età umbertina tra gli scandali finanziari ed il passaggio della direzione politica del Paese da Francesco Crispi a Giovanni Giolitti, mentre a Vienna Sigmund Freud ricavava dalla sua implacabile autointrospezione i fondamentali della psicoanalisi, ad esprimersi nei termini sopra ricordati era lo storico medievista belga Godefrod Kurth, il quale intendeva così opporre un deciso «no» alla proposta di tenere nella Città Eterna il successivo Congresso internazionale degli Scienziati cattolici.

Fu probabilmente proprio tale articolato giudizio — crudo ma tutt'altro che privo di fondamento — ad indurre Giuseppe Toniolo, che di esso ebbe immediata contezza, a rompere gli indugi, ed a porsi come il collettore di voti ed istanze, espressi ed inespressi, ma ben documentabili storicamente, miranti alla realizzazione del principale dei traguardi che — sul piano culturale — la cattolicità italiana si era data nel quadro del giovane Stato unitario: l'edificazione di una Università Cattolica. Frutto di tale impegno del sociologo veneto, furono la fondazione della *Società cattolica italiana per gli Studi scientifici* (1899), intesa come il primo passo in direzione del conseguimento del vero obiettivo, ed una articolata riflessione circa le modalità di azione più opportune onde arrivare a quest'ultimo.

Appare dunque naturale che proprio a Toniolo guardi il giovane Edoardo Gemelli, il quale, vestendo l'abito francescano dei Frati Minori con il nome di fra' Agostino, decide di incanalare le sue esuberanti energie in direzione del grande compito della promozione della scienza in armonia con la fede [1].

Rampollo dell'industriosa borghesia lombarda, si scopre una vocazione scientifico-medica, che lo induce ad iscriversi nel 1886, diciottenne, alla Facoltà di Medicina dell'Ateneo pavese, ove predomina — in questi anni — un orientamento positivistico di tipo darwinista, da cui il giovane Edoardo non resta immune, anche per la relazione di discepolanza che lo lega al grande scienziato Camillo Golgi, al quale nel 1906 — quattro anni dopo aver laureato il giovane Gemelli — verrà assegnato il Premio Nobel per la Medicina. Nell'anima gemelliana, alla fede nella scienza si affianca la fede nel verbo socialista, sino a quando, nel 1903, l'«inquietudine del divenire» del giovane medico, non approda al «risultato calmo» della conversione alla fede cattolica [2, 3].

«Sui 'motivi' di questa conversione,» — ha scritto Maurizio Mangiagalli — «tutte le fonti concordano nel rimarcare sotto il profilo umano il peso rilevante dell'amichevole sollecitudine di Ludovico Necchi — direttamente e indirettamente, cioè anche attraverso le persone contattate da Necchi e fatte conoscere a Edoardo, come Giandomenico Pini -, il compagno che con Gemelli aveva percorso l'intera carriera scolastica, dal Parini a Pavia; l'amico Necchi ma, insieme, strenuo avversario quale cattolico di stretta osservanza e cattolicamente militante anche in campo politico; amico autentico, dunque, di Edoardo; amico per il quale Gemelli nutriva una più o meno velata ammirazione, invidiandogli particolarmente la serenità, l'autodominio e la padronanza delle passioni, nonché l'equanimità, promananti dalla sua fede, secondo un esempio che alla lunga lo sedusse» [2; 44].

Lo stesso anno 1903 vede il giovane milanese entrare come novizio nell'Ordine dei Frati Minori, presso i quali, tra il 1907 ed il 1908, diventa professore solenne e sacerdote.

A conferirgli il sacerdozio, è il Beato cardinale Andrea Carlo Ferrari, arcivescovo di Milano, che due anni prima, vale a dire in quello stesso 1906 nel quale Camillo Golgi viene insignito del massimo riconoscimento per uno scienziato, ha l'ispirazione di invitare insieme, al suo desco, il giovane francescano e Désiré Mercier, fondatore della Scuola neoscolastica belga, e — di lì a poco — cardinale arcivescovo di Malines. Da questo primo incontro, scaturiscono certamente significative convergenze in ordine alle strategie da adottare per la più efficace promozione della cultura cattolica, in un mondo che consuma le sue ultime illusioni scientiste di indefinito incremento del progresso e di illimitata espansione del benessere, prima che l'attentato di Sarajevo dia il via alla «inutile strage», aprendo così le porte al secolo breve dei totalitarismi.

A parlare di «inutile strage», sarà — come è noto — Benedetto XV, «di questo Ateneo istitutore municipale», recita una lapide posta nel primo chiostro di quella che è oggi la sede principale dell'Università Cattolica di Milano, in quel Largo di Piazza Sant'Ambrogio che a Gemelli è intitolato. Ma prima di arrivare al compimento dell'impresa, occorre che ci soffermiamo sulla dialettica idealmente intercorrente tra Gemelli, Mercier e Toniolo. Infatti, successivamente all'incontro milanese tra il francescano lombardo ed il prelado belga, il primo matura l'idea di fondare in Italia un Istituto Superiore di Filosofia sul modello di quello lovaniense; si reca allora in Belgio per un nuovo incontro con il porporato, e ne scrive a Toniolo in una lettera del 9 Maggio 1907 [2; 46,47,54].

«Chiarissimo Professore» — così Gemelli a Toniolo — «Quando ella fu a Milano io le feci cenno della necessità che io sento di dare un maggiore impulso al progresso delle scienze nel nostro campo. Ricordo che trovai ella del mio medesimo parere. Tale idea è andata in me maturando e oggidì sento tanto più viva tale necessità perché da molti si parla di cultura e di rinnovo urgente di cultura e se ne parla appunto da quelli che meno di altri hanno cultura o disposizione per dare impulso alla cultura [...]. Di tale idea anzi parlai in un lungo colloquio con S. E. il cardinal Mercier e lo trovai del medesimo pensiero. Anzi dal nostro colloquio maturò l'idea che in Italia abbia a sorgere un istituto scientifico che abbia, almeno nella forma modesta ed iniziale che si conviene alle opere cristiane, lo scopo di incanalare le indagini degli studiosi, di rendere facili ad essi i mezzi di studio, di rendere più vivi gli scambi di idee tra di loro, ecc.» [1; 39–40].

L'esempio di Mercier, la cui cattedra di Filosofia tomista — della quale era titolare a Lovanio, dal 1880 — era divenuta, nel 1889, l'École de Philosophie de Saint Thomas, per poi dar luogo all'Institut Supérieur de Philosophie, ha evidentemente fatto breccia nell'animo del religioso milanese, il quale pensa di emulare l'esperienza belga, fondando in primo luogo una rivista, che possa riproporre alla comunità filosofica, smarrita nelle secche del declinante positivismo, l'attualità perenne di quel filosofare nella fede, che aveva raggiunto le vette più elevate della speculazione teoretica nella grandiosa costruzione sistematica del Dottore di Aquino: la «Rivista di Filosofia neo-scolastica», sorta nel 1909, ed ispirata sin dal titolo alla mercieriana «Revue néoscolastique de Philosophie», nata nel 1894 [2; 67].

Il 13 Gennaio 1909, a Firenze, la Libreria Editrice Fiorentina dà alle stampe il primo fascicolo, redatto, oltre che da Gemelli, da Giulio Canella (uno studioso di problemi filosofici, pedagogici e morali, che dal dissenso rispetto alla linea gemelliana verrà presto indotto ad abbandonare l'impresa [2; 67, 85–89]), dal med-

ico Ludovico Necchi, l'antico sodale di padre Agostino che garantirà un solido ancoraggio del periodico ai problemi della scienza, e da quattro ecclesiastici: Emilio Chiochetti, Amato Masnovi, Francesco Olgiati e Giacinto Tredici: il nerbo della futura Facoltà di Filosofia dell'Università Cattolica del Sacro Cuore. Di particolare interesse, pertanto, diviene l'editoriale di presentazione della rivista, intitolato semplicemente *Il nostro programma*, laddove al problema centrale della speculazione filosofica, individuato nella questione criteriologica, vale a dire nella necessità di rinvenire un criterio oggettivo che sancisca la rispondenza al vero delle conoscenze umane, viene offerto quale soluzione l'appello alla realtà in tutte le sue dimensioni, intesa come largamente eccedente le anguste vedute dei corifei del positivismo [2; 78–82, 4; 249–250].

«Da questa impostazione programmatica» — osserva Michele Lenoci — «sono fatte discendere, allora, due conseguenze: un rinnovato rapporto con il pensiero moderno, ancorché non privo di spirito critico, e la ripresa del tomismo, che non sia mera ripetizione di tesi antiche e antichate, ma cerchi di confrontarsi con le domande e le esigenze della modernità. Da un lato, il neotomismo non dovrà cercare di *adattarsi* al pensiero moderno, ripetendo gli errori compiuti dal modernismo, ma dovrà compiere un processo di *assimilazione*, più conforme allo sviluppo tipico di un organismo vivente, quale avrebbe da essere la cultura filosofica ispirata dal Cristianesimo. Mentre, infatti, l'adattamento è un processo passivo ed estrinseco, che perviene a una mera giustapposizione di sistemi fra loro diversi, andando a scapito di quell'unità strutturale che dovrebbe essere il sigillo del vero, l'assimilazione implica un'attività intrinseca, peculiare di ogni forma vivente e testimonianza di vitalità [...]. D'altro lato, Gemelli intende proporre al neotomismo una terza via rispetto a quelle percorse in quegli anni: tra chi vede nella filosofia tomista il prodotto geniale di un'epoca ormai definitivamente tramontata e chi si limita a commentare il pensiero dell'Angelico, ritenendo che in esso si trovi la risposta anche ad ogni problema emerso successivamente, è necessario interpretare la storia come un'unità dinamica, cosicché anche affermazioni errate o discutibili, ove siano corrette e depurate delle loro esagerazioni, possono essere accolte nella *philosophia perennis*» [4; 255–256].

L'ispirazione speculativa della futura Università Cattolica risulta, così, largamente prefigurata dalle linee-guida imposte da Gemelli alla rivista. La cultura nazionale, tuttavia, vede già profilarsi nuovi orizzonti, preparati e promossi da quella che è stata denominata *l'eroica incontentabilità di una generazione* [5; 5–8]: alla Firenze di Prezzolini e Papini, del «Leonardo» e della «Voce», Croce e Gentile rispondono, da Napoli, con «La Critica», fondata in quello stesso 1903 che vede il giovane Edoardo Gemelli farsi cattolico e frate minore. Mentre in un primo tempo il fiorentino neoidealismo italiano, frutto di divergenti ripensamenti della tradizione hegeliana dell'Ottocento, sarà compagno di strada dei neoscolastici raccolti intorno al francescano milanese nell'opera di rimozione delle residue prospettive naturalistiche, positivistiche e scientifiche, in seguito Croce e Gentile, sia da sodali sia da reciprocamente dissidenti, diventeranno i nuovi termini dialettici della lotta filosofica e culturale degli uomini di Gemelli. Bisognerà attendere la seconda generazione della Cattolica, con Bontadini, per assistere ad un tentativo di recupero della dimensione più profonda della riflessione speculativa di Giovanni Gentile, e la terza generazione della stessa, con Bausola, per assistere ad un approccio più pacato ed aperto a quello «strumento di lavoro», nel quale — a dire dello stesso filosofo abruzzese — si concreta l'immane opera di Benedetto Croce [2].

Mentre la «Rivista di Filosofia neo-scolastica» muove i suoi primi passi, l'attivissimo Gemelli realizza un'altra tappa in direzione della fondazione dell'Ateneo cattolico: la costituzione, nel 1910, dell'Associazione *Pro cultura*, finalizzata alla riaffermazione della vitalità del cattolicesimo nel campo del pensiero e della scienza. Questa dualità — il pensiero e la scienza — risulterà alla fine decisiva in ordine all'impostazione dell'impianto originario di quella che sarà l'Università Cattolica del Sacro Cuore; infatti, al momento dell'inaugurazione (7 Dicembre 1921), l'Ateneo milanese risulterà costituito da due Facoltà: quella di Filosofia, frutto del lavoro svolto attorno alla «Rivista di Filosofia neo-scolastica», e quella di Scienze Sociali, alla quale darà corpo la scuola socio-economica di Giuseppe Toniolo, che si esprime nella «Rivista internazionale di Scienze sociali ed ausiliarie», fondata dal sociologo veneto nel 1893 (al momento del riconoscimento ufficiale dell'Ateneo gemelliano da parte dello Stato, nel 1924, si renderà necessario adeguare le due Facoltà agli ordinamenti statali vigenti, per cui sorgeranno le Facoltà di Lettere e Filosofia, e Giurisprudenza). Ispirazione gemelliana ed ispirazione toniolina si fonderanno armonicamente nella nuova Università dei cattolici italiani, la quale potrà così costituire, nel contempo, un luogo di esemplare manifestazione della libertà d'insegnamento, una fucina di studi e ricerche, una sede di formazione didattica e scientifica di alto livello, un modello di organizzazione ed efficienza [6; 26–36; 28, 30].

Un punto di arrivo della messe di sforzi preparatori sinora richiamata, che già lascia presagire il frutto più maturo, si ha nell'autunno del 1914, allorché Gemelli, Olgiati e Necchi fondano la rivista «Vita e Pensiero», che gemmerà l'omonima Casa editrice (la prima Casa editrice universitaria d'Italia, in ordine cro-

nologico e non solo), e che — una volta costituita l'Università — verrà diretta dai vari Rettori che si succederanno via via, configurandosi, in questo modo, come una sorta di bussola e di segnavia della politica culturale dell'Ateneo del Sacro Cuore.

Lascia intendere quella che sarà l'ispirazione originaria di tale politica culturale, già l'editoriale del numero 1, datato 1° Dicembre 1914. In questo suo scritto, intitolato *Il medioevalismo*, Gemelli esprime a chiare lettere l'idea che la cultura, fecondata dal riferimento alla fede cristiana, può comporre le dimensioni che la costituiscono in una costruzione armonica, sì da esplicitare appieno tutte le potenzialità di cui è gravida: come è accaduto nel Medioevo, il quale ha donato alla civiltà europea e mondiale, tra le altre realizzazioni, un'istituzione come l'Università. Allontanandosi dalla fede cristiana, la civiltà europea si è gettata nelle secche di un'isterilimento inesorabile e progressivo, che l'ha condotta alla perdita della propria anima più autentica, come è attestato dalla natura perversa e barbara dell'appena iniziato conflitto continentale [7, 8].

All'entrata in guerra dell'Italia, padre Gemelli, su sua stessa richiesta, viene chiamato alle armi, e designato capitano medico e cappellano dello Stato Maggiore. «La convinta collaborazione con le autorità militari, la pubblicazione di articoli esaltanti il sentimento nazionale e la stessa libertà con la quale svolgeva l'attività pastorale e le cerimonie religiose al campo,» — osserva Nicola Raponi — «suscitarono perplessità nei suoi superiori religiosi e lamentele giunte fino alla Segreteria di Stato vaticana; ma quegli atteggiamenti apparivano a molti altri come l'espressione di una ritrovata conciliazione fra amor di patria e religione. L'aperto patriottismo professato dal Gemelli contribuì, in tal modo, a dargli un maggior prestigio presso l'opinione pubblica nazionale ed egli se ne avvalse anche per la realizzazione, finita la guerra, del progetto di una università cattolica, antica aspirazione del mondo cattolico italiano» [9; 29].

I tempi sono ormai maturi per il grande passo. Il 16 Aprile 1919, padre Gemelli dà vita all'Istituto di Studi Superiori «Giuseppe Toniolo», che viene riconosciuto quale Ente morale da Benedetto Croce, Ministro della Pubblica Istruzione nel quinto ed ultimo Governo di Giovanni Giolitti, in data 20 Giugno 1920, e che promuove l'istituzione dell'Università Cattolica di Milano; il neonato Ateneo viene dedicato al Sacro Cuore, un oggetto classico della pietà cattolica dell'età moderna, e canonicamente eretto dalla Santa Sede nel giorno di Natale dello stesso anno 1920 [10; 878–879, 11; 1771].

La fisionomia dell'Università del Sacro Cuore viene ulteriormente precisata da Benedetto XV nel Breve *Cum semper*, del 9 Febbraio 1921, ed il 7 Dicembre dello stesso anno, nella solennità di Sant'Ambrogio, si arriva alla agognata inaugurazione. Questa, per quanto solennizzata dalla presenza dell'arcivescovo di Milano, cardinale Achille Ratti (che diverrà, di lì a pochi mesi, Papa Pio XI), e del ministro della Pubblica Istruzione, onorevole Antonino Anile, si esprime essenzialmente nella forma di una festa di popolo: di quel popolo credente, cioè, che vede coronati, nel momento presente, decenni di lotte, sudori e fatiche [12].

«I cattolici vivono d'una fede moribonda, d'una fede stanca, d'una concezione oltrepassata, d'una mentalità anacronistica, d'un moncone o mozzicone d'idea — che pur così ridotto è sempre meglio del nulla ideale al quale l'Università di Stato si è ridotta» [13].

È la prosa sulfurea di Giuseppe Prezzolini a dar voce, per mezzo di questi ruvidi fendenti, alle incertezze ed alle oscillazioni del mondo laico dinanzi alla riuscita dell'impresa gemelliana. A lacerare radicalmente l'intellettualità italiana, tuttavia, sarà l'avvento di Mussolini e del fascismo, rispetto ai quali Gemelli e i suoi, a ben vedere, assumono un atteggiamento globalmente qualificabile come di tolleranza strumentale, piuttosto che di concordia connivente: è al Medioevo che gli uomini della Cattolica continuano a guardare, come al periodo nel quale l'umano peregrinare sulla terra era illuminato dalla primazia dell'ordine divino, e quindi, almeno tendenzialmente, possedeva un riconoscibile orientamento al bene.

I drammi del Novecento obbligheranno la cattolicità intera, non soltanto quella italiana, a riprogrammare scelte e prospettive; ma ormai l'impetuoso francescano lombardo si era congedato dalla scena di questo mondo — il 15 Luglio 1959 — nella consapevolezza, di paolina memoria, di avere corso e combattuto la buona battaglia, preservando intatta la fede [14, 15].

2. «Nella storia dei rapporti fra Università Cattolica e Rosmini, fra scuola filosofica della Cattolica e rosminianesimo, mi pare [...] che si possano distinguere tre fasi: una prima fase, dalla fondazione nel 1909 della «Rivista di Filosofia neo-scolastica» — che segue di appena tre anni la nascita della «Rivista Rosminiana» — fino ai primissimi anni dell'Ateneo di padre Gemelli, caratterizzata da un vivo interesse anche per il Rosmini; una seconda fase, databile dal 1924 alla fine degli anni Cinquanta, connotata da un fermo dissenso con la filosofia rosminiana e con i simpatizzanti di essa; una terza fase, dall'inizio degli anni Sessanta in poi (scomparsa della generazione dei fondatori: Gemelli nel 1959, Olgiati nel 1962; pontificato di

papa Giovanni; inizio del concilio Vaticano II) caratterizzata da significative aperture e da un crescente interesse per Rosmini» [16; 248].

In questi termini, Nicola Raponi ricostruisce con maestria le tre fasi dei rapporti tra la gemelliana Università Cattolica e il movimento religioso e di pensiero, iniziato nei primi decenni dell'Ottocento dal pio abate di Rovereto.

Quale documento dell'originario interesse degli uomini della Cattolica per Rosmini, lo storico marchigiano menziona poi tanto il fatto che nel 1919 Gemelli chiede a Chiochetti di redigere una monografia complessiva sul filosofo roveretano (sentendosi tuttavia rispondere che un tale studio avrebbe postulato di necessità l'esame integrale delle opere), quanto altre palesi espressioni di stima e di attenzione [16; 255].

È lecito domandarsi, di conseguenza, dove risieda il punto di svolta, rispetto a tale situazione originaria, e perché Raponi lo collochi con nettezza — come abbiamo visto — nel 1924. In quell'anno, in effetti, la Cattolica ottiene il regio riconoscimento; ormai, in veste di Università libera, è parte integrante dell'ordinamento accademico italiano, con la funzione ufficiale di rappresentarvi le istanze del pensiero cattolico, da decenni collocato, dai Sommi Pontefici Romani, sotto l'alto magistero del Dottore di Aquino: nell'Ateneo di padre Gemelli, per il platonismo cristiano di Antonio Rosmini non sembra esservi più posto [16; 256–257].

«Quest'anno abbiamo celebrato la gloria di santità di Pio X. Vi è stato un uomo più coraggioso di lui nello spezzare le trappole dei radicali francesi o i lacci dei liberali italiani? Di questi giorni a Roma si è ripreso il processo informativo sulle virtù di Pio IX. Il Pontefice, del quale la canaglia anticlericale voleva buttare nel Tevere le ossa quando si trasportavano dal Vaticano a San Lorenzo fuori le mura, fu colui che con il *Sillabo*, con la proclamazione del dogma della infallibilità pontificia, con la proclamazione del dogma dell'Immacolata Concezione, arditamente riformatore ed innovatore, ci ha insegnato in che modo si possa salvare il mondo moderno dalla corruzione e dall'errore» [17; 409].

Queste parole di Agostino Gemelli, pronunziate l'8 Dicembre 1954 in occasione della Festa dell'Ateneo da lui fondato, esprimono con chiarezza il pieno allineamento dell'ormai anziano Rettore alla linea culturale del Pontificato di Pio XII. I cattolici, nel pensiero di papa Pacelli, sono chiamati a rendere presente nel mondo la Chiesa come *societas perfecta*, e ad operare nel mondo per avvicinarlo il più possibile a quell'ideale di *societas christiana*, concretamente realizzatosi nei secoli dell'età di mezzo; in tale ordine di idee, il dialogo — sia pur critico e problematico — con le istanze della modernità, avviato da Antonio Rosmini, non può trovare spazio, e la Cattolica, evidentemente, non può che adeguarsi.

Nel successivo 1955, ricorrendo il primo centenario della morte del pensatore trentino, Michele Federico Sciacca, professore di Filosofia teoretica all'Università di Genova ed alfiere del rosminianesimo, di concerto con la Congregazione religiosa fondata da Rosmini nel 1828 — l'Istituto della Carità — organizza un grande Congresso internazionale tra Stresa e Rovereto, dal 20 al 26 Luglio; l'Ateneo gemelliano, unico tra le Università italiane, non vi aderisce nemmeno formalmente [18]. In compenso, dedica al pensiero di Rosmini un fascicolo doppio della «Rivista di Filosofia neo-scolastica», fascicolo che viene edito nel contempo anche in veste di volume autonomo, e che consta di una rilevante raccolta di contributi, dovuti a vari autori [19].

«Ma il tono generale del volume» — osserva Raponi — «era dato da un lungo saggio — settanta pagine — di Francesco Olgiati, *Antonio Rosmini e la filosofia classica*, che confermava la critica di innatismo e di ontologismo alla filosofia rosminiana e ribadiva la validità delle tesi sostenute dai neoscolastici sul superiore valore teoretico della metafisica classica, negando ogni possibilità di inserire il pensiero di Rosmini nella storia e nell'orizzonte del tomismo e giudicando vani i tentativi delle «effimere ideologie contemporanee — ivi compreso il così detto spiritualismo cristiano — di voler proclamare con fragore di richiami che Rosmini è il vero erede di sant'Agostino e di san Tommaso»» [16; 247].

Diversi anni or sono, lo scrivente ha analizzato e discusso e il saggio di Olgiati e il contributo — apparso nella stessa sede e di pari rilevanza — di Emanuele Severino [20–22]. Al presente, mette conto ribadire come l'intervento olgiatiano rappresenti ad un tempo il frutto e la sanzione di una linea filosofica e culturale di forte presa di distanza da ogni prospettiva non integrabile nei moduli della neoscolastica di matrice tomistica; nel contesto italiano, l'atteggiamento critico nei confronti del rosminianesimo risulta in qualche misura conseguente.

Ne è prova il fatto che l'interpretazione olgiatiana di Rosmini appare prefigurata nel volume, che il neoscolastico milanese Grazioso Ceriani aveva pubblicato nel 1938 sul tema *L'ideologia rosminiana nei rapporti con la gnoseologia agostiniano-tomistica*; proprio questo volume ci sembra utile, in questa sede, prendere in considerazione [23].

«Mi sono attenuto al di fuori delle polemiche teologiche, le quali saranno da osservarsi dopo la presentazione storica e la valutazione dottrinale del pensiero filosofico. Nell'ambito della filosofia, ho avuto di mira la ricerca dell'unità sistematica, dell'anima cioè del rosminanesimo. Mi occorreva infatti l'idea-madre del sistema per studiarne poi, in un secondo tempo, i molteplici elementi, in luce di quel filo centrale attorno al quale si svolge l'attività culturale e scientifica del Roveretano. Mi sono persuaso, su questa via, che, per intendere Rosmini, occorre fermarsi al *momento gnoseologico* del sistema, nel quale l'autore inizia e determina il suo pensiero metafisico. Rosmini, che incomincia il sapere filosofico cercando l'Unità nell'Enciclopedia delle scienze, la trova nel momento del *Nuovo Saggio*, ossia nel momento critico o gnoseologico. In questo lavoro sono arrivato alla conclusione che mi poneva su un piano metodico e ad un livello comuni con l'idealismo moderno: la filosofia si inizia nel momento gnoseologico in cui lo spirito conosce la realtà. Se così è, una diversa gnoseologia determinerà una diversa metafisica: e, mentre nel sistema idealistico l'inizio gnoseologico determina la metafisica del pensiero, nel tomismo l'inizio gnoseologico determina la metafisica dell'essere. Se dunque il momento gnoseologico mi orientava nella ricerca dell'anima del sistema rosminiano, poteva pure donarmi l'elemento metafisico per una valutazione dottrinale. Ecco perché, a determinare le relazioni tra Rosmini e il tomismo, il lavoro fondamentale consiste nell'*esame critico dell'ideologia rosminiana nei confronti della gnoseologia agostiniano-tomistica*» [23; V-VI].

L'obiettivo di Ceriani, cioè, è studiare a fondo la gnoseologia rosminiana, onde pervenire a giudicare l'ascrivibilità o meno della metafisica che da essa dipende all'interno della grande tradizione della *philosophia perennis*, che il Magistero cattolico ha additato culminare nella grandiosa sintesi di Tommaso d'Aquino.

Ma già nella *Prefazione*, dalla quale abbiamo tratto il brano appena riportato, l'Autore palesa le sue conclusioni, secondo le quali la teoria gnoseologica di Agostino si colloca lungo la linea speculativa che conduce al tomismo, mentre quella di Rosmini costituisce una sorta di deviazione dalla strada maestra della filosofia cristiana, una deviazione che non permette al suo sistema di approdare alla metafisica dell'essere, pur se esso contiene una autentica istanza ontologica; il registro di pensiero a cui approda il Roveretano, appare viceversa agevolmente qualificabile come fenomenismo [23; VI-VII].

Proprio all'inizio della sua ponderosa disamina, Ceriani, quasi per offrire a Rosmini una qualche forma di attenuante, disegna attorno al Roveretano un panorama culturale problematico ed equivoco. Osserva, infatti, come il pensiero religioso, che si sviluppa in Italia nel primo Ottocento, e che trova i suoi principali esponenti in Ventura, Capponi, Lambruschini, Fornari e Gioberti, appaia sostanzialmente segnato da una iniziale ed esiziale confusione tra il piano della teoresi filosofica ed il piano del discorso che sorge a partire dalla Rivelazione religiosa; quest'ultima risulta così arbitrariamente razionalizzata, sì che l'approdo dichiaratamente immanentistico della speculazione di Gioberti se ne configura come un inevitabile corollario [23; 3-40].

Nella fattispecie, in che cosa la filosofia rosminiana della conoscenza colliderebbe con i capisaldi della gnoseologia tomistica? Principalmente in tre aspetti:

- 1) per Tommaso, il giudizio è l'atto conclusivo della cognizione, mentre per Rosmini la percezione intellettuale (l'equivalente rosminiano del giudizio di Tommaso) è l'atto essenziale della stessa;
- 2) mentre il giudizio tommasiano è conseguente all'apprensione della realtà, la percezione intellettuale rosminiana è condizione della medesima apprensione;
- 3) lo sforzo del tomismo, in questo ambito, mira ad approfondire il riverbero autocoscienziale della conoscenza, mentre il rosminanesimo rinuncia ad esplorare l'interiorità, giacché tende erroneamente ad identificarla con la soggettività idealistica [23; 339].

Traspare, da tale presa di posizione, una certa schematicità, accompagnata da una sostanziale non conoscenza di interi e decisivi settori della sterminata enciclopedia rosminiana. Ma continuiamo a ricostruire la struttura speculativa, anziché seguire lo svolgimento della trama testuale, di questa sorta di «corpo a corpo» ingaggiato da Ceriani — il quale comunque mantiene un atteggiamento di grande rispetto per l'uomo e per l'ecclesiastico — verso l'Abate di Rovereto.

Il vero ispiratore del sistema gnoseologico — ma Ceriani preferisce chiamarlo ideologico, giacché l'autentica gnoseologia sarebbe quella di Tommaso — elaborato dal pensatore trentino, andrebbe ravvisato in Immanuel Kant. Una posizione centrale, nella prospettiva teoretica del filosofo prussiano, è certamente occupata dall'Io penso, vale a dire dalla coscienza che lo spirito ha di sé come principio unificatore dell'esperienza, principio ponentesi a priori rispetto all'unificare concreto. A tale dottrina, si lega la visione kantiana del conoscere come sintesi, affermazione e giudizio, la quale risulta pienamente condivisa da Rosmini; sono allora da respingere, a giudizio di Ceriani, tutti i tentativi di accostare il Roveretano al versante

platonico del pensiero occidentale, caratterizzato viceversa dalla dottrina della conoscenza come visione o apprensione. Chiaro ed esplicito, in proposito, è il riferimento di Ceriani al più volte ricordato francescano trentino Emilio Chiochetti, che vari anni prima della pubblicazione del volume in esame, aveva tenuto per incarico la cattedra di Storia della filosofia moderna proprio nell'Università Cattolica (dal 1925 al 1930). Chiochetti si era aperto, in nome della critica al positivismo, alla tradizione filosofica italiana, all'interno della quale si era interessato soprattutto a Vico, Croce e Gentile, giungendo a nutrire una forte simpatia anche per il suo conterraneo Antonio Rosmini [24].

Intervenendo nel 1924 in un volume, curato da p. Gemelli, celebrativo del secondo centenario della nascita di Kant, Chiochetti aveva affermato la sussistenza, tra Kant e Rosmini, di una radicale opposizione speculativa, riassumibile nell'attribuibilità al primo di una posizione soggettivista, ed al secondo di una posizione oggettivista. Secondo il francescano, tra l'altro, mentre la sintesi a priori kantiana crea i termini che sintetizza, la percezione intellettuale rosminiana trova e congiunge i termini che essa sintetizza, vale a dire la sensazione dell'ente extrasoggettivo e l'idea dell'essere [25].

Secondo Ceriani, viceversa, le due sintesi sono accomunate dal fatto di essere originarie ed a priori, e quindi restano al di qua di ogni esperienza concreta ed effettiva; in altri termini, se non ci si lascia alle spalle l'idea dell'esistenza di un puro conoscere a priori, si rimane inesorabilmente confinati all'interno dell'orizzonte teoretico del kantismo. Ispirandosi alla kantiana sintesi a priori, Rosmini riduce la realtà a fenomeno che appare al soggetto, dando vita ad una forma di fenomenismo qualificabile come metafisica del pensiero, proprio perché la fondazione teoretica a priori di qualsivoglia conoscenza depriva quest'ultima di qualsiasi contenuto. Affinché allora la teoria rosminiana della conoscenza possa rendersi integrabile nel quadro della metafisica dell'essere, essa dovrebbe prevedere l'effettivo attingimento dell'essere ideale e del sentito; in altre parole, l'ideologia rosminiana dovrebbe trasformarsi nella gnoseologia tomistica, ma questo è impossibile (in realtà, nel medesimo contesto, Ceriani parla di «gnoseologia» anche a proposito della prospettiva di Rosmini) [23; 287–298].

Nella lettura che ne dà Ceriani, a Rosmini va in sostanza addebitata l'accettazione di due presupposti di stampo sensistico: la tesi secondo la quale lo spirito umano né coglie né produce l'universale, ma si limita a unire e a dividere, e l'idea della sensazione come mera impressione soggettiva, che non coglie l'ente in sé. Con tre conseguenze deleterie: la riduzione del sentito ad apparenza del senso; la parallela riduzione dell'idea dell'essere ad apparenza dell'intelletto; il carattere necessariamente fenomenico, o di apparenza, della derivante sintesi di sentito e idea dell'essere nella percezione intellettuale, vale a dire nell'atto costitutivo della conoscenza propriamente umana [26].

Può di conseguenza ritenersi dimostrata, ad avviso di Ceriani, la sussistenza di una decisiva divaricazione tra la gnoseologia tomistica e la gnoseologia rosminiana, e quindi tra le due metafisiche ad esse collegate; alla domanda se il sistema rosminiano sia ascrivibile alla tradizione della *philosophia perennis*, non si può pertanto che rispondere negativamente [23; 373–388].

Ovviamente, il nucleo speculativo della critica di Ceriani a Rosmini va ravvisato nell'elemento che sostanzia l'accusa di fenomenismo; tale elemento, a ben vedere, si riduce al rilievo del mancato attingimento dell'essere reale da parte della rosminiana dottrina della conoscenza, la quale rimarrebbe così confinata al mero piano dell'«ideologia». In effetti, il difetto capitale della disamina cerianiana va collocato nel tentativo di ricavare la prospettiva metafisica dell'autore preso in considerazione, limitandosi allo studio di un suo trattato gnoseologico, e trascurando di esaminare quelle opere a cui l'autore stesso ha inteso consegnare la sua riflessione ontologica; se Ceriani — più correttamente — avesse preso in considerazione il *Nuovo Saggio* alla luce dell'intera produzione filosofica di Rosmini, avrebbe constatato la presenza, nello stesso *Nuovo Saggio*, di una prima distinzione tra l'essere in quanto sussistente e l'essere in quanto pensabile, che ben anticipa la rigorosa teorizzazione della radicale diversità tra la forma reale dell'essere e quella ideale, posta in atto da Rosmini — nella matura *Teosofia* — in serrato contrasto con la prospettiva hegeliana. Appunto in virtù di tale rigorosa teorizzazione, la tesi del carattere fenomenistico della speculazione rosminiana, sostenuta da Ceriani, in quanto basata sulla presunta dottrina della permanenza della presione conoscitiva del soggetto umano al mero piano ideale, senza un vero attingimento del piano della realtà, non può che considerarsi infondata [21; 373–388].

Molta acqua — come suol dirsi — è passata sotto i ponti; nel corso del Ventesimo secolo, l'Ateneo fondato da Gemelli si è progressivamente aperto alle istanze del pluralismo filosofico e culturale, e — in particolare — alla grande lezione del Prete di Rovereto, grazie soprattutto all'influsso di un evento epocale come il Concilio Ecumenico Vaticano II. Mentre la Chiesa ha recentemente riconosciuto tanto l'ortodossia

delle posizioni di Rosmini quanto la sua personale santità, istituzioni culturali di tutto il mondo, con in testa l'Università Cattolica di Milano, ne hanno celebrato la statura di grande pensatore cristiano.

Agli uomini del Ventunesimo secolo, spetta il compito di continuare a guardare alla sua grande figura, come a quella di colui che ha additato alla filosofia cristiana il suo impegno perenne, identificabile nella necessità di orientare la fatica del concetto alla edificazione dell'unità del sapere.

References

- 1 Raponi N. *The origins and preparation. The idea and the project of the Catholic University of the century* // The Catholic University 75 years after foundation. Reflections on the past and prospects for the future (Proceedings of the 65th Refresher Course cultural Catholic University. — Milan, January 30 — February 1. — 1997), Milan: Vita e Pensiero, 1998, p. 25–47.
- 2 Mangiagalli M. *The Journal of Philosophy neo-scholastic (1909–1959): I, neoscholastic The movement and the founding of the magazine*, Milan: Vita e Pensiero, 1991, p. 35–47.
- 3 *Shape moral being. Truth and Freedom in the Modern World (Proceedings of the XXVIII Course of the « Chair Rosmini.» — Stresa. — August 23 to 27. — 1994)*, Stresa: Sodalitas, 1995, p. 133–152.
- 4 Lenoci M. *Journal of neo-scholastic philosophy. Classical philosophy and dialogue with modernity* // The Italian philosophical culture through magazines: 1945–2000 (Proceedings of the Conference of study. — Palermo. 10–12 November. — 2005), Milan: Franco Angeli, 2006, p. 249–274.
- 5 Prini P. *The Italian Catholic philosophy of the twentieth century*, Rome-Bari: Laterza, 1996.
- 6 *Biographical Dictionary of Italian*, Rome: Institute of the Italian Encyclopedia, 1999, LIII.
- 7 Rinaldi G. *Life and Thought* // Catholic Encyclopedia, 1954, XII, Col., 1517.
- 8 *Catalog historic Publ. Life and Thought: 1914–1994*, Milan: Vita e Pensiero, 1994.
- 9 Raponi N. *Gemini Augustine (nee Edward)* // Biographical Dictionary of Italian, Rome: Institute of the Italian Encyclopedia, 1999, LIII.
- 10 Rumi G. *Father Gemelli and the Catholic University* // Contemporary history, 1971, 4, p. 875–903.
- 11 *Pontifical Yearbook for the Year 2010*, Vatican City: Libreria Editrice Vaticana, 2010.
- 12 Gemelli A. *Report of the Rector of Father Agostino Gemelli progress of studies in the first academic year (1921–1922) (August 15, 1922)* // History of the Catholic University of the Sacred Heart. The sources. I, speeches beginning of the year by Agostino Gemelli Adriano Bausola: 1921/22 — 1997/98, Milan: Vita e Pensiero, 2007, p. 5–31.
- 13 Prezzolini G. *The University of the Sacred Heart* // The Century, December, 18, 1921.
- 14 Bocci M. *Agostino Gemelli Rector and Franciscan. Church, the regime, democracy*, Brescia: Morcelliana, 2003.
- 15 *The Father Agostino Gemelli and the Laboratory of Psychology. The testimonies of the protagonists*, Milan: Vita e Pensiero, 2009.
- 16 Rapoport N. *Rosmini, the «five wounds» and the Catholic University* // The grand design of Rosmini. Origin, fortune, and the prophecy of the «Five Wounds of the Holy Church», Milan: Vita e Pensiero, 1999, p. 245–275.
- 17 Gemelli A. *University and society. Speech read by the Rector, S.E.Fr Agostino Gemelli, a Franciscan, for the Feast of the University. — On 8 December 1954 on the occasion of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary* // History of the Catholic University of the Sacred Heart, Sources, I, p. 401–411.
- 18 *Proceedings of the International Congress of Philosophy Antonio Rosmini (Stresa-Rovereto. — July 20 to 26. — 1955)*, Florence: Sansoni, 1957, 2.
- 19 *Antonio Rosmini on the centenary of his death. Various essays by the Faculty of Philosophy*, Milan: Vita e Pensiero, 1955.
- 20 Olgiati F. *Antonio Rosmini and classical philosophy* // Journal of neo-scholastic philosophy, 1955, 4–5 (47), p. 330–403.
- 21 Severino E. *Nativism Rosmini* // Journal of neo-scholastic philosophy, 1955, 4–5 (47), p. 441–463.
- 22 De Lucia P. *Anthropology and metaphysical studies Rosminians the last fifty years* // Journal of neo-scholastic philosophy, 1998, 1–2 (90), p. 215–231.
- 23 Cereani G. *Ideology Rosmini in relations with the Augustinian — Thomistic epistemology*, Milan: Vita e Pensiero, 1938.
- 24 Pietroforte S. *The role of philosophy in Rosmini syntheticism Emilio Chiocchetti* // Annals of the Italian Institute for Historical Studies, 2000, p. 689–750.
- 25 Chiocchetti E. *The critique of pure reason in the philosophy of Galuppi and Rosmini (Note)* // Immanuel Kant (1724–1924). Volume commemorating the second anniversary of his birth, Milan: Vita e Pensiero, 1924, p. 59–95.
- 26 Rosmini A. *Theosophy (National Edition and Critique of published and unpublished works of Antonio Rosmini)*, Rome: New Town, 1998–2002, XII–XVII.

Паоло де Лучия

Джемелли, Росмини және феноменализмді сотпен қудалаушылық

Мақалада автормен діни білім, сенімнің мен ғылыми білімнің арақатынасына дүниеге көзқарастық талдау берілді. Бұл талдау феноменологиялық реконструкция шеңберінде жасалған. Автор діннің рөлі мен орны, дүниеге көзқарастық суреттерді құру концепттеріндегі ортағасырлық схоластика жайлы ғылыми даулардың ортағасырлық және одан кейінгі де суреттерін зерттеді. Сондай-ақ итальяндық ойшыл А.Росминидің шығармашылығына ерекше назар аударды. Қазіргі жаһандық өзгерістер контекстінде зайырлы білім мен сенімнің симбиозына келудің қажеттілігі мәлімденді.

Паоло де Лучия

Джемелли, Росмини и судебное преследование феноменализма

В статье автором предлагается мировоззренческий анализ соотношения религиозного знания, веры и светского научного знания. Этот анализ производится в рамках феноменологической реконструкции. Автор исследует средневековые и более поздние картины научных споров относительно роли и места религии, средневековой схоластики в концептах построения мировоззренческих картин. Особый акцент в своем анализе автор делает на творчестве итальянского мыслителя А.Росмини. Автор приходит к выводу о необходимости симбиоза светского знания и веры в контексте современных глобальных трансформаций.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

UDC 159.9: 2

G.B.Капбасова, R.E.Sadykanova, A.R.Барикова

E.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: Kargu_ps@mail.ru)

Analysis of believers' attitude to religious extremism

The article deals with the problems of religious extremism. Key concepts: 'religious extremist', 'religious extremism', 'belief' and attitude of the people under test to these concepts. The research has been carried out to study the attitude of the youth to these concepts. The research results show that there is no difference in attitude to religious extremism between young believers and atheists.

Key words: Religion, extremism, faith, relationships, young people, subjects, social institutions, the religious situation.

The problem of religious extremism has become urgent in different sciences. This is connected to the alteration of people's life — open borders, opportunity to migrate, availability of new technologies, people's tolerance to each other irrespective of colour of skin and religious denomination. With the transition of people to a new lifestyle, change of gender roles and women's independence, more and more people say it would be better for people to return to their traditional roles.

Scientific sources analysis shows that the basic feature of any manifestation of extremism is intolerant attitude to other people, religions, opinions, interests, etc. [1–3]. Unfortunately, extremism penetrates in many social spheres and institutions due to the development of modern technologies and opportunity to influence on people's behaviour through social networks. This opportunity of extremism penetration is connected with the economic crises, corruption among politicians, decline of life level of a bigger part of population [4]. Therefore, people who are prone to the influence of religious extremists are a part of the population which belongs to vulnerable social layers or has marginal views.

Thus, the social basis of any manifestation of extremism, including religious, consists of the marginal social layers, including believers with radical views. The extremist sects can also influence socially vulnerable people who are dissatisfied with the economic situation in the country, acting political authorities, etc. The influence of religious extremists on the young people and their immature minds is especially great. Thus, the purpose of our research is to study the attitude of believers to religious extremism.

Sample of the people under test: 50 people: 25 believers and 25 atheists. Average age is between 18 and 25 years old. We have chosen the people who subjectively consider themselves to be believers. The people under test were the first, second and third-year students of Academician Y.A.Buketov Karaganda State University.

In order to study the attitude of the believers to the concept 'religious extremism' we have chosen the following methodological instruments: the personal differential methodology, the colour test of attitudes (CTA) by A.M.Etkind.

On the first stage of our research we carried out the personal differential methodology. The purpose was to define the attitude of the people under test to themselves and to religious extremism. Table 1 represents the results of the tested people's personal differential (PD) according to three types of scales: assessment, strength, activity.

Table 1

The results the people under test showed about themselves according to the personal differential methodology

Scales	Total score of believers	Total score of atheists	Number of believers under test	Number of atheist under test	Percent of believers	Percent of atheists
Scale Assessment	319	288	25	25	12.76 %	11.52 %
Scale Strength	218	195	25	25	12.76 %	7.8 %
Scale Activity	193	246	25	25	7.72 %	9.84 %

The results of the research (Table 1) show that on the Scale Assessment the believers under test scored 319 points (12,76 %), the atheists under test scored 288 points (11,52 %). In two samples the obtained scores (319 and 288 points) are within norm, which means that the people's attitude to themselves is good and they are satisfied with their behaviour, achievements, they identify themselves as personalities and do not have neurotic problems (fig. 1).

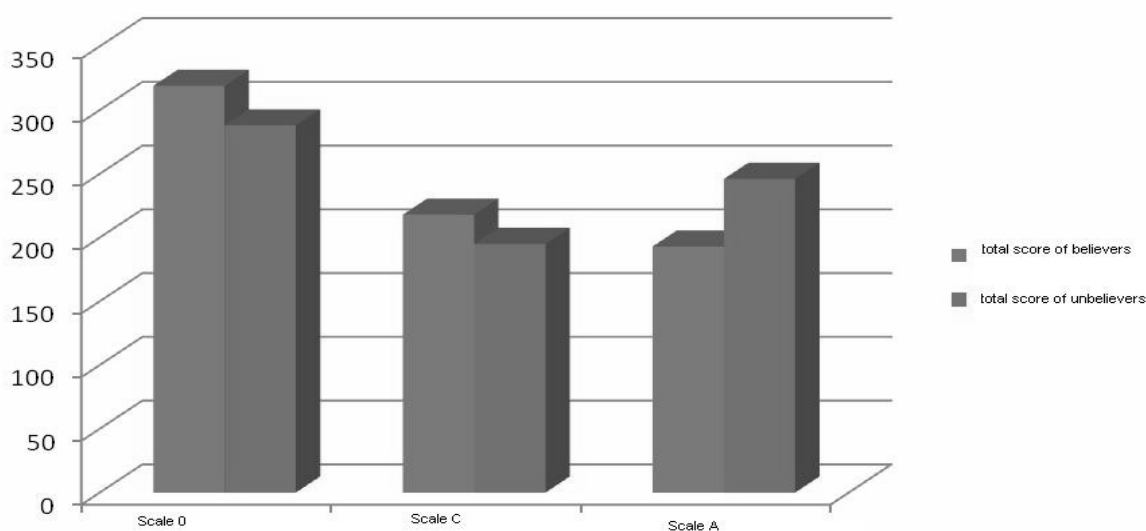

Figure 1. Performance of the test procedure personal differential (LD) About Me

On the Scale Strength the believers' result is 218 points (12.76 %), the atheists' — 195 points (7.8 %), which means that the people who subjectively consider themselves to be believers are more confident and independent. They try to rely on themselves in difficult situations.

On the Scale Activity we can assume that the atheists are more extroverted, active, sociable and impulsive. The believers scored a lower point — 193 (7.72 %), the atheists — 246 points (9.84 %).

Table 2 shows the data of the people under test about religious extremism and religious extremist.

Table 2

The results of the personal differential methodology about religious extremist

Believers about religious extremist			
Scales	Total score	Number of people under test	Percent, %
1	2	3	4
Scale Assessment	59	25	2.36
Scale Strength	84	25	3.36
Scale Activity	78	25	3.8

1	2	3	4
Atheists about religious extremist			
Scales	Total score	Number of people under test	Percent, %
Scale Assessment	-31	25	-1.24
Scale Strength	38	25	1.52
Scale Activity	139	25	5.56

On the Scale Assessment the believers scores 59 points (2.36 %), which means that they are satisfied with his behaviour, achievements and identify him as a personality. The atheists scored a negative point: -31 points (-1.24 %), which means that they do not accept an extremist as a personality and any his manifestations (Table 2).

On the Scale Strength the believers scored 84 points (3.36 %), which means that religious extremist is quite an ordinary person. The atheists scored 38 points (1.52 %), they consider religious extremist to be an unlawful person with insufficient self-control, he is unable to follow the accepted behaviour and dependent on the outside circumstances and assessments (fig. 2).

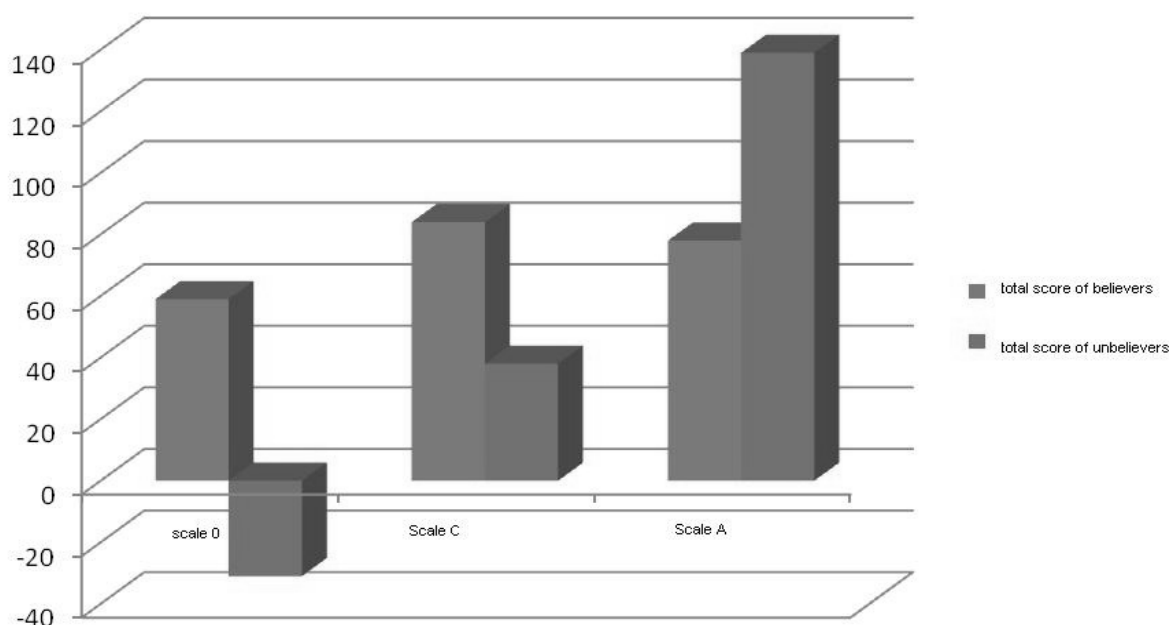

Figure 2. Performance test on religious extremism

On the Scale Activity the believers scored 78 (3.8 %), they defined religious extremism and a person involved into it as silent and calm, with good self-control. The atheists scored 139 points (5.56 %), which means they characterize religious extremist as an irritable and nervous person.

The research results according to the given methodology show that the attitude to religious extremist is different of people who subjectively consider themselves to be believers and the atheists.

On the second stage of the research we used the colour test of attitudes (CTA) by Etkind in order to find out the attitude of believers and atheists to the concepts 'Religious extremism', 'Belief', 'I Myself'. The research results were analyzed with the help of frequency analysis. The frequency analysis CTO allows to find out what concept is more associated with a colour.

The frequency analysis of the believers under test showed the following results: Religious extremism — green (2), black (7); Belief — green (2), yellow (4), red (3); I myself — red (3), green (2), yellow (4), black (7). Thus, for the concept 'Religious extremism' the believers have chosen two colours: green (2), black (7). Green (2) is characterized by the confidence, active defense of personal view, persistence in goal achievement, efficiency, drive for self-expression, power and success, high level of assertions and strength of will. Black (7) shows that the believers subconsciously feel rejection, protest and non-existence.

For the concept 'Belief' 14 believers (56 %) have chosen green (2), which means the believers correlate the concept 'Belief' with the drive for self-expression, power and success, confidence, strength of will and tension. 7 people (28 %) have chosen yellow (4), which means the feeling of happiness, optimism, the hope for ease and freedom. 2 people (8 %) have chosen red (3), they correlate this concept with energy, excitement and initiative.

The concept 'I Myself' has the following colour associations: 8 people (32 %) have chosen red (3), which means that the people under test see themselves as leaders and active people, constantly showing initiative. They also need to act and waste their energy. Usually such people are aimed at success through struggle.

5 people (20 %) have chosen green (2), which means confidence, persistence in goal achievement, drive for self-expression, power and success.

5 people (20 %) have chosen yellow (4), it characterizes them as optimistic, happy, and relaxed people.

2 people (8 %) have chosen black (7), which means that these people feel rejection, abandonment, denial of themselves as personalities.

Thus, the results of the research of the colour test of attitudes (CTA) for the concept 'I Myself', firstly, show the variety of data. They also show that the people under test do not have a standard attitude to this concept. Secondly, it must be remembered that for the sample we chose the people who subjectively consider themselves as believers.

Next stage was an analysis of the empirical data of CTA of the atheists under test. In the result of the research the empirical data were as follows: Religious extremism — black (7), red (3), brown (6); Belief — yellow (4), green (3), red (3), blue (1); I Myself — yellow (4), blue (1), green (2), red (3).

Thus, the colour attitude to the concept Religious extremism is as follows: 8 people (32 %) have chosen black (7), which means that these people have a feeling of rejection, refusal and non-existence toward this concept. 6 people (24 %) have chosen red (3), it presumes that the people under test have an idea of a leader who is aimed at success through struggle and who needs to act and waste his/her energy. 4 people (16 %) have chosen brown (6), which shows sensory satisfaction, physical lightness and body comfort. 2 people (8 %) have chosen green (2), which they associate with insistence, tension, persistence in achieving their goals and active defense of their views.

Colour associations with the concept 'Belief' are as follows: 9 people (36 %) have chosen yellow (4), which means that the people under test associate the feeling of happiness, hope for ease and freedom with this colour. 6 people (24 %) have chosen green (2), they associate this colour with such ideas as vitality, persistence and confidence. 5 people (2 %) have chosen blue (1), which means peace, rest, emotional attachment, harmony and emotional stability. 3 people (12 %) have chosen red (3), these people associate it with leadership, initiative and excitement.

The colour associations of the people under test with the concept 'I Myself' are as follows: 6 people (24 %) have chosen yellow (4), which means optimism, perceptibility, relaxed personality. 5 people (20 %) have chosen blue (1), which means satisfaction, emotional stability, inner harmony. 5 people (20 %) have chosen green (2), which means that these people have a high level of assertion, they are active and efficient; they actively defend their views and try hard to achieve their goals. 4 people (16%) have chosen red, which characterizes them as personalities who possess the leader qualities, they are active, initiative and are aimed at success through struggle.

We can see that believers and atheists have the following attitudes to the concepts Religious extremism, Belief, I Myself:

1) the choice of colours by believers under test for the concept Religious extremism — green (2), black (7), atheists — black (7), red (3), brown (6); the colour which coincides is black (7);

2) the colour associations of the people under test with the concept Belief are as follows: believers — green (2), yellow (4), red (3); atheists — yellow (4), green (2), red (3), blue (1); the colours which coincide are green (2), yellow (4), and red (3);

3) the people under test have the following associations with the concept I Myself: believers — red (3), green (2), yellow (4), black (7); atheists — yellow (4), blue (1), green (2), red (3); the colours which coincide are yellow (4), green (2) and red (3);

4) both the believers and the atheists under test have an ambivalent attitude to the concepts Religious extremism, Belief, I myself, also there is a great variety of empirical data;

5) the colour associations of the people under test with the concepts Religious extremism, Belief, I Myself are coincident in most cases.

Consequently, according to the results of the search we can make the following conclusion: believers, despite the fact that their personal attitude to religious extremism is a little embellished, as well as atheists have a negative attitude to religious extremism, considering it to be dangerous and refusing to accept it.

References

- 1 Kaluzhnaya N.A. *Philosophic Sciences*, Moscow, 2007, 9, p. 66–81.
- 2 Inina N.V. *Life in church*, 1, 2013, p. 84.
- 3 Selivanov F.A. *Search and correct erroneous*, Tyumen, Publ: Socio-Psychological Center. 2003, p. 120.
- 4 James B. *Varieties of Religious Experience*, Moscow: Nauka, 2000, p. 115.

Г.Б.Қапбасова, Р.Е.Садықанова, А.Р.Барикова

Дінге сенушілердің діни экстремизмге деген қатынасын зерттеу

Мақалада діни экстремизммен байланысты мәселелер көтерілген. Негізгі түсініктер — «діни экстремист», «діни экстремизм», «сенім» және сыналушылардың осы құбылыстарға қатынасы. Бұл түсініктерге жастардың қатынасына байланысты зерттеулер жүргізілген. Дінге сенетін және сенбейтін жастардың діни экстремизмге қатынастары араларында өзгешеліктер анықталмағандығы жайлы нәтижелер алынған.

Г.Б.Капбасова, Р.Е.Садықанова, А.Р.Барикова

Изучение отношения у верующих к религиозному экстремизму

В статье рассмотрены проблемы, связанные с религиозным экстремизмом. Определены основные понятия — «религиозный экстремист», «религиозный экстремизм», «вера» и выделено отношение испытуемых к этим явлениям. Проанализировано отношение молодежи к данным понятиям. Получены результаты исследования, которые показывают, что по отношению к религиозному экстремизму различий между верующей и неверующей молодежью не существует.

Список литературы

- 1 *Калюжная Н.А.* Фанатизм: личностные и групповые черты // *Философские науки*. — № 9. — М., 2007. — 66–81 с.
- 2 *Инина Н.В.* Несокрушимая слабость фанатизма // *Жизнь в церкви*. — 2013. — № 1. — 84 с.
- 3 *Селиванов Ф.А.* Поиск ошибочного и правильного. — Тюмень: Изд-во «Социально-психологический центр», 2003. — 120 с.
- 4 *Джемс В.* Многообразие религиозного опыта. — М.: Наука. 2000 — 115 с.

Ш.М.Мұхтарова, С.Н.Мұқанова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: sana.mn@mail.ru)

Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің мәдени-тынығу қызметі арқылы әлеуметтік бейімделуі

Мақалада ғылым және тәжірибедегі отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің мәдени-тынығу қызметі арқылы әлеуметтік бейімделуінің мазмұны мен маңызы қарастырылды. Отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің әлеуметтік бейімделуі үрдісінің талаптары, түрі, әдісі және жаңартылу құралдары қамтылған. Осы тақырыптың теориялық тұсын қарастырған бірқатар ғалымдардың пікірлері баяндалды. Ата-ана қамқорынсыз қалған балаларды әлеуметтік бейімдеу кезінде әлеуметтік-мәдени саланың ең тиімді түрлері анықталды. Мәдени-тынығу жұмысының мазмұны, сонымен қатар балалар мен жасөспірімдердің, отбасы үлгісіндегі балалар үйі тәрбиеленушілерінің нақты социум жағдайындағы білім алуы, тәрбиесі, дамуы мен өзін-өзі жетілдіру сұрақтарының мәні ашылды.

Кілт сөздер: отбасы үлгісіндегі балалар үйі, әлеуметтік бейімделуі, мәдени-тынығу қызметі, ата-ана қамқорынсыз қалған балалар, жетім балалар, шығармашылық, мәдени бағдарлама, тәрбие.

Қоғамда, мемлекетте, отбасында туындайтын қайшылықтар күрделі әлеуметтік мәселелердің тууына алып келеді. Әлеуметтік мәселелердің ушығуы мемлекет тарапынан қадағалынып қана қоймай, кәсіби мамандармен ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, шамасынша шешілу жолдары ұсынылады. Күрделі әлеуметтік мәселелердің қоғамда бел алған түрі — ол жетім балалар мен «әлеуметтік жетім» немесе ата-ананың қамқорынсыз қалған балалар санының шеттен тыс орын алуы. Осыдан 30–40 жыл бұрын әлеуметтік жетім балалардың саны әлдеқайда аз, ал құрамы (ата-ана қамқорынсыз қалуы жағынан шығу тегі) өзінің мәселелік жағынан біршама қарапайым, санаға қонымды болса, қоғамда орын алған сансыз жаңа ағымдар, шығу тегі жағынан күрделі жаһанды мәселелердің, оның ішінде әлеуметтік мәселелердің тууына себеп болып отыр. Сондай-ақ жаһанды жаңалықтар, технологиялық, инновациялық және т.б. дамушылық салдары да жас буынның жаңа немесе әр түрлі ықпалдар синтезінде жаңаруына, жаңару арқылы жаңа психологиялық мінез-құлдықтардың орын алуына түрткі болып отыр. Осыған байланысты бұрын-соңды жазылған зерттеулерге арқау болған әлеуметтік мәселелер, уақыт динамикасында ескіріп, жаңа әлеуметтік мәселелермен ауыстырылып, шығу тегі жағынан күрделеніп, жаңа ғылыми зерттеулердің жүргізілуіне, әрі жаңа әлеуметтік институттардың құрылуына, оларды жаңа мамандармен қамтамасыз етуге сұраныс тудырып отыр. Жаңа қоғам әлеуметтік-тәрбие қызметіне бағытталған әлеуметтік қызметкерлерге, педагог-референттерге, әлеуметтік педагогтарға және т.б. сұраныс білдіріп отыр. Сұраныс аталған маман иелерінің заманауи талаптарға сәйкес біліктілігін талап етеді, соның ішінде отбасы үлгісіндегі балалар үйінде орналасқан жасөспірімдермен айналысатын әлеуметтік педагогқа қойылатын талаптар ғылыми тұрғыдан әбден шындалған әрі үздіксіз жаңару мен жақсартылуы жағынан тоқтаусыз шындалуы маңызды. Сондықтан аталмыш тақырып Қазақстан Республикасы шеңберінде жоғары оқу орындарында, әлеуметтік факультеттерде бар әлеуметтік педагог-мамандарын дайындау, оқыту аясында жан-жақты, әр түрлі бағыттарда оқытылуы, зерттелуі аса маңызды. ҚР отбасы үлгісіндегі балалар үйі және ондағы әлеуметтік педагогтың мәдени-тынығу қызметі ҚР Білім және ғылым министрлігінің бұйрығымен типтік бағдарлама түрінде ұсынылған. Бұйрықта мекеменің қызметтік тәртібі мен әлеуметтік педагогтың балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің бос уақытын ұйымдастыру бағдарламасы және т.б. егжей-тегжейлі қарастырылған [1].

Осы тақырыптың теориялық тұсын қарастырған Г.Спенсер, К.Бюлер, К.Гросс, Ф.Бейдендейк, М.Лацарус, С.Л.Рубинштейн және басқаларының жұмысын басшылыққа алды.

Мәдени-тынығу жұмысын тәрбие және оқытудың құралы ретінде қолдану негізінде қарастыру бірнеше педагог-психологтардың: Я.Коменский, А.И.Сикорский, Н.Д.Ушинский, Д.А.Колоц, Ж.Пиже, В.Г.Марц, А.Н.Леонтьев, Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин, С.А.Шмакова және басқалардың жұмыстарымен танысуға мүмкіндік берді.

Мәдени-тынығу қызметі іс-әрекетінің технологияларын зерттеуде К.С.Станиславский, Э.Берн, М.И.Кнебель, Д.Карнеги, Р.Бендлер және Дж. Гриндер жұмыстары ерекше орын алды, сонымен қатар қазіргі заманғы жаңашыл педагогтар Ш.Амоношвили, В.Ильин, В.Ф.Шатолов және басқаларының әдістемелері енді.

Осы тақырып аясында түрлі аспектілерін зерттеуде бағытталған қазіргі заманғы ғылыми зерттеулер ішінде Д.Б.Богоявленский, А.П.Ершов, Л.М.Иванов, А.И.Ткаченко, Е.А.Тупичкин, Г.И.Кашаева жұмыстарын қарастыруға болады.

Мәдени-тынығу қызметінің мүмкіндіктеріне, тұлғааралық қарым-қатынасты шығармашылық үрдіс ретінде қарауда М.С.Каган, И.С.Кон, В.Леви, Г.Л.Лэндрет еңбектеріне ерекше орын беріледі.

Бұл тақырып әлеуметтік-мәдени іс-әрекет аумағындағы Б.С.Сейфуллаев, М.С.Лисин, Л.И.Новикова, Л.Н.Лазарев, В.Д.Пономарев, Е.С.Протански және тағы басқалардың диссертациялық зерттеу жұмыстарында қарастырылды.

Ата-ана қамқорынсыз қалған балалар мен жетім балаларға арналған әр түрлі мекемелердің жұмыстарының сараптамасы көрсеткендей, тәрбиеленушілердің басым көпшілігі — бұл маскүнемдік пен нашакорлыққа салынып, қоғамға қарсы іс-әрекеттері мен бас-бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жүрген ата-аналардың тастанды балалары. Тәрбиеленушілерге педагогикалық басқарусыздық, эмоционалды және мәдени тоқырау, зияткерлік дамудың, азаматтық және ақыл-ой жауапкершілігінің төмен деңгейі, әлеуметтік тәжірибенің жоқтығы тән.

Ережеге сай, жетім балалар тұрып жатқан мекемелер жабық әрі қатаң өмір сүру тәртіптерімен ерекшеленеді. Бір жағынан алғанда, бұл — мәжбүрлі шара, өйткені ол балалардың қандай ортадан шыққанын ұмытпау керек. Екінші жағынан — мәселе балалардың өзінде. Тәрбиеде өздеріне деген махаббаттың, үлкенге деген құрметтің жоқтығынан, олар өтірікші, тәртіпсіз, мейірімділік пен әділдікке сенбейтін болып өседі. Бұл балаларға тек пайдалы іс пен әрекетті үйретіп қана қоймай, сонымен қатар қоршаған ортаның талаптарына бейімделуде көмек көрсету керек. Бұл талаптарда, негізінен, бейімделу үрдісінің мазмұны, түрі, әдісі және жаңартылу құралдары қамтылады.

Р.В.Тонкова-Ямпольскаяның белгілегеніндей, «талаптардың өзгеруі кезінде тәртіптік әрекеттері де өзгереді, демек, әлеуметтік бейімделу жүреді»... [2]. Зерттеу жұмысының нәтижесі көрсеткендей, жетім балалардың әлеуметтік бейімделу тиімділігі, мәдени-тәрбиелік ортаның жаңартылуы жолы негізінде, әлеуметтік-мәдени саланың құралдары мен түрі арқылы жүзеге асады. Нәтижесінде тәрбиеленушілердің жалпымәдениеттік және шығармашылық деңгейі жоғарылайды; құрдастары мен үлкендермен қарым-қатынас амалдары дамиды; тәрбиеленушілер жаңа достар табады; өздерінің шығармашылық қабілетін, өзіндік іс-әрекетін, белсенділігін қолдануға мүмкіндік беріліп, бастысы жетім балалардың өз бетінше өмір сүруіне дайындық жүреді. Интернат типіндегі мекемелердегі бейімделу үрдісінің заманауи жолдарын анықтау кезінде біздің алдымызда дәл осындай мақсаттар тұрды.

Балаларды көпжоспарлы сыныптан тыс салаға қосу П.Ф.Лесгафттың пікіріне сүйенеді, ол бойынша балаға «өзін-өзі табу» мүмкіндігін беру керек, ал ол үшін саланың көп түрлі тетіктерінен өзіне қызықты әрі жақын біреуін кең түрде таңдап алу жағдайын жасау. Осыған арқа сүйей отырып, балаға өзіне лайықты біреуін таңдап алуы үшін әр түрлі өнердің бүкіл бояуын ашып көрсету керек. Таңдау кезінде оны ұялтпау, сонымен қатар оған түсіндіру және талаптарға жүгінген кезде бетін қайтармауға тиіс [3].

Біз тәрбиеленушілер үшін мынадай жағдайларды үлгі етуіміз керек, балаға көптеген қызықты істердің бар екеніне сендіру, оған өзі қатыса алатынын және өзі қала алатынын айту, сыныптағы ұжымды оның жайлы болуы сабақ үлгерімінің табыстылығынан ғана емес, сонымен қатар үлкендердің оның оқуына қарым-қатынасы және өзінің белсенділігі, басқа салада өзін көрсете білуімен байланысты.

В.А.Сухомлинскийдің пікірінше, «кішкентай адамның жан дүниесін ғылыммен байланыстыруға болмайды... Ол тек мектеп оқушысы ғана емес, ең алдымен көпжақты қызығушылығы, сұрағы, алға ұмтылушылығы бар адам» [4; 15]. Әлеуметтік-мәдени саланың негізгі міндеттері — мәдени-рухани тұтынушылықтың өсуін қанағаттандыру үшін жағдай жасау және тәртіптің себебін қалыптастыру, балалардың ұйымдастырушылық шығармашылық қабілеттерін дамыту, әсіресе жалпылық іс-шараларға дайындық кезеңінде, өйткені іс-қимылдарды ұқсата білу үрдісі жеке адамның дарынын дамытуға ықпалдасады [5; 72]. Сонымен бірге бұл әр түрлі әлеуметтік-мәдени бағдарламалардың мақсатын түсіну және ұғыну, бүкіл салалардың түрлерін бір шығармашылық үрдіске қосу үшін, ойластырылған кезінде балалар үйінің тәрбиеленушілерімен бірге жоспарлануы шарт.

Эксперименталдық жұмыс көрсеткендей, шығармашылық және тәрбие үрдістері үзілместей байланысты, өйткені тәрбиелеуші-ұстаз бен балалар өзара араласып, бір-бірін толықтырып отырады.

Жетім балаларды әлеуметтік бейімдеу кезінде әлеуметтік-мәдени саланың ең тиімді түрлері — жалпылай, отбасылық, достық байланыстарын нығайтады, бүкіл балаларды балалар үйінің деңгейінде біріктіреді, бір-біріне деген қарым-қатынасты қалыптастырады. Бұл спорттық мерекелер болуы мүмкін: «Ағам, әпкем және мен — тату, спорттық отбасы». Отбасылық мереке: «Туған күн», «Біздің отбасындағы отырыстарда», «Өз үйімімді өзім безендіремін», «Отбасылық музыкалық сандықша», «Талант отбасында туылады», «Отбасылық қуыршақ театры». Әлеуметтік-мәдени саланың мұндай түрлері, балалардың бос уақытын өткізудің сан түрлі қырларымен таныстырып, тәрбиеленушілер арасындағы әлеуметтік-мәдени байланысты нығайтып, олардың танымдық, шығармашылық, эстетикалық белсенділігін дамытуын жүзеге асыруы кезіндегі балаларды балалар үйінің деңгейінде ғана емес, сонымен бірге жасанды құрылған отбасындағы отбасылық дәстүрге үйретудің шынайы мүмкіндіктерін құрады. Бұл түрлердің негізінде салтанатты, патетикалық тақырып, көз алдындағы кеңістік пен уақыт сатысындағы іс-әрекет қатысады [4]. Бұл түрге қатысты ұжымдық эмоционалдық әрекет, ұжымдық тәрбиелілік күш-қуатты арнайы бағыттау арқылы үлкен заряд береді [5]. Сонымен қатар әлеуметтік-мәдени саланың мұндай түрлері тәрбиеленушілердегі мейірімділік, түсіністік, үлкенге құрмет көрсету, ұқыптылық, жауапкершілік, жақын адамға көмектесу қасиеттерін тәрбиелеуді қалыптастырады және де балалар үйінің тәрбиеленушілерін өз бетімен өмір сүруге және әрекет етуге дайындайды.

Балалар үйіндегі әрбір бала, өзінің өміріндегі негізгі оқиғаларға мұғалімдер мен тәрбиеленушілердің бақылауын сезінуі керек. Егер бұл туған күн болса — ол тек жекелей ғана тойланады, өйткені бала өзін елеп-ескеріп жатқанын түсінуі керек. Туған күн — нақты бір баланың мерекесі және оған бәрі дайындалады: аспазшылар туған күндік тоқаш пісірсе, балалар сыйлықтар беретінін ұстаздар ұжымына түсіну, ұғыну өте маңызды. Аз ғана уақыт өткен соң, балалар өздері де мерекелік тоқаш пісіре алатын болады. Жекелей көзқарастағы көптеген кішкентай белгілер құрастыруға болады: таңертең ояғанда жастығының астынан тауып алатын сыйлық, үстелдегі гүл, сүйікті тағам және т.б.

Туған күннен басқа, тәрбиеленушілердің өміріндегі өзге де оқиғаларды атап өткен жөн — мектептегі алғашқы күн, оқудағы жетістік, оқу жылының аяқталуы, шығармашылық ұжымдағы жұмысқа қатысу, концертте өнер көрсету және басқалары. Ата-ана қамқорлығынан айырылған балалар мұның бәрін өз отбасыларында көрмеген, бірақ олар жақсы нәрсеге жылдам бой үйретеді және балалар үйіндегі тәрбие үлгілері мен отбасылық дәстүрді үйреніп, соның артынан жүреді.

Бала өзінің тағдырының бәрін қызықтыратынын біледі, ол үлкендердің және құрдастарының көз алдында болады. Бұл, сөзсіз, баланың өзі тұрып жатқан балалар үйіне деген сенімін нығайтып, бейімделу үрдісіне жақсы серпін береді.

Сонымен бірге бос уақытты тиімді өткізудің жалпылай түрлерінің дайындығы үрдісі кезінде жетім балалардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына жағдай жасалады. Мысалы, «Өз үйімді өзім безендіремін» байқауына дайындық уақытында балалар сурет салуды, мүсіндеуді, конструкторлау мен үлгілеу элементтерімен танысып үйренеді. Сонымен, бөлек балалардың өнердің қолжетімді және түсінікті заттардың тәсілдерін меңгеруі маңызды шарттардың бірі болып табылады. Суретке ең алдымен заттық-іс-тәжірибелік салалар: бақылаулар, ойындар, экскурсиялар негіз болады. Балалар табиғаттың бояуларын көріп үйренеді және оларды өздерінің суреттеріне салады. Содан кейін балалардың салған суреттерімен көрме ұйымдастыруға болады. Мұндай шешім олардың бейімделуіне жақсы жағдай туғызады. Мысалы, музыкалық-танымды «Отбасылық музыкалық сандықша» бағдарламасы жетім балалардың музыкаға деген қызығушылығын дамытуды қолға алып, оларды музыкалық аспаптарда ойнауға үйретіп, жаңа салада өзін көрсетуге мүмкіндік береді.

Тәрбиеленушілердің бейімделу үрдісінде ең маңызды рөлді мәдени-сауықтыру саласының топтық түрлері ойнауы керек. Топтық әдістеменің ең басты ерекшелігі — балаларды жақындататын және оларға жақсы көңіл-күй жасайтын атмосфера құру. Сауықтыруды ұйымдастыру формасы өзіндік ұжымдар мен бірлескен іс-әрекеттерінің тәрбиелілік үрдісінің заңдылықтарын зерттеуді ұсынады. Үлкен тәрбиелілік әлеует бүкіл жиналғандарды эмоционалдық әрекетпен, адамдар арасындағы қарым-қатынастардың болуымен, ұзақ уақыт бойы бір іске қатысуымен қамтылған мүмкіндіктермен түсіндіріледі.

Мұның бәрі жүйелік, реттік және белсенді педагогикалық, технологиялық үрдісті, қатысушылардың барлық салаларын біріктірудегі мақсатты орналастыру спецификасын

ұйымдастыруды көздейді. Осы орналастыруды жүргізу негізінде себебі мен баланың қызығушылығын қалыптастыруға болады. Мұның бәрі шығармашылық қабілеттерді, жекелей қарым-қатынасты кеңейту және аз топтардың қатынасын дамытуға бағытталуы керек, өйткені ол балалардың бір-бірімен және үлкендермен (үйірме жетекшілерімен) өзара іс-әрекеттеріне жағымды әсер етеді.

Заттай-шығармашылық және әлеуметтік бағдарламалардың синтезінің болуы ұстаздың сабақ жүргізу үрдісіндегі жат қылықтарының болғанын көрсетеді. Бұл жағдайда ұстаз баланың алдында өзінің адами қасиеттері арқылы ашылады: мінез-құлығы, темпераменті, әзіл-қалжыңы, өзіндік фантазиясы, жан ашушылық көзқарас және т.б. Бұл кезде бірігіп әрекет ету, бірге атқару, ойын саласындағы тең құқықтық арқылы бала мен ұстаз арасындағы шығармашылық байланыс қағидасы жұмыс жасай бастайды.

Қызықты іске бел шеше кіріскен бала мынаны байқайды, өзінің «Мен» дегені тек басқа «Мендермен» біріккен кезде ғана терең қанағаттанарлық сезімін ала алады. Бала — ерекше, өзінің дарындылығымен қайталанбайтын дара тұлға, сондықтан мәдени-әлеуметтік іс-шараларды ұйымдастырған кезде осыны мұқият есте сақтау керек. Балаға өзіне лайықты, өзінің темпераменті мен интеллектуалдық ерекшеліктеріне, жеке қызығушылығына сәйкес салалардың түрін ұсыну керек.

В.А.Сухомлинскийдің педагогикалық қызметінің теориясы мен практикасында баланың тұлғасын қалыптастырудағы шығармашылық саланың әсері көптеп көрсетілген: «Әркімге моральдық қолдау қажет, әсіресе өзін көпшіліктің бірі деп сезінетін адамдарға...» [4].

Әлеуметтік-мәдени сала өзінің терең тұлғалық бағыттылығымен ерекшеленеді, өйткені өзінде жеке тұлғалықтың иірімдерін көрсетеді [6]. Сондықтан ойластырылып қойылған мақсат қана адам әрекет ететін саладағы қозғалысқа әкеледі.

Сөзсіз, бұл жерде ерекше рөл ұйымдастырушыға, мәдени-сауықтыру шарасының ұстазына тиесілі. Ол бұл үрдісті бағыттауға, басқаруға, өзін көрсете білу үшін әр түрлі формалар табуға көмектесуі тиіс [7].

Бейімдеу үрдісіндегі сауықтыру ұстазының табысты әрекет етуі көп жағдайда өзінің құрамды, ерекшеліктерді, жүйелік саланың спецификасын іс-тәжірибеде қолдана алуымен байланысты: бұл педагогиканы білу, психологияны білу, отбасылық тәрбие, халықтық және әлеуметтік педагогика мен психология. Ұстаз өзінің жанашырлығы, саналығы арқылы тәрбиелейді.

Осылайша, ұстаздың балалар үйінің тәрбиеленушілерімен ынтымақтастығы мен өзара әрекет етуі — отбасылық типтегі балалар үйіндегі балалардың бейімделу үрдісіндегі тиімділікті көтерудің жолдарының бірі.

Балалар үйіндегі отбасылық дәстүрдің дамуы мен сақталуы жетім балалардың бейімделу үрдісінің шарты болып табылады, сондықтан сауықтыру ұстазы, сөзсіз, ата-ана қамқорынсыз қалған балаларды мәдени-шығармашылық, рекрециялық-сауықтыру саласына қосу үшін жағдай жасау керек.

Осы мақсатта отбасылық дәстүрді дамытып, қолға алатын мәдени-сауықтыру бағдарламаларын жасауға, әр отбасындағы және балалар үйінің деңгейіндегі отбасылық дәстүрді дамыту үшін жұмыстарды жоспарлауға болады.

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, балалар үйінің тәрбиеленушілері бірігіп жұмыс жасауға онша талпынбайды. Олар бақылай алады, бірақ өздерінің көзқарастарын білдірмейді, өйткені олар өздерін жалықтырып жіберетін ақпаратқа мән бермей басқа нәрсеге зейінін бұрады. Осындай қиыншылықтарға қарамастан, балалар үйіндегі тәрбиеленушілер үлкендермен өз бетінше қарым-қатынас жасауға ұмтылады. Олар ашық және үлкендерден қамқорлықты, демеуді қажет етеді. Бұл ерекшелік, егер дұрыс ұйымдастырылса, бейімделу үрдісінің тиімділігін арттыруға кепіл бола алады. Балалардың қажеттілігі негізінде, бірлесе жұмыс істеуге қажеттілігін құруға болады, педагогикалық өзара әрекеттестік жүйесін құру; бала ұстазға толық құқылы әріптес ретінде қарым-қатынас жасайды, жұмылып жасалған әрекет диалог арқылы сенімділік, ортақ шығармашылық, балаға өзін көрсетуіне үлкен мүмкіндіктер береді, өзінің білімділігінің жаңа қырларын ашады. Баланы қанша адам қоршап жүргені онша маңызды емес, маңыздысы — балаға қанша махаббат, қамқорлық, көзқарас көрсетілгенінде.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Отбасы үлгісіндегі балалар ауылы және жасөспірімдер үйлері туралы 2000 ж. 13 желтоқсандағы № 113-II Қазақстан Республикасының Заңы (07.03.2013 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен).
- 2 *Тонкова-Ямпольская Р.В.* Оздоровительная и воспитательная работа в доме ребенка // Книга для работников дома ребенка. — М.: Просвещение, 1989. — С. 63.
- 3 *Лесгафт П.Ф.* Семейное воспитание ребенка и его значение. — М.: Педагогика, 1991. — С. 105.
- 4 *Сухомлинский В.А.* О воспитании. — М.: Политиздат, 1975. — 272 с.
- 5 *Жарков А.Д., Чижиков В.М.* Культурно-досуговая деятельность. — М.: МГУК, 1988. — 461 с.
- 6 *Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д., Стрельцов Ю.А.* Социально-культурная деятельность: Основные тенденции развития // Актуальные проблемы социально-культурной деятельности: Сб. ст. — М.: МГУК, 1995. — С. 5.
- 7 *Стрельцов Ю.А.* Социальная педагогика: Учеб. пособие. — М.: МГУК, 1998. — С. 75.

Ш.М.Мухтарова, С.Н.Муқанова

Социальная адаптация воспитанников детских домов семейного типа через культурно-досуговую деятельность

В статье рассмотрены сущность и содержание социальной адаптации воспитанников детских домов семейного типа через культурно-досуговую деятельность в науке и практике. Выявлен ряд принципов, видов, методов и средств совершенствования адаптационного процесса воспитанников детских домов семейного типа. Изложены мнения ученых, которые рассматривали теоретические стороны данной темы. Определены самые эффективные виды культурно-досуговой деятельности в процессе адаптации детей, оставшихся без попечения родителей. Раскрыта сущность культурно-досуговой работы, а также показаны вопросы обучения, воспитания, развития и самосовершенствования детей и подростков — воспитанников детских домов семейного типа в условиях конкретного социума.

Sh.M.Muhtarova, S.N.Mukanova

Social adaptation of pupils of children's homes of family type through cultural and leisure activities

The article considers the essence and content of social adaptation of pupils of Children's homes of family type through cultural and leisure activities in science and practice. Reveals a number of principles, types, methods and means of improving the process of adaptation of pupils of children's homes of family type. In the article views of scientists, who considered the theoretical side of the topic. Defines the most effective types of cultural leisure activities in the process of adaptation of children, left without parental care. Reveals the essence of cultural leisure work, as well as the issues of training, education, development and improvement of children and teenagers, pupils of children's homes of family type in the conditions of a particular society.

References

- 1 *Law of the Republic of Kazakhstan of 13 December 2000 № 113-II «children's Villages family-and youth houses»* (with amendments as of 03.07.2013 g)
- 2 *Tonkova-Yampolskaya P.V.* *Health and educational work at the children's home. Book for employees of children's home*, Moscow: Prosvetshenie, 1989, p. 63.
- 3 *Lesgaft P.F.* *Family upbringing of the child and its value*, Moscow: Pedagogy, 1991, p. 105.
- 4 *Sukhomlinsky V.A.* *About education*, Moscow: Politizdat, 1975, p. 272.
- 5 *Zharkov A.D., Chizhikov V.M.* *Cultural-leisure activity*, Moscow: MGUK, 1988, p. 461.
- 6 *Kiseleva T.G., Krasilnikov U.D., Streltsov Yu.A.* *Socio-cultural activities: The main trends of development // Urgent problems of socio-cultural activities: Sat. articles*, Moscow: MGUK, 1995, p. 5.
- 7 *Streltsov Yu.A.* *Social pedagogy: educational material*, Moscow: MGUK, 1998, p. 75.

UDC 930.1

E.N.Aimahov

E.A.Buketov Karaganda State University (E-mail: kurator78@mail.ru)

Everyday life as an object of scientific research

Essentially the history of society is a person's everyday life in its historical dimension, which is reflecting certain immutable properties and quality in accordance with the fixation of new forms of housing, food, travel, work and leisure. The clue lies exactly in the analysis of everyday life; it gives answers to the question arisen often when we meet with specific fates: how people could survive and preserve human dignity in the extreme conditions of revolutions, wars, terror, hunger and devastation? How people adapted to some life circumstances? Everyday life is an object of scientific research for a range of humanities disciplines, among which there is no consensus even in the definition of the concept of «everyday life». The article analyzes some problems of the history of everyday life. It generalizes and systematizes the scientists' opinions on the content and structure of concept «social everyday life». The author determines questions of social everyday life which are relatively good investigated. These are the questions of household, free time and lifestyle of people.

Key words: everyday life, the history of everyday life, sociology, the sociology of everyday life, the world of everyday life, daily interaction, historical anthropology, micro-history, the sphere of routine.

The term «everyday life» was introduced by F.Braudel. Recognizing that the name «is far from ideal designation» of essence of everyday stories, it was «adopted for lack of a better». Ludtke, however, believed that it justifies itself as a «brief and meaningful word, which is polemically against this historiographical tradition that had excluded the daily life from its vision» [1]. Of course, in general, studies of the history of everyday life are characterized by terminological eclecticism and methodological pluralism. Considerable variation in the interpretation of the concept of «everyday life» was reflected during the international conference on the history of Soviet everyday life held in 1994 in St. Petersburg. A decade later, M.M.Krom concluded that there is no universal and concept of «everyday life» suitable for all cases, whereby he defined «opovsednevnivanie» (the process of becoming everything as daily routine, everyday-isation) of the discipline history as a research tool [2].

Essentially the history of society is a person's everyday life in its historical dimension, which is reflecting certain immutable properties and quality such as new forms of housing, food, travel, work and leisure. The key is the analysis of everyday life; it answers to questions that arise when we encounter particular fates: how could people survive and preserve human dignity in the extreme conditions of revolutions, wars, terror, hunger and devastation? How did people adapt to life circumstances?

Everyday life appears seems comprehensible not because it is reflected upon, but because it escapes reflection. «Everyday life» is not analyzed until it is not disturbed by an extraordinary event, which will later be interpreted as a normal, everyday occurrence.

Everyday life is an object of research for a range of humanities' disciplines, among which there is no consensus even in the definition of the concept of «everyday life». For example, sociologists use such concepts as «ordinary daily existence» or «sort of life / life style» as synonyms. Everyday life in classical sociology, as a rule, is understood as the non-productive spheres of people's life, which are connected to the procedures of satisfying the material and spiritual needs in the process of life, recreation and socialization. Sociologists, even though they were analyzing the everyday life, in fact, did not consciously analyze it. Only oc-

asionally it was seen as a problem: «The world of everyday life, even though it gives sociologists preferable research objects, itself occasionally is an independent object of analysis» [3].

However, analysis of phenomena of lifestyle in modern sociology is gradually replaced by a broader subject area — the sociology of everyday life. The main goal of the researchers is to study the formal and informal rules of interaction in a particular community or organization. Observing the interaction of the participants of practical activities, sociologists reveal mechanisms of constructing reality. The goal of this observation is «to reveal formal properties of everyday, practical, based on common sense actions». The method of research is associated with problematization of everyday life: to discover the rules of everyday interaction, to «see» them, it is necessary to become a stranger to the habitual nature of everyday scenes, that is, to draw back [3]. Today the sociology of everyday life is becoming a discipline, its theoretical resources are not clearly defined, and the consensus of central categories has not formed yet. Concepts of the sociology of everyday life — «practice», «daily interaction», «order of interaction», «social situation», «frame», — do not form single conceptual frame. The basic category of the field — the category of «everyday world» — requires to clearer groundwork and conceptual development..

The term «everyday life» (German Alltaglichkeit) was proposed by A.Schutz for sociological conceptualization of the concept of «life-world», introduced in the scientific practice in the phenomenology of Edmund Husserl. In the works of A.Schütz and E.Goffmann «everyday life» was interpreted as the level of interaction of elementary orders -«face -to-face», [3:4] having its own organization and cognitive style [4].

Over recent years, researchers of the sociology of everyday life have significantly updated their theoretical and methodological tools. For example, philosophical and sociological understanding of the everyday life by Schütz have been critically reassessed in the 1990s. The approach formed on the basis of rethinking of Schutz's phenomenology is presented, for example, in works of the German researcher H.Bardt, who has attempted to distinguish everyday situations and situations out of everyday life (border, crisis and drama, as well as moments of revelation and «soaring», situations that are experienced as «adventure» or life «turn»). Bardt emphasizes that actually experienced situations are often «mixed»: as exclusively «situations out of everyday life» can be infused with everyday phenomena, and mundane everyday life can contain «exoticism of everyday life». The theory of communicative action of J.Habermas is based on opposition of «social system» and «life-world», which corresponds to two different types of rationality: instrumental and communicative. If the first side is connected to the adaptation of people to the environment and has orientation for the increasing of the material achievements, the other side is associated with the integration of people to the community and is aimed at increasing of the social cohesion [5].

Furthermore, recent works that understood and described everyday life well, led to a new approach where sociologists do not only study the actual situation of everyday life of modern cities and villages but, more importantly, self-awareness of their inhabitants, their subjective perceptions of themselves and the world around them, including objects, forms of communication and of the cultural institutions. It means that the subject of sociological research is not social reality, but the attitude towards it, forms of its representation in the minds of people. Sociologists of everyday life tend to find out how ordinary people explain to themselves and others their behavior, the choice of the particular action, of the step in communicating with people around, as well as the usual norms of work, leisure, food, parenting, family and romantic relationship in this society.

Within the framework of the contemporary sociology of everyday life a wide range of phenomena «inner lining» of society are studied. These phenomena are:

- zoning of the habitat space in everyday life (in the apartment and its rooms, in business and «sleeping» areas of cities, in the public and private transport) and at work;
- timing of everyday and weekend, of work and holiday period, as well as forms of leisure (domestic and club games, gymnastic trainings and sports, tourism, etc.);
- role functions in different contact groups (family, office, club, etc.), tactics of language use and interpersonal interaction in specific institutions (educational, medical and prison);
- procedures of socialisation of different social groups (generations, men and women, members of the titular ethnic groups and migrants, etc.);
- order of sleep, its housing and other real interior accessories (duration and quality of sleep, typological analysis of dreams, night clothes and poses of recreation, common and separated beds and bedroom for spouses and other family members, etc.);
- forms of nourishment, beginning from the composition of the food basket to the order of communication between people eating at one table and their behavior at mealtimes;

- daily and festive rituals, etiquette modification (negotiation and visits of guests, parties at home and in special entertainment venues, weddings and funerals), uniforms and fashion (semantics of clothes and shoes, hair and makeup);
- status values of using sophisticated technology (car and kitchen equipment, computers and radio-
phone, musical instrument, etc.);
- many other aspects of everyday spheres of human life.

For historical anthropology which was established in the 1970s, can be characterized, according to the definition of J.Le Goff, by the intention to cover «all the achievements of the new science of history, combining the study of mentality, material life, everyday life around the concept of anthropology» [6]. M.M.Krom in his research proceeds from the conception of deep inner relationship among the history of mentalities, historical anthropology, micro-history and the everyday life's history [7]. This can be explained by the special attention of scientific approach given to the symbolism of everyday life, the manner of behavior, habits, gestures, rituals and ceremonies [8]. In turn, the historisation of anthropology has stimulated the micro-history with its specific interest in the symbolism of everyday life. Moreover, according to some researchers, the history of everyday life acts as a kind of micro-history, concentrating on the routine, but somehow entailing the study of historical anthropology and cultural localism, analysis of everyday life and factors of deviant behavior. Works on the history of everyday life, which are based on microanalysis, aspire to a smaller geographic and temporal localization, but, instead propose, an in-depth analysis of life stories of representatives of different cohorts, «networks» and their interconnectedness in private, home and work life.

If lawyers are interested in official, legal regulation of human behavior, then ethnographers reveal elements of customary law in it. Ethnographers, talking about everyday life, usually understand it as the category of «mode of life». However, the fundamental difference between the study of mode of life and the study of everyday life lies in the fact that the focus of researchers is not just the mode of life, but life's problems and their understanding by the contemporaries. In other words, if the ethnographer reconstructs life, the historian analyzes the emotional reactions of people due to the fact that they are surrounded in everyday life, focuses on the subjective experience of people. He seeks the answer how a random event becomes first «normal exception» and then — common event. In addition, researchers of everyday life problematize «ethnography of everyday life» and «history of emotions» not only of the main classes, but also, above all, of small and discredited social groups.

Combining understanding of everyday life with the political culture, the history of everyday life permits to find out how individual perceptions affect personal's everyday life, including in the existing political system. After all, political science differs from sociology largely because it uses ordinary household stereotypes and habits of the electorate in practical political struggle and social management. Moreover, the task is to influence purposefully these stereotypes and form new, desired by customers through advertising and network communications.

Indeed, the category of «everyday life» as a general concept for the various forms of community and interaction is too amorphous. Beginning from times of romanticism, everyday life is seen as «life vulgarity», stagnation and repetition, which is devoid of poetic meaning [9]. Thus, according to the interpretation of the German sociologist and philosopher Georg Simmel, everyday life is against adventure as a state of the highest tension of forces and special sensory acuity. Developing Spengler's theory of contrasting cultures, characterized by the state of creativity, and civilization as a period of creative stagnation, the German philosopher and social theorist Herbert Marcuse considered everyday life as a characteristic quality of civilization. On the contrary, A.Lefebvre defines everyday life as a basis of creativity acts, «place for Business and Labour». A.Heller has a similar view, in her opinion, the realization of natural human needs takes place in everyday life, these needs get cultural and symbolic form during the process.

The German philosopher Edmund Husserl designated certain phenomenological reality as the concept of «the world of everyday life» (or «life-world»), this reality is the individual experience of the subject. Taking this direction, the Austrian philosopher and sociologist A.Schütz differentiated all «life-worlds» to «finite range of values» (religion, sleep, play, scientific theorizing, artistic creation, the world of mental illness, etc.), that is symbolic and emblematic spheres of language constructs, the transition from which requires a certain jump of sense. The «architect» of social phenomenology identified six constituent elements of everyday life, proclaimed as «supreme reality»:

- employment-oriented activities for the outside world;
- specific certainty of the existence and validity of the perception of the outside world;
- active and intense attitude to life;

- perception of time through the prism of labor rhythms;
- certainty of personal identity;
- a special form of sociality as the world of social action and communication.

However, Schutz's everyday life is not considered in the historical dynamics. Thus, prominent Russian sociologist of culture L.G. Ionon, is not convinced that the world of everyday life is always seen as the only unique and original world. In the initial stages of human history, the world of everyday life was regarded as one of the possible worlds, and now we can talk about the reality of the afterlife in the world view of the modern believer. Intense attitude towards life was not always clearly manifested. Similarly, different in different eras, time was experienced differently, and only in the Christian era it acquired a linear direction.. At the same time, a special rhythm of life develops, which is distinct from nature, –a subjective or personal rhythm given by the church. This new rhythm «crosses» with natural, and a standard time emerges at this intersection — the time of labor and spiritual rhythms of everyday life. For Schutz, the person is engaged completely in everyday life. However, personal involvement of the traditional era's people in their actions was greater than in the modern era of alienated everyday life. Moreover, Ionin believes that everyday life did not exist during the initial era history, because it is — the product of a long historical development. We can only speak about diffuse forms of everyday life, a kind of «social broadcast», which «has» social structures: any kind of intimacy, mystical experience, the death of the body, love connection, etc. [10].

In spite of the critique, Schutz's interpretation, which was further developed in the writings of American social theorist and sociologist of religion Peter Berger, entered into the arsenal of so-called «new ethnography», focusing on the reconstruction of the ethnic history of the autochthons, consisting of a range of perceptions of everyday life. In the works of the American sociologist G. Garfinkel everyday life was also understood as the process of interpreting everyday relationships by the participants in this relationship. Everyday life can be defined as normal daily existence with all that surrounds the person: his life, the environment, cultural background and language vocabulary. But this self-evidence of everyday life makes it especially elusive. «Everyday» is what happens «every day», whereby there is no surprise. It is found in the form of routines, habits and many familiar phenomena.

Thus, the real life of the majority of Soviet people was formed of the barrack-like communal housing, endless queuing, exchanging coupons for goods, getting coupons, etc. Everyday situations are that occur frequently in such similar forms that there is no longer perception to be unique, which they have partly. The most important property of everyday life is that it is constantly becoming and does not tolerate pauses. As a rule, it is not interrupted completely even by unusual events, it only insists on its routine-type accounting. And there is one more important fact. As soon as we focus on a particular area of everyday life, we find some subtle differences. This applies to particular kinds of everyday activities that require some skills: cooking and gardening, hunting and fishing, collecting and preference, repairs of apartment, etc.

The research of everyday life allows us to see long periods of history and, simultaneously, to understand the «little things» of life. The study of everyday life provides an ability to understand cultural mentality that has been maintained over long historical periods, to understand how the theory is implemented in practice, what the ethics of everyday behavior is, which consists of small but crucial individual decisions and choices. Everyday life allows comprehend not only the rules and restrictions of the society, but also the ways of evasion and deviation from them.

Әдебиеттер тізімі

1 Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник. 1998/1999. — М., 1999. — С. 77–100.

2 Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования [ЭР]. Режим доступа: Мемориал: [сайт]. URL: <http://old.eu.spb.ru/reset/files/krom.pdf> (дата обращения 2.02.2014). — С. 11.

3 Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом гос. ун-та, — 2010. — С. 8.

4 Шюц А. О множественности реальностей [ЭР]. Режим доступа: Мемориал: [сайт]. URL: http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211857317/3_2_1.pdf (дата обращения 2.02.2014).

5 Артемов Г.П. Типы рациональности и трансформации российской политической культуры // Политическая культура России: история, современное состояние, тенденции, перспективы: Сб. науч. ст. — СПб., 2001. — С. 23, 24.

6 Цит. по: Российский государственный университет лет [ЭР]. Режим доступа: Мемориал: [сайт]. URL: <http://cmb.rsu.ru/section>. (дата обращения 23.01.2014).

7 Кром М.М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневности [ЭР]. Режим доступа: Мемориал: [сайт]. URL: // <http://achronicle.narod.ru/krom.html> (дата обращения 23.01.2014).

8 Кром М.М. Историческая антропология в поисках самоопределения. Дискуссии 70–80-х годов [ЭР]. Режим доступа: Мемориал: [сайт] URL: http://snoistfak.mgpru.ru/Gender_History/methodology/me16.html (дата обращения 23.01.2014).

9 Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — С. 67.

10 Ионин Л. Социология культуры. — М.: Издат. дом ГУ ВШЭ, 2004. — С. 328, 330.

Е.Н.Аймаков

Күнделікті өмір тарихы ғылыми зерттеу объектісі ретінде

Қоғам тарихы негізінде адамзаттың тарих өлшем күнделікті өмірі болып табылады, ол адам баласының күнделікті өмірдегі тұрмыс үй орнынан, тамақтануынан, қозғалуынан, жұмысы және бос уақытты өткізуінен көрініс табады. Күнделікті өмірді талдау арқылы адам баласының қиын жағдайда адамгершілікті сақтай отырып, «тығырықтан қалай шықты, қалай адам өмірлік жай-жапсарларға бейімделді?» деген сұрақтарға жауап табуға болады. Күнделікті өмір бірқатар қоғамтану пәндері үшін зерттеу объектісі болып табылады және олардың арасында «күнделікті өмір» ұғымына ортақ анықтама жоқ. Мақалада күнделікті өмір тарихы мәселесі талданған. Ғалымдардың «әлеуметтік күнделікті өмір» ұғымының мазмұны мен құрылымына қатысты пікірлері жүйелі түрде қарастырылып, жинақталған. Сонымен қатар ғалымдармен жақсы зерттелген әлеуметтік күнделікті өмір мәселесі анықталған. Бұл тұрмыс, бос уақыт және адамдардың өмірлік бейнесі мәселелері болып есептеледі.

Е.Н.Аймахов

Повседневность как объект научного исследования

История общества, по существу, представляет собой повседневную жизнь человека в ее историческом измерении, отражая некие неизменные свойства и качества в соответствии с закреплением новых форм жилья, питания, перемещения, работы и досуга. Именно в анализе повседневной жизни лежит ключ к разгадке часто возникающего при знакомстве с конкретными судьбами вопроса: как могли люди выживать и сохранять человеческое достоинство в экстремальных условиях? Как люди приспособивались к жизненным обстоятельствам? Повседневная жизнь выступает исследовательским объектом для целого ряда гуманитарных дисциплин, среди которых нет согласия даже в определении самого понятия «повседневность». В статье проанализированы проблемы истории повседневности. Обобщены и систематизированы мнения ученых о содержании и структуре понятия «социальная повседневность». Определены вопросы социальной повседневности, которые достаточно хорошо исследованы — быта, свободного времени и образа жизни людей.

References

1 Ludtke A. What is the history of everyday life? Its achievements and perspectives in Germany // *Socialnaya istoria. Egegodnik. 1998/1999, Moscow, 1999, p. 77–100.*

2 Krom M.M. Everyday life as the subject of historical research [web resource]. [ER]. Access mode: Memorial: [website]. URL: // <http://old.eu.spb.ru/reset/files/krom.pdf> (the date of referral 2.02.2014), p. 11.

3 Orlov I.B. Soviet everyday life: historical and sociological aspects of the formation / *Gos.un-t — Vicsay skola ekonomiki.* — Moscow: Izd. dom Gos/ un-ta, 2010, 317 p.

4 Schutz A.O. About plurality of realities [web resource]. [ER]. Access mode: Memorial: [website]. URL: http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211857317/3_2_1.pdf (the date of referral 2.02.2014).

5 Artemov G.P. The types of rationality and transformation of Russian political culture // *Political culture of Russia: the history, contemporary situation, trends and perspectives. Sbornik nauhnix stati, Sankt Petersburg, 2001, p. 318.*

6 Citation according to: the Russian State University. [ER]. Access mode: Memorial: [website]. URL: <http://cmb.rsuh.ru/section.html?id=1649> (the date of referral 23.01.2014).

7 Krom M.M. The history of Russia in anthropological perspective: history of mentalities, historical anthropology, micro history, history of everyday life [web resource]. [ER]. Access mode: Memorial: [website]. URL: // <http://achronicle.narod.ru/krom.html> (the date of referral 23.01.2014).

8 Krom M.M. Historical anthropology in the search for self-identification. Discussions of the 70–80s [web resource]. [ER]. Access mode: Memorial: [website]. URL: // http://snoistfak.mgpru.ru/Gender_History/methodology/me16.html (the date of referral 23.01.2014).

9 Boym S. Common places: The mythology of everyday life, Moscow: Novoe literaturnoe obozrenye, 2002, p. 67.

10 Ionin L. The sociology of culture, Moscow: Izd. dom GU BHU, 2004, p. 328–330.

А.Д.Мусаев

*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылайхана, Алматы
(E-mail: piaulianchik89@mail.ru)*

Исламский фактор в национальной безопасности Республики Казахстан

В статье рассмотрены актуальные проблемы национальной безопасности Республики Казахстан. Описаны внешние и внутренние угрозы национальной безопасности, в том числе религиозный экстремизм. Дана оценка нынешней религиозной ситуации в стране на основе статистических данных. Раскрыты причины радикализации жителей Казахстана. Рассмотрены методы по пресечению распространения религиозного экстремизма.

Ключевые слова: исламский фактор, религия, национальная безопасность, Казахстан, Центральная Азия, внешние угрозы, экстремизм, радикальные исламисты.

В последнее время исламский фактор обсуждают не только в государственных органах республики, но и в открытой печати. Со страниц газет и телеэкранов эта тема буквально ворвалась в сознание граждан Казахстана, заявив о себе кровью, горем и страхом сотен тысяч людей. Возникшие реалии внешних угроз: события в Афганистане, проблемы беженцев, политизация религиозных организаций, контрабанда наркотиков и оружия, появление экстремистов, сопряженные с ухудшением условий жизни большинства населения Центральной Азии, превращают регион в зону нестабильности. И это далеко не полный перечень причин, стимулирующих повышенное внимание к исламскому фактору. Страну стали навещать различного ранга западные советники и дипломаты, обеспокоенные угрозой с юга. Безусловно, их интересует, насколько стабильна ситуация в Каспийском регионе и насколько надежно защищены их экономические интересы. Более активно, нежели прежде, проводятся антитеррористические учения стран СНГ и государств — участников Договора о коллективной безопасности. Проблема исламского фактора отнюдь не однозначна, ей присущи не только внешние геополитические признаки, но и характерные внутренние, и решать их Казахстан должен в интересах своей национальной безопасности.

Под исламским фактором следует понимать два разнонаправленных процесса. Во-первых, проникновение ислама в политический сектор жизни общества, часто именуемый исламизацией; во-вторых, политику властей в самой стране в отношении мусульманства. В свою очередь, исламизации свойственны, как минимум, две одновременно проявляющиеся тенденции: возрождение мусульманства как религии и использование исламской «оболочки» в качестве идеологии, которую различные экстремистские, террористические и сепаратистские силы взяли на вооружение в борьбе за власть. Поэтому, с одной стороны, этот фактор необходимо рассматривать как возрождение в Казахстане религиозной традиции, а с другой — как возможность проникновения ислама экстремистской направленности в политическую жизнь. А цель его апологетов — свергнуть светский режим и создать исламское государство. Исламский экстремизм, безусловно, угрожает национальной безопасности Казахстана.

Распад СССР и коммунистической идеологии и формирование новых общественно-политических и социально-культурных реалий обусловили рост национального самосознания и смену духовных ориентиров в постсоветском обществе, что наглядно видно на примере массового обращения населения стран СНГ к религиозным ценностям и традициям.

Поскольку преобладающее население Казахстана, более 90 %, традиционно исповедует ислам суннитского толка (ханифитский мазхаб) и православие (из них около 70 % — мусульмане, около 30 % — православные), рассмотрение взаимоотношений между этими двумя крупными религиями — главный ключ к пониманию происходящих процессов [1].

Прежде всего, необходимо отметить, что в результате многовекового сосуществования ислама и православия в Казахстане сложился определенный религиозный баланс интересов, религиозное равновесие, в рамках которого каждая из двух указанных выше религий сформировала свою нишу, наладив межконфессиональный диалог и каналы социального взаимодействия. Этим балансом интересов многие годы были обусловлены стабильность и толерантность всей религиозной сферы жизни казахстанского общества.

Вместе с тем, исламизация пришла в Казахстан не на пустое место, ведь казахи так или иначе идентифицировали себя с мусульманским миром, что поощряло руководство страны, видевшее в этом сугубо нравственные цели: сохранение традиций, достойное воспитание молодежи, осуждение низменных начал в человеке. Более того, делалась ставка на консолидирующую роль ислама, который должен был заменить «Кодекс строителей коммунизма». Но время и происходящие в мире перемены внесли свои коррективы в этот процесс. Не удалось восстановить баланс во взаимоотношениях светской элиты с населением и его растущим религиозным самосознанием. Другими словами, властные структуры оказались не готовы к новой ситуации. Важно отметить, что отсутствие на момент распада СССР достаточного количества религиозных авторитетов, тесно связанных с местной элитой, резко повысило роль стихийного выдвижения обществом так называемых «народных мулл», а также усилило влияние внешнего фактора, в данном случае — в сфере подготовки религиозных кадров. Растущее влияние исламского фактора в Центральной Азии могло привести к весьма негативным последствиям для стабильности и власти политической элиты, которая сформировалась в регионе после распада СССР. Существовала опасность, что она потеряет инициативу, а затем и контроль над общественным мнением в своих странах. Поэтому у нее не оставалось иного выхода, кроме как постараться взять ситуацию под контроль, в духе советской традиции. И ситуация в Казахстане — наглядный тому пример: в июне 2000 г. главой мусульман республики был назначен светский человек, дипломатический работник г-н А.Б.Дербисали [2].

По мнению экспертов, в этом вопросе не были оценены два ключевых обстоятельства, которые позволяют выделить нашу страну из общей картины региона. Первое — в Казахстане есть объективные отличия, исторически обусловленные разницей культур. С одной стороны, это оседлая культура Средней Азии, а с другой — кочевая культура казахского этноса. Здесь важно отметить, что речь идет даже не столько о культурной традиции, сколько о принципах социальной организации. В Средней Азии доминируют социальные системы закрытого типа, например, узбекская махалля, а в Казахстане преобладают социальные системы открытого типа. Разница в том, что первые более устойчивы, в том числе и в смысле традиции — религиозной, социальной, вторые же максимально открыты внешнему влиянию и, соответственно, не устойчивы в традиционном смысле. Самый простой пример — казахское общество в наибольшей степени было подвержено русификации, чему способствовали массовое переселение русских в годы индустриализации республики, освоение целинных и залежных земель, а также другие мероприятия советской власти. Огромное влияние на светское развитие Казахстана оказывало и его геополитическое положение, благодаря чему происходил синтез европейской и восточной культур.

Второе обстоятельство напрямую зависит от первого: в Казахстане довольно интенсивно развиваются рыночные отношения в их наиболее жестком варианте. Вследствие этого довольно широко распространяются индивидуалистические ценности. Так, на смену традиционно большим казахским семьям с их многочисленными детьми и родственниками постепенно приходят семьи, имеющие не более трех детей, в них уже нет представителей старшего поколения, т.е. носителей религиозных традиций. Это особенно характерно для жителей городов, занятых своим бизнесом и наиболее подверженных модернизации. Отказ от жесткой общинной формы организации, а также восприимчивость к внешнему влиянию, в данном случае связанная с формированием капиталистических отношений, обуславливают низкий уровень религиозности городского казахского населения [3].

Иная картина складывается в сельской местности, где население оторвано от деловой жизни городов, открыто и восприимчиво к внешнему влиянию, в частности, к политическому исламу радикальной, экстремистской направленности, идеи которого привносят пришлые с юга эмиссары. Особенно опасны в этом отношении южные области Казахстана. Они географически близки к регионам, где позиции ислама сильны, к тому же в этих областях наблюдался отток русскоязычного населения, что изменило демографическую ситуацию в сторону увеличения представителей коренного этноса. Эти факторы усилили влияние исламской религии на указанных территориях. Как сообщали средства массовой информации, в Южно-Казахстанской области задерживали людей с листовками, в которых содержались призывы к свержению светских политических режимов и установлению исламского правления. Ядро экстремистских движений на юге республики составляют жаждущие справедливости, социально неустроенные слои населения, в том числе и молодежь. В такой питательной среде реально опасность продвижения политического ислама и в другие области Казахстана.

Аналитики считают, что это может произойти при соответствующих социальных предпосылках. Среди них: резкое ухудшение социального положения большей части населения, нынешние полити-

ческие и социально-экономические проблемы. Кроме того, идеальные условия для политического ислама появляются, когда власть неспособна консолидировать общество, а уровень ожиданий народа и качество его реальной жизни значительно расходятся. На этом фоне ислам в полном соответствии со своей духовной традицией предлагает иной, более жесткий, но быстрый путь выхода из сложившейся ситуации.

Противодействовать подобным предложениям можно только понятными простому народу мерами, т.е. быстро и эффективно решая социально-экономические задачи. Главное — уже в ближайшее время значительно улучшить материальное положение граждан, сократить разрыв в доходах между бедными и богатыми, повысить уровень духовности и нравственности населения, создать национальную идею, консолидировать общество, пресечь коррупцию. Эти меры позволят сузить социальную базу для возникновения исламских, экстремистских организаций. А попытка жестокого подавления «исламистов» может толкнуть часть исламского населения на радикальные действия, пробудить к экстремизму и террору, что имело место в Узбекистане и Киргизстане. Ислам в Казахстане уже укрепился в качестве символа и атрибута казахского этноса. Это вполне естественный процесс возвращения к традиционным корням в условиях утраты доминирующей идеологической составляющей времен бывшего Советского Союза. В настоящее время заметен рост числа религиозных организаций в Казахстане, причем исламские занимают доминирующее положение. Так, на 1 января 2001 г. в Южно-Казахстанской области было зарегистрировано 500 религиозных организаций: исламских — 459, православных — 16, баптистских — 12, римско-католических — 1, протестантских — 12. К тому же, по неофициальным данным, в этой области есть несколько десятков ваххабитов. Имеется информация и о существовании ячейки международной организации «Хизб ут-Тахрир», запрещенной в Узбекистане за экстремизм. По сообщениям СМИ, активизировались различного рода миссионеры. Они открывают свои институты и другие учебные заведения. Время от времени обнаруживаются образовательные центры, в которых речь идет о смене принципов политического устройства в государствах Центральной Азии [4].

Несмотря на рост количества религиозных организаций, многие люди весьма слабо разбираются в догматах веры, подвержены любым интерпретациям ее смысла и функционального проявления. Поэтому им легко объяснить трудности сегодняшней жизни тем, что в стране реализуется «неправильный» ислам, а борьба за его исправление — дело благое и необходимое. Курс государства, направленный на создание рыночной экономики, требовал изменений в социально-экономической политике. Реформы усугублялись отсутствием государственной защиты от непредсказуемых рисков рыночной экономики и отказом от системы базового социального обеспечения. Особенно это актуально в условиях, когда в сельской местности большая часть молодежи и женщин фактически оставлены на произвол судьбы. В отличие от малограмотных сельских жителей, образованная молодежь может искать в исламе не чисто религию, а при соответствующей обработке обратиться к нему, чтобы получить материальные и политические выгоды. Это подтверждается тем, что среди проповедников ваххабизма есть люди с достаточно высоким уровнем образования. Благодатной средой для впитывания идей исламских экстремистов являются и безработные женщины, в силу их социального положения. Если же учитывать, что в основном женщины воспитывают подрастающее поколение, то появляется реальная возможность привить ему радикальные исламские идеи. Собственно плачевное материальное положение людей — весьма убедительное свидетельство того, что в действиях властей «что-то не так». Религиозные проповедники используют недовольство местного населения своим социально-экономическим положением, бюрократическим засильем чиновников для убеждения людей в необходимости реформировать общество. Например, в доктрине «чистого ислама», проповедуемого ваххабитами, настойчиво подчеркивается идея о непосредственном приближении к Богу без посредничества многочисленных (91) пророков и святых, что созвучно настроению обездоленных масс, зажатых в тисках бюрократических инстанций. Более того, чаша весов склоняется в пользу проповедника, если он обещает и хотя бы отчасти демонстрирует грядущее экономическое благополучие. Например, хорошее материально-техническое оснащение школ и учебных исламских центров, открытых в городах для детей и молодежи из социально неблагополучных семей.

Нейтрализовать предлагаемые рецепты достижения благочестия и обустроенной жизни могли бы местные муллы. Но они не вступают в богословские споры, почти нет дискуссий на темы мусульманского богословия в СМИ. Зачастую муллы недостаточно компетентны в богословских догматах и не могут дать соответствующую оценку речам пришлых проповедников, посвятивших годы изучению священных книг. Немаловажно и то, что в среде «новых проповедников» есть бывшие и нынеш-

ние учителя светских средних школ, а также другие люди с высшим образованием. К тому же, как отмечалось выше, безработица среди выпускников вузов может послужить причиной их вовлечения в число последователей и проповедников политического ислама. Существует еще одно объяснение успеха подобных проповедников: они обращаются не к отдельному человеку, а к общности соратников, объединенных единой целью. Община — основа всех этнических идеологий, проповедники не разрушают привычное миропонимание слушателей, а используют понятные им образы и модели поведения. Если учесть, что между властью и простым народом существует пропасть, а институты гражданского общества и индивидуальной самореализации не развиты, то получается, что предлагаемое братство во имя ислама — весьма востребованная форма социальной жизни.

Таким образом, нельзя не замечать, что налицо все предпосылки для быстрого распространения исламского фактора на юге республики, и уже не как культурной традиции. К перечисленным факторам можно добавить проблемы экономического и демографического характера, например, дефицит воды для орошения земель, споры о которой между постсоветскими республиками Центральной Азии не утихают. По данным всех мировых центров, в регионе сокращается поступление воды в целом (атмосферной и ледниковой). К тому же за последнее десятилетие в Узбекистане значительно увеличилось количество населения, а рост производства сельхозпродукции может быть обеспечен лишь за счет орошаемого земледелия. Дефицит водных ресурсов может привести к появлению еще одной зоны бедствия, а это также способствует нестабильности и терроризму. Взрывоопасная ситуация — компактное проживание узбеков в приграничных районах Казахстана и казахов — на соответствующей территории Узбекистана. Не меньшее значение как процесс имеет и миграция, а также несущие в себе конфликтный потенциал беженцы. Учитывая специфику региона, все это — довольно серьезные вопросы, способные привести к религиозным стычкам.

В контексте угрозы экстремизма в Центральной Азии тема религии в Южном Казахстане приобретает очертания важной общественной проблемы в полиэтническом регионе, где религия играет роль одного из маркеров этнических границ, а любые социальные движения с привлечением конфессиональных атрибутов сразу же вызывают большой общественный резонанс. Люди, как правило, начинают отождествлять себя с той или другой стороной, и тогда все их недовольство своим положением очень легко обратить против носителей другой веры. В интересах национальной безопасности Казахстана нельзя допускать развитие такой ситуации, необходимо стремиться к стабилизации, в ином случае, авторитет власти будет снижаться, а это подтолкнет население к исламистам.

В отношении городских жителей можно сказать, что они пока лишь пассивные слушатели исламских миссионеров. Слишком велика инерция светского образа жизни. Сегодня реальная опасность исходит из социальных условий жизни горожан. Концентрирующаяся на городских продовольственных и вещевых рынках молодежь, как правило, прибывшая из сельских районов, и безработные старших возрастов весьма восприимчивы к разговорам о том, что скоро придут некие «избавители» от «неправильной» власти. При этом нет даже четкого представления, кто же придет.

Наряду с внутренними факторами исламского влияния, в которых таится угроза безопасности Казахстана, заметны и его внешние проявления. Прежде всего они связаны с новой геополитической ситуацией в регионе, где позиции ислама, в том числе и радикального, достаточно сильны. Речь идет о Ферганской долине, в которой сегодня насчитывается 10,4 млн человек (свыше 20 % населения всей Центральной Азии). Здесь проживают почти половина граждан Кыргызстана (из них 26 % — этнические узбеки), 27 % — Узбекистана и почти треть всех жителей Таджикистана (31 % которых — этнические узбеки). Таким образом, в долине ныне проживают около 8,3 млн узбеков (около 80 % ее населения) [5]. В последнее десятилетие ситуация там осложняется и выявляются новые угрозы стабильности региона. Особое место занимает репрессивная политика руководства Узбекистана по отношению к религии и оппозиции, готовой на насильственные методы борьбы с официальным Ташкентом. Идеи политического ислама о построении исламского государства в Ферганской долине, пропагандируемые узбекскими радикальными исламистами, находят негласную поддержку в среде недовольных официальным режимом страны. Усугубляют ситуацию и проблемы границ, которые созданы искусственно и не являются границами этнического расселения, а также нерешенные вопросы в земельно-водной политике. Определенную роль играет географическая изоляция Ферганской области Узбекистана от республиканских центров. Отдаленность от крупных торговых, деловых, промышленных, культурных, научных учреждений вызывает у населения ощущение дискриминации, отстраненности от происходящих перемен. Заметное ухудшение инфраструктуры и создание искусственных барьеров в торговле между республиками усиливают общий экономический спад в долине,

усугубляя неравномерность ее социально-экономического развития, разрыв между центром и провинцией. Особую опасность здесь представляют наркотрафик и нелегальный оборот оружия, доходы от которых направляются на пропаганду идей экстремистов. В этой связи исламский фактор в долине может рассматриваться не как культурное возрождение, а как реакция населения на кризисное экономическое положение и ущемление социальных и политических прав. Пользуясь сложной ситуацией в Центральной Азии, ряд исламских государств пытается привести в регион политизированный ислам и тем самым создать социальную почву для расширения своего влияния и политико-экономического присутствия в регионе.

Список литературы

- 1 *Козырев Т.* Национальная идентичность: казах и/или мусульманин // Эксперт Казахстан – 2013. — № 13. — 7–10 с.
- 2 *Тулنديнова Ж.* Почему Абсаттару Дербисали Кайрат Лама Шариф чай не наливал // Мегapolis. — 2012. — 24 апр.
- 3 *Назарбаев Н.* Будучи ближе к народу, чтобы решить свои проблемы // Казахстанская правда. — 2001. — 31 янв.
- 4 *Рахметова Г.* Ислам должен возвысить человека // Казахстанская правда. — 2000. — 25 нояб.
- 5 *Султангалиева А.К.* Ислам в Казахстане: история, этнос и общество. — Алматы, 1998. — С. 67.

А.Д.Мұсаев

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіндегі исламдық фактор

Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіндегі көкейкесті мәселелер қарастырылған. Діни экстремизм сынды ұлттық қауіпсіздіктегі ішкі және сыртқы қауіптер баяндалған. Автор, статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, еліміздегі қазіргі діни ахуалға баға берген. Қазақстандағы радикал топтардың себептері ашылып, діни экстремизмге жол бермеу әдістері қарастырылған.

A.D.Musayev

The Islamic factor in the national security of the Republic of Kazakhstan

The article author consider the topical issues of Kazakhstan national security. Describes the internal and external threats to national security, such as religious extremism. Current religious situation in the country has been estimated on the basis of statistical data. The reasons of the radicalization were revealed of the people of Kazakhstan. The methods were considered to prevent the spread of religious extremism.

References

- 1 *Kozyrev T.* *Expert Kazakhstan*, 2013, 13, p. 7–10.
- 2 *Tulendinova J.* *Megapolis*, 2012, April, 24.
- 3 *Nazarbayev N.* *Kazakhstan Pravda*, 2001, January, 31.
- 4 *Rakhmetova G.* *Kazakhstan Pravda*, 2000, November, 25.
- 5 *Sultangaliyeva A.K.* *Islam in Kazakhstan: history, ethnicity, society*, Almaty, 1998, p. 67.

В.С.Батурин

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова (E-mail: baturin_vs@mail.ru)

Знаменательное событие в судьбе казахстанской философии

Первый Казахстанский философский конгресс, состоявшийся 27–28 сентября 2013 г. в г.Алматы и явившийся первым в истории суверенного Казахстана международным научным форумом ведущих специалистов в различных отраслях философского знания — ученых, вузовских преподавателей нашей страны и ряда государств ближнего и дальнего зарубежья, уже стал достоянием истории. Само по себе это событие явилось знаковым не только для тех, кто посвятил свою жизнь профессиональному служению ее величеству философии. Оно явилось своеобразной демонстрацией востребованности философии в современном казахстанском обществе. И здесь ничего удивительного нет. Ведь если на первых этапах становления независимости страны отношение к философии, в силу ряда вполне объяснимых причин, было, если можно так выразиться, несколько прохладным, то сейчас обстоятельства коренным образом стали изменяться. Сегодня государству уже недостаточно «просто быть». Реализация амбициозных планов по вхождению в число наиболее развитых в цивилизационном отношении стран вряд ли может быть осуществлена без опоры на научное видение проблем, сущности и перспектив дальнейшего развития тех процессов, которые происходят в современном мире. И далеко не последнюю роль при этом может сыграть тот мощнейший интеллектуальный потенциал, которым на сегодня обладает отечественная философия. Прошедший Казахстанский философский конгресс наглядно это продемонстрировал.

Участники Конгресса в своих публикациях и выступлениях, наряду с сугубо узкопрофессиональными, затрагивали и проблемы, связанные с разработкой методологии социально-гуманитарного познания в целом, с выявлением стратегических приоритетов развития казахстанской философии, путей формирования в обществе духовно-нравственных ценностей, толерантности, гуманизма, учитывающих особенности и менталитет граждан нашей страны.

Столь широкий спектр рассматриваемых проблем во многом обусловлен не только тенденциями развития самой философии, но и практическими потребностями развития современного общества. Это во многом связано с тем, что нынешнее время наглядно демонстрирует собой пример утверждения в жизни общества принципа так называемой философии «почему бы и нет».

Похоже, что именно с позиций данной философии сегодня стало весьма модным стремление объяснить или найти оправдание любому личному поступку или социально значимому явлению или событию, которые еще недавно считались бы, как минимум, социально неодобряемыми. Рушатся считавшиеся ранее незыблемыми приоритеты, ценности и идеалы. Вместе с изменением вектора социально-экономического и политического развития постсоветского пространства на смену им приходят совсем иные соблазны, интересы и потребности.

Но уже сегодня становится все более очевидным, что проявление рецидивов наживы, стяжательства, иждивенчества, безудержный рост бездуховности, особенно в молодежной среде, вряд ли могут стать надежным гарантом будущего процветания страны. И здесь вряд ли можно будет обойтись без должного теоретико-методологического осмысления сущности всего происходящего. Ведь сегодня, по большому счету, проблема состоит уже не в том, чтобы «идти «куда-то», а именно куда, и нужно ли туда идти?».

Особенностью времени, связанной с организацией и проведением Конгресса, является и то, что человечество сегодня столкнулось с проблематичностью дальнейшего следования в векторе самоизменения и саморазвития, когда и в теории, и на практике вся палитра социальных связей и отношений отражалась бы только в одном «черно-белом» цвете. В новых условиях требуется, поистине, совершенно иной уровень осознания сложившейся обстановки и иной подход в определении перспектив разработки стратегического курса дальнейшего мирового развития, соответствующего современному «вызову времени».

Однако существенной преградой на пути к этому, как не без основания отмечал в одной из своих статей Н.А.Назарбаев, является то, «что мы по-прежнему смотрим на сегодняшний мир, как и на будущий новый мир, сквозь оптику старых инструментов мышления. Но для начала радикального обновления нам надо обновить всё наше мышление. Соответственно, нужно обновить и все понятия, категории, теории, схемы, концепты мышления и термины, обозначающие факты и явления нового мира».

В этой связи задача переосмысления сущности и особенностей функционирования мирового общества в новом мире уже перестает быть прерогативой заботы лишь только одной, так называемой элитной группы ученых или отдельных наиболее развитых государств. Историей, если можно так выразиться, сегодня предоставляется определенный шанс и казахстанским философам внести свою лепту в выполнение этой непростой стратегической задачи. И потенциал тематики статей и выступлений участников Конгресса — наглядное тому подтверждение.

Удачной находкой следует признать выбор организаторами Конгресса основных узловых стратегических проблем, обсуждению которых и была посвящена вся его работа. Так, первый день был связан с обсуждением актуальных проблем методологии социально-гуманитарного познания. Второй же день, по своему определению хотя и был нацелен на выявление проблем преподавания философии в современных условиях, что, конечно же, имеет немаловажное значение для большинства ученых-философов, работающих в системе образования, по существу, вышел на уровень обсуждения проблем философии образования в целом. Начало этому было положено выступлениями гостей Конгресса из России — докторов философских наук: декана философского факультета МГУ им.М.В.Ломоносова Владимира Миронова и проректора РУДН Нура Кирабаева.

Отечественное образование, как и образование на всем постсоветском пространстве, сегодня переживает период коренного преобразования. Но, что характерно, ставка при этом была сделана на механическое копирование чужого опыта, а вектор и содержание происходящих при этом процессов определяются как бы извне, игнорируя все то ценное, что имело в своем арсенале отечественное образование. Однако, как наглядно демонстрируют современные реалии, в частности, кризис, что недавно так потряс мир, многие ценности, критерии и идеалы, даже наиболее развитых по цивилизационным меркам стран, на которые была сделана ставка при организации реформ в образовании, оказались далеко не такими уж и безупречными. А под прикрытием модно звучащего термина «инновационное образование», при создавшейся устойчивой иллюзии общепонятности и общедоступности понимания всего, что за этим стоит, сегодня только ленивый не «занимается» различного рода инновациями в данной сфере, начиная от чиновников от образования самого высокого уровня до тех, кто где-то что-то слышал или читал по этому поводу.

Наиболее значимым результатом проявления подобного рода «инновационной деятельности» явилось то, что определение качества осуществления всех видов образовательной деятельности стало определяться только показателями, выявленными в результате проведения различного рода тестирования. А само тестирование было возведено даже в разряд инноватики государственного уровня значимости. Сегодня дипломы, по существу, превращаются в своего рода сертификаты, свидетельствующие о прохождении тестирования по тем или иным образцам учебных программ.

Не случайно обеспокоенность, звучащая в выступлениях участников по этому поводу, привела к тому, что и второй день работы Конгресса по характеру значимости проблем, по своему теоретическому уровню, эмоциональному накалу ничуть не уступал дню первому.

В выступлениях в этот день поднимались и вопросы по поводу исключения из вузовских программ преподавания ряда дисциплин философского цикла, таких как логика, этика, эстетика. А ведь вряд ли кто возьмет на себя смелость определить характер тех негативных последствий будущей деятельности юриста, филолога, историка, да и учителя любого профиля, не владеющего азами культуры мышления, не имеющего четкого представления об основах нравственности, духовности. Но именно им придется вершить правосудие, растить молодое поколение, способствовать развитию у него мыс-

лительных способностей, творческой инициативы и должной самостоятельности. Не отголоском ли последствий подобных упущений уже сегодня могут служить те проявления бездуховности, моральной распушенности, эгоцентризма, инфантилизма и другого рода подобных рецидивов, особенно в молодежной среде, на которые так богата стала наша жизнь? Хотя в этом вряд ли стоит винить только одно образование.

Говоря о впечатлениях, оставшихся после Конгресса, следует отметить еще одну его особенность. Начиная с самого момента его официального открытия и заканчивая закрытием, вся его работа, несмотря на плотный график, и в официальной части, и в кулуарах, и в иных видах неофициальной обстановки была проникнута духом доброжелательности, взаимоуважения, стремления достичь взаимопонимания. Чествование ветеранов, внесших заметный вклад в развитие не только отечественной, но и мировой философии, демонстрация «Ленты памяти», воскресившей в памяти образы тех, кто всю свою жизнь посвятил служению философии и не дождался до этого знаменательного события, способствовали преодолению партикулярного официоза, как правило, присущего событиям подобного рода, сразу же создали атмосферу радушия и какой-то настрой душевности.

Работа Конгресса завершилась учреждением новой общественной структуры — «Казахстанский философский конгресс». Думается, что благодаря данной организации станет более действенной консолидация усилий всех ее членов в решении наиболее актуальных проблем, стоящих перед отечественной философией. Что именно она во многом может способствовать определенной координации тематики научных изысканий и выработке при этом основных стратегических направлений деятельности философов в различных регионах страны; проведению тематических онлайн-конференций и круглых столов; подключению к фундаментальным изысканиям значительного потенциала вузовских философов.

Вне всякого сомнения — Конгресс состоялся. И этому во многом способствовала огромная работа, проведенная его организатором — Институтом философии, политологии и религиоведения КН МОН РК.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Aitbaev, O.** — candidate of phil. science, professor of philosophy and theory of culture chair, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Aimahov, E.N.** — PhD student, 2 year, specialty «history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Arinov, E.K.** — senior lecturer of chair philosophy and theory of culture, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Barikova, A.R.** — master of psychology, senior lecturer of chair of psychology, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Baturin, V.S.** — doctor of phil. science, professor, of the chair of philosophy and theory of culture, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Baturina, L.L.** — candidate of history science, docent, professor of the chair of a world history and international relations, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Evdokimov, V.V.** — doctor of history science, professor, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Gataulin, A.R.** — MA student, 2 year, specialty «Archaeology and Ethnology», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Ilyasov, Sh.A.** — PhD student, 1 year, specialty «history», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Ixanov, S.B.** — master of humanity sciences, lecturer of the chair of history of Kazakhstan, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Kapbasova, G.B.** — candidate of psychological science, head of the chair of psychology, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Karenov, R.S.** — doctor of economic science, professor, head of the chair Management, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Karipbaev, B.I.** — doctor of phil. science, professor, head of the chair of philosophy and theory of culture, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Kasenov, E.B.** — candidate of historical science, head of the chair of political science and general subjects, Karagandy University «Bolashak».
- Kelesbayev, D.** — PhD student, 4 year, specialty «Management», chair of management, department of Economy, Gazi University, Turkey.
- Kesküla, E.** — doctor PhD, is a research fellow of Max Planck Institute for Social Anthropology, Germany.
- Lucia, P.** — professor, department of Antiquities, history and philosophy, chair of history and philosophy, University of Genoa, Italy.
- Mahachek, L.** — professor, faculty of social sciences, University of SS Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia.
- Mihalenja, S.** — master of political science, senior lecturer of chair of political science and sociology, E.A.Buketov Karaganda State University.
- Mirzabekova, A.Sh.** — doktor of philosophical science, docent of chair of history of Kazakhstan and social-political sciences, Karagandy State Medical University.
- Mukanova, S.N.** — MA student, 2 year, specialty «Social pedagogics and self-knowledge», chair of social work and social pedagogy, socio-pedagogical department, E.A.Buketov Karaganda State University.

Mukhtarova, Sh.M. — doctor of pedagogical sciences, professor, chair of the social work and social pedagogy, E.A.Buketov Karaganda State University.

Mussayev, A.D. — MA student, 2 year, specialty «international relations», chair of international relations, of department international relations, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages.

Sadykanova, R.E. — MA student, 1 year, speciality «psychology» of the chair of psychology, of the department of philosophy and psychology, E.A.Buketov Karaganda State University.

Sagatova, A.S. — candidate of phil. science, docent of chair of philosophy and theory of culture, E.A.Buketov Karaganda State University.

Saktaganova, Z.G. — doctor of history science, professor, E.A.Buketov Karaganda State University.

Sametova, G.C. — MA student, 2 year, specialty «History», chair of archeology, ethnology and history of Kazakhstan, department of history, E.A.Buketov Karaganda State University.

Shotbakov, L.K. — candidate of history science, docent, E.A.Buketov Karaganda State University.

Smagulov, D.N. — MA student, 1 year, speciality «philosophy» of the chair of philosophy and theory of culture, of the department of philosophy and psychology, E.A.Buketov Karaganda State University.

Stepanenko, N.V. — candidate of history science, senior lecturer of chair of social-humanitarian science, Aktobe Kazakh-Russian International University

Ualieva, G.K. — master of humanity sciences, lecturer of the chair of history of Kazakhstan, E.A.Buketov Karaganda State University.

Utebaeva, A.D. — master of humanity sciences, lecturer of the chair of history of Kazakhstan, E.A.Buketov Karaganda State University.

Zhakupbekova, D.A. — master of philosophy, senior lecturer of chair of philosophy and theory of culture, E.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumagulov, E.T. — master of political science, senior lecturer of chair of political science and sociology, E.A.Buketov Karaganda State University.

Zhumashev, R.M. — doctor of history science, professor, E.A.Buketov Karaganda State University.